

A

A - 50489

As. K.

Kodumaa
kiiriku ja hariduse lugu.

Teine raamat:

Uuem aeg: Wene walitsuse algusest meie päiwini.

Esimene anne:

Esimesed sada aastat Wene kotta warju all.

Eesti rahwa 75-aastase priiuse juubeli mälestuseks

kirja pannub

M. Lipp,

Rõõ õpetaja.

Jurjewis.

Šnakenburg'i trükk.

1898.

M. Lipp

Дозволено Цензурою. — Юрьевъ, 28. Апрель 1898 года.

130723188

**TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOBU**

Eeskõne.

Seega jõuab Jumala helde abiga „Koduma kiriku ja hariduse loo“ tõise raamatu esimene anne lugija kätte. Terwe tõine raamat ei või see veel olla. Sest raamatu kirjutaja tahtmist vastu on materjal tema kätte vahel nii suureks kasvanud, et meie kõige uuemast ajast veel iseanne peab ilmuma. Siin eesolevas raamatukeses jutustatakse mõitlemist waimu walguse järele säält edasi, kus jutulõng esimeses raamatus lõppis. Ka raamatu plaan ja siht on seksamaks jäänud kui säält. Saagu siin üksi paar sõnakest veel selle seletuseks juure lisatud.

Õtse meie uuema kirikuloo kirjeldusel on omad iseäralikud raskused ees, mida iga asjatundja tunneb. Sellegärast ei astu seegi raamat kuidagi wiisi selle mõttega maailma ette, et siin juba kõik ära tehtud, mida kallis töömäli uurija käest nõuab. Üksi esimesi ehitusekiwa tahtis siingi raamatu kirjutaja kofku kanda, et kodumaa kirikuloo tundmisele teed awada. Siendusi ja täiendusi saab mitmel pool tarwis olema. Kus lahke lugija neid võib anda, saan ma neid südamliku tänuga vastu wõtma. Saadetagu õiendused otseteel minu kätte. Omal kohal saan ma neid tarwitama ja awaldama.

Wiimaks palun kõiki, kes mind eesolewa töö juures toetanud, oma südamlikku tänu vastu wõtta. Seda wõlgnen ma kõige esmalt kõrgeauulisele Wiivi rüütlikonnale, kes mind tähtsate ametliste hallikatega aidanud, rüütlikonna statistika osakonna sekretäri herrale M. Tobien. Niisama oliwad mulle suureks toeks praoski herra A. Westren-Doll,

G. Dehrn ja J. N. Winkler, kes viimane wahje ajal juba hingama läinud. Meie koolide kohta sain ma nende käest tähtsat materjali. Ka õpetajad N. v. Winkler Jürilt, F. Ederberg Kaarmalt ja A. v. Dehn Hallistest on mind lahkest aidanud; niisama needki ameti wennad, kes juba esimese raamatu eestkõnes nimetatud.

Mii palun siis „Kodumaa kiriku ja hariduse loo“ eesolewat annet sellesama lahkusjega wasta wõtta, nagu esimest. Nimelt palun raskuste pääle waadates, mis raamatu kokku seadmisel ees, ka tema puubustega wennalikult kannatada.

Kõnda wõtku seegi raamatute seba meelt edendada, milles ta kirja pandi — kõikumata armastust kodumaa ja tema kiriku wasta, et kinni peaksite, mis meil on! Seda soowib südamest usu- ja sugu wendi terwitades

Kõo kirikumõisas
5. Kõünlakuu päewal 1898.

Raamatu kirjutaja.

Kodumaa kiriku ja hariduse loo teise raamatu sisse.

Uuem aeg ehk Wene walitsuse algusest meie päiwini.

Uue aja esimene ajajook.

Õhimejed jada aastat Wene totka warju all — ehk: Peetrist Suurest Aleksandri I-st.

Seeme, mis walu ja waewaga külwatud, hakkab tuha hunnikust tärlama, kui ta tuuled ja tormid weel puhuwad.

A) Aja- ja kirikuloolised sündmused.

	Lehekõlg.
§ 1. Suur Põhja sõda — suur hirmulohus meie kodumaale ja tema kirikule	7
§ 2. Sõja jäljed — ehk: tuhahunnikust peab kiriku uus külwitõõ hallama	10
§ 3. Liivi kiriku korraldamine: Liivi kindralsuperdend Heinrich Brüningk ja Saaremaa superdend Joh. Metzhold	15
§ 4. Põhja sõja jäljed Eestimaa ja Eestimaa kirikus. Ajaloo kirjutaja Christian Kelch	19
§ 5. Joh. Hornung ja Anton Thor Helle: piibli raamat saab Eesti rahwa kätte. Tallinna keelne lauluraamat	25
§ 6. Diaspora — ehk harulogudused meie usuwendadega meie juures Weneriigis	34
§ 7. Magalaste aeg kodumaa kirikus: Wendade kogudus tungib Baltimaale (1729—1736), edeneb siin (1736—1743), ja saab keelu alla (1743—1764)	42
§ 8. Järg. Herrnhut kinnitab ennast uueste kõigi oma seadlustega. Ewangeliimi-Lutheruse kiriku seis ja kohus tema wasta	51
§ 9. Walgustuse aeg: Nationalism ehk mõistuse-ust tungib kodumaa kirikusse. Kindralsuperdend Christian David Lenz, wiimne tunnistaja paremast ajast	57
§ 10. Mõistuse-ustu katted kirikule uut seadust luua: Kindralsuperdend Karl Gottlob Sonntag	68

B) Wende sündmuste jäljed ja järjed koguduse ja rahwa elus.

I. Koguduse ssemine wõitlemine ja elu.

§ 11. Magalaste ja walgustuse aja mõju ssemise elu pääle	68
§ 12. Suur waimu pimedus, mis weel rahwast rõhub	74

II. Eesti rahwatrijandus: selle tõine jätk Hornungist
Maslingini 1715—1818.

§ 13. Lärjanud rahwatrijandus mõistuse-usu tormis ja Herrenhuti mõju all. 78

III. Eesti rahwafool minewal aastafajal kunni pärispõlwe
kautamiseni.

§ 14. Rahwafool Liivimaal 88

§ 15. Rahwafool felsamal ajal Saare- ja Gestimaal. Lõpustõna minewase
aastafaja rahwafooli kohta 98

IV. Maafüsimus — eht: pärispõlwe kadumine ja priiuse
tulemine.

§ 16. Priiuse uus loit ühest Liivi kirikumõisast ja Liivi rüütlikojast: Spe-
taji Eisen von Schwarzenberg ja paron Friedrich von Schouly.
Maapäew a. 1765 108

§ 16. Wabameelset kirjamehed saawad rõhutute eestkostjaks. Garlieb Ner-
kel 1888 tormikella pärispõlwe wastal 119

§ 17. Friedrich von Sievers ja talurahwa seadus a. 1804. Kura ja Eesti-
maa rahwas saab priiis 127

§ 18. Liivimaa priiuse päewatõus 26. Märtsil 1819. Maanduunil
H. J. L. Samson 133

Uuema aja elimene ajajooks.

Esimenes sada aastat Wene kotta warju all
eht Peetrist Suurest Aleksandri Iⁿⁱ.

Seeme, mis walu ja waewaga külwatud, hakkab tuba
hunnikuft tärkama, kui ka tuuled ja tormid weel puhuwad.

A. Aja- ja kirikuloolised sündmused.

§ 1. Suur Põhja sõda — suur hirmukohus meie kodumaale
ja tema kirikule.

1. Aastal 1700 oli suur Põhja sõda alanud, kus Rootsi ja Eedja algus.
Weneriik üksteisega üliwõimuse pärast maadlesiwad. Rootsi troonil
walitses kuningas Karl XII., alles poisikene, üksi 15 aastat wana.
Tema wastal seisis kuulus Wene tsaar Peeter I. Kurb oli see pãran-
dus olnud, mille noor Põhja „wõitmata fangelane“ oma ise-
meelselt isalt, Karl XI., oli pãrandanud: muud teed tal ei olnud, ta
pidi hãbiga taganema eht wõitlema — elu ja surma pããle!

Mis Liivimaa poolt sõja algust kiirestanud, seda oleme juba oma
kodumaa kiriku ja hariduse loo esimeses raamatus (§ 40, 4) nãinud.
Aga ka muudu poleks sõda tulemata jããnud. Suur ajalooline küsimus
oli ära wastata: kes peab Põhja suuwõimuseks jããma, kas Rootsi wõi
Wene? Kes peab ka nimelt Baltimaa üle walitsema, selle maa üle,
mille mõjukamate asunikunde südameid wãgiwaldne Karl XI. enesele
mitmet pidi oli wõeraks teinud? Ja pããle selle pidi suur Wenemaa,
kui ta haritud õhtumaaga tahtis lähemasse ühendusesse astuda, ka
Pããnemere maid nende sadamatega enesele omandama. Oli ju weel
terwe Ingrimaaagi, kus meie praegune pããlinn seisab, Rootsi oma. Selle
kuulsa sõja jãhtumisi jutustab ajalugu. Meie tuletame neist üksi
mõnda tahtsamat asja meelde.

Karl XII.
wõit.

2. Oktobri kuu esimestes päewades a. 1700 astus Karl XII. Pärnus Liiwimaa kaldale. Kaks kardedawat wastast olivad tal siin wasta astumas. Hommiku pool olivad Wenelased Nootsi rajast Ingerias üle astunud; lõuna pool oli Poola kuningas August, seda Reinhold Patkul Liiwile päästjaks soowinud, Miia pääle tunginud. Kellele nüüd wasta minna? Karl XII. sammus ida poole. Narwa linna juures puutusiwad esimest korda Nootsi ja Wene wäed kokku. Wene wägede hulk oli wiisforda suurem kui Nootslastel. Aga 18. aastane Karl XII. wõitis 20. Nowembril 1700. Kuningas ise ajas põgeneid taga. Ei ta pannud seda tähelegi, et üks saabas soosie jäi, üks püüsi kuul tema kaela rätikust läbi lasti. Terve Euroopa hõiskas noorele wõitjale wasta. Juba „Böhjamaa Aleksandriks“ nimetati teda. Aga et ta selle nime wääriline, seda pidi tema alles tõendama.

See ei sündinud aga, paraku, aegadel, mis nüüd tuliwad. Noor kuningas oli isemeelne ja kangekaelne, ta ei kuulnud mitte wanemate ja küpsemate nõuu. Wene tsaarile andis ta aega oma jõudu kofku wõtta; ise aga ruttas ta lõuna poole, et Saksi= Poola kuningat Augusti karistada, kes oma ewangeliumi usu oli ära salanud — kofinwa krooni eest, ja kes ka weel wihatud Patkuli oma teenistusesse oli wõtnud. Ka see mees pidi karistust oma Nootsi-wastase waenu eest leidma. Selle pääle ei mõtelnud aga noor tuisupää mitte, et see kõi ta juurele wastasele, Wene tsaarile, pidi kasuks tulema.

Wenelaste
wõidub.

3. Seda näitasiwad järgmised aastad. Kuna Karl lõuna pool wiibis, oli Liwi ja Gesti maa pea ilma warjuta. Üksi mõned tuhanded seisiwad wakra obersti Schlippenbachi lippude all — ja wõitlesiwad mehifelt. Aga mis see mõjus? Jõulu kuul 1701 astus kindral Scheremetjew Graßweres, Kanapää kihelkonnas 20,000 Wenelasega talle wasta — ja wõitis; niisama wõitis ta uneste Hummulis, Walga ligidal. Schlippenbach ise põgenes Pärnusse — aga terve maa langes sõja seaduse, laastamise ja häwitamise alla. Wakk jäi tule roaks; tema asunikud aeti ära Wene maale.

Nootsi sõjalaewad pidiwad siis Smajões Tartut kaitsma, et mitte hommiku poolt waenlased pääle ei tungiks. Aga Wene kindral Berden sundis neid ühte tõise järele alla heitma, lahingis Mastra mõisa ligidal. Kui enam pääsemist ei olnud, lastis ennaft kindral Vöcher 4. Mail 1704 oma laewaga püstitrohuga üles. Sellesama aasta 14. Juulil langes ka Tartu Wenelaste kätte. Mõned nädalad pääle selle oli ka Narwa langenud. Hirmus oli rõõwimine ja riijumine, mida waene linn pidi nägema. Weri woolas oja wiisi uulitsatel ja päiwi läks mööda, enne kui surnukehääd kõi kasitud oliwad. Peeter I. ise see oli, kes riisujatele

wasta astus. Wäriusejatele raeherradele hoidnud ta oma mõega ette, mis auranud — Wenelaste wereft!

4. Weel kuus aastat kestis hirmus sõja häda, wäetasiwad were-^{Wastuli ois.} ojad mitme rahwa maad. Nimetame sellest weel üksi niipalju:

Reinhold Patkul oli ära näinud, et Poola poolt nende õiguste kaitsmist polnud loota, mida Nootsi poolt Liiwis rikitud. Tema oli Peetri I. teenistusesse astunud ja suurele tsaarile lähemaks nõuanadjaks saanud. Kui see näituseks meie praeguse päälinna, Peterburi a. 1703 rajas, oli ka Patkul tema ligidal. Paar aastat pääle selle on ta Peetri I. jaadik kuningas Augusti juures. Aga otse sääl, Poolas ja Saksenis, hüüab nüüd sõjafarw wäga koledaste. Ja siin koitab Kaarli XII. uus õnne koit. Siin naeratab talle wõit wõidu järele. Mis ta Liiwis kautanud, näib ta siin kahewõrra tagasi wõitwat. Siis tegi kuningas August 14. Septembril 1706 Nootslastega rahu. Üks tingimine oli aga see, et wihatud ja kardedud Reinhold Patkul pidi Nootslastele wälja antama, kes kui Wene jaadik praegu kuningas Augusti juures wiibis. See on sündinud. Ka suur Peeter I ei jõudnud teda kaitsa

Nüüd wõis Karl XII. oma wiha kustutada selle mehe wasta, keda Nootsi poolt kui äraandjat otsiti. Liwi poolt ülendati kui meest, kes kõi oma annete ja wõimuga selle eest seisnud, mis õigus ja seadus. Karl XII. mõistis Patkuli surma — ratta surma! 30. Septembril 1707 täideti Masimierzies Poolamaal hirmus otsus Spretaja Lorenz andis õnnetuemale Liwlastele wiimast waimulikku tröösti. Siis kirjuti Reinhold Patkul ratta peal lõhki, tema pää pisteti teiba otsa! Kui juri see imeline ja anderikas mees. Oli tal wististe puudust on ka tema kui inimene efsinud: selle eest mis ta seaduseks, mis ta kodumaa kasuks pidas. on ta seisnud surmani. Karli XII. pole see wereotjus aga wististe kuudagi amiks.

5. Aga ka õnneks pole ta talle mitte olnud. Nüüd näib, nagu<sup>Wimne sõja
otus.</sup> hakkaks õnne täht temalt jäädwaste langema. Wimne otsus langes kangel meie kodumaa pinnast. 27. Juulil 1709 wõitfiwad Wenelased Peltawa linna all. Selle wõidu mõju ulatas ka meie Balti maani. 5. Juulil 1710 jammusiwad Wene wäed Riiga. Liwi päälinna, sisse. Ja Scheremetjew see jälle oli, kes tsaarile Moskwasse wõis kirjutada, et ta temale Liwi päälinna, keda terwes Euroopas „wõimata neitsiks“ olla peetud, amikas lepingus olla ära fihtlanud.

Aga mitte üksi Liwi päälinn, ka terve Liiwimaa tunnistas seega Wene tsaari oma isandaks. Ka tema eestkõtsjad, Liwi riütli seisus, oli tsaari alla ennaft heitnud. Ka see oli aunga ja hää südametunnistusega sündinud. Mis Sigismund August 1561 (waata esim. raamat § 29)

omas õiguskirjas tunnistanud, seda on Viivi rüütliid nüüdki esimeseks allabeitmise tingimiseks ette pannud: ewangeliumi usk Augsburgi usu tunnistuse ja teiste usutunnistuskirjade järele peab puutumata jääma! Kindral Schremetjew kui Keisri asemik, on seda tõotanud. Ka Peeter I. on 12 päewa pääle selle kõik allabeitmise tingimised ise kinnitanud.

29. Septembril 1710 heitis ka Tallinn ja sellega Gesti maa ennast Wene alla. Ka siin olivad allabeitmise tingimised samasugused, kui Viivis. Seega oli tsaar tõeste Viivi ja Gesti maa peremees, kui ka kindel rahu alles 11 aastat hiljemalt tehti.

Rahu.

6. See sündis 30. Augustil Nystädi linnas Soome maal, Abo ehk Turu linna lähedal, aastal 1721. Sel lepingul on suur ajalooline tähtsus: Wenemaa on seega Rootsi asemel Põhja suurriigiks saanud. Ka Viivi ja Gesti maa on Rootsi alt lahunud.

Aga Nystädi rahulepingul on suur tähtsus ka meie kiriku elu kohta. Mis Riia ja Tallinna allabeitmise juures püha usuwara kohta nõutud ja lubatud, siin saab see kindla rahwa- ja riigioiguslise kinnituse. Tähtsal ajaloolisel silmapilgul pole meie esivanemad ajalikkude asjade kõrwas ka mitte waimulikka tarwitust ja südame tunnistuse asju unustatud. See auustab neid mehi, kes siis meie kodumaa eest koskivad. Need rahutingimised auustawad aga niisamuti kuulsat Wene tsaari Peeter I., kes oma uutele Ewangeliumi-usu alamale usuwabanduse kinnitab oma keiserliku sõnaga. Kui nõnda kallimeelne keiser meie esivanematele nende waimu ja usuwara kinnitanud, siis wandus terve maa Wene walitsusele ustawuse wande.

Seega algab Wene aeg meie kodumaa üle. Ka tema kirik ja selle hariduse töö astub wägewa Wene walitsuse warju alla. See on uus rajajammas meie kodumaa ja tema kiriku loos. Poola aeg oli haawu löönud. Rootsi aeg oli neid kinni sidunud. Wene aeg hakkas neid mõjuwalt parandama. Kallis rahu aeg hakkas pääle, mida Jumala arm enam kui 180 aastat meile hoidnud. Mii kaua pole rahutuise enne mitte Viivi ja Gesti üle lehwinnud. Seeme, mis walu ja waewaga külwatud, pidi nüüd tärkama.

§ 2. Sõja jäljed — ehk tuhahunnikust peab kiriku uus külvitöö hakkama.

Sõja hämmatule töö.

1. Suure sõja otsusriffad maadlused olivad suuremalt jault meie kodumaa pinnal maeldud. Misugusid jälgi see siia jätnud, seda ei suuda sulg üles tähendada, ei tahaks hing ustuda. Juba enne sõja algust oli Rootsi walitsus wiimse Gesti ja Liivimaa üdi

wälja imenud; ja kui ta algas, nõudis ta sõjakasfasse, mis weel kusti nõnda ja wõtta oli. Kiriku õpetajadki pidivad mehi püssi alla saatma.

Siis tuli seda ise ja tarwitas waljumat sõja õigust. Et waenlane kuskilt asupaika ja toetust ei leiaks, oli Peeter I. wõdurikkale ülempäälitule Scheremetjewile käsu annud, Liivis kõik puupaljaks teha. See on sündinud. Kuis pidi see kõik õnnetuma rahwa hingedesse mõjuma? Muukartust kõrwa ja seaduse ees pole enam kusti. Selle on kauane sõjakära kaitanud. Talupojad, kes sõja teenistusesse tõmmatud, põgenesiwad sagedaste liju alt, nimelt Saarlased, keda Suuremaa kaitsemiseks tarwitati. Tõiselt poolt saiwad nad mõni kord sõja wägilasteks, kes ise enesele õigust õstsiwad. Mii oli aastal 1704 Näppina poolt üks salt riisujaid Wõnnu kihelkonda, Abja ja Wõnnu kirikuwalla pääle tunginud ja bulga mehi, naisi ja lapsi wangi wiinud. Sää! kogus üks wana Gesti kütt, nimega „Löwwuke se Wikk,“ ühe tropi talupoegi kokku, ajas riisujaid taga, wõitis nad kõle ära ja tõi wangi tagasi.¹⁾

2. Wäbe ajal oli, nagu nägime, Rootsi raudpääle löuna pool, Poolamaal weel wäbe õnnetäht koitnud. See pidi aga üksi hukatuses neile saama, kes Viivis weel wana asjade, Rootsi walitsuse poole hoidsiwad. Tartu linna rahwast hakkas kindluse komandant Maryschkin arwama, et ta Rootslastele Wene wäe üle sõnnimid jaata. Kõige waljumalt hakati linna rahwa üle walwama. Ka wälja alewitesse ei tohtinud ta enam minna. Selle pääle wäbem kablus langes, mõisteti surma. Sel kirwjal ajal leidiski Wastse testamenti ümaerpanija, endine Puhja, pärastine Otepää õpetaja Adrian Wirginius hirmsa otja. 27. Juulil langes tema pää linna wärawa suus kirwe alla. Ühes temaga hukati ka Otepää kõster Erdmann ära. Ka kaks Tartu raeberrat lõpetasiwad elu wõllas. Ja weel suuremaks pidi häda oht minema. Taewas näewad heitunud hinged kobotawaid tähti. Öbus ja maa pääl kuuldaske häda hüüdmisi. Ka juba 9. Webruaril 1708 kuulutasiwad ka õpetajad kantslite päält, et kõik linna rahwas Wenemaa ale wangi wiitakse, linna müürid maha kistakse! Närgimisel pühal käsiwad kõik weel wiimast korda iga üks omas kirikus armulanal. Siis hakkas õnnetumate reis Wenemaa poole — Wologda linna, karedamas talwe külmas. Ka Ustjugi, Kaasanisse ja mujale jaadeti neid. Sää! elasiwad nad sest wähefest warast, mida nad õnne kampa weel päästnud; enam aga armuannetest, mida usuwennad Moskwas, Archangelist ja mujalt saatsiwad. Niisama wiidi Narwa asunikud Wologdasse. Tartu wangiide hulgas oli ka üks Gesti poiskene, kes ennast nimega „Maudial“ nimetama hakkas, et ta „raude all“ kodumaalt pidanud lahuma.

Sõjawangid wiimise.

1) Õpetaja Körberi käsi-kirja järele.

Selle nimega saame veel ennast wähe tutvustama. Tartu linn põletati pea pääle selle täieste ära. Maret'i päewal, s. o. 13. Heina kuu päewal 1708 muudeti ta kirikuhunnikuks. Kus enne elu ilutsenud, otsiswad nüüd kaarnad saaki. Meisliüle Tartule laulis Puhja koster Mäsu Hans nutulaulu. (Waata § 12.)

Suur häda oht ja puudus ootas enamiste neid, kes kodu paigalt lahkunud. Üksi mõningad leidiswad woerfil uue kodumaa ja uue töö wälja. Nende hulgas on nimetamise wäärt Marienburgi praost Ernst Gluck ja tema kasutütar Martha. Wiimne tõusis, nagu teame, pärast keisri troonilegi. Aga et ka otse tema pereisa tähtis mees oli, nimetame ka seda siin, oli walgustatud keisri silm pea ära tunnud. Otse teda wõis keiser oma uenduste ja hariduse eenduste kaasaitajaks pruukida. Ja see sündis. Gluck, kes enne Väti kirjandust harinud, tegi nüüd ka Wene kirjanduse kasuks tööd. Tema ajutas Moskwasse fooli, millest eimene aumnaasium Wenemaal on sündinud.

Katt ja näi-
ja häda.

3. Soja sammul astusiswad, nagu ikka, ka seekord tema kannupoisid katt ja nälja häda. Katt ol' hommiku maal alanud, siis ka meie kodumaal sojajälgedes Pihwa piirist kinni Saareni rohket toitu leidnud, nimelt aastal 1710; Alles aastal 1712 lõppis ta ära. Sellest hädast ja ohust annawad kirikuraamatud meile kohutawat aru. Sagetaste kuulutawad nemad küladest ja taludest: koif on jurnud! Terwed libelkonnadki jäiwad inimestest tühjaks. Seda häda aega seletabki wana rahwa jutt, kui ta kuulutab: lehmad alla täte udaraga, koerad buludes ümber joofsnud! Kus weel keegi katku ja nälja kühmist wääsnud, jutustab Saaremaalt major v. Skesparre, ja übe inimese jälse leidnud, „jääll olla ta sellele rõõmu pärast juud aunud.“ Meisnikud, kes eluga pääsnud, oliwad kerjajaks saanud. Talupojad luusisiwad nälga kannatades metsades ümber, kuna nende elupaigad kadunud, nende põllud laastatud laaneks saanud. Kus enne otsiswad linnad, mõisad ja külad seisnud, see koif oli juisew tuba hunnik! Übe jõnaaga: häda ja abastus oli oisata juur!

Kiriku elu.

4. Kuis see hädaoht kiriklikusse elusse mõjus ja pidi mõjuma, seda wõime isegi arvata. Were walamist ja wägiwalda, riisumist ja rööwimist nägi õnneta rahwas iga päew. Tema wõttis ka sellest enesele märki. Koif kord ja seadus oli kadunud. Ma talupoeg hakkas rööwima ja riisuma. Surt sugu jurnutelegi, kes katku kätte langenud, ei antud armu. Nende hinnawääriline warandus riisuti kaabakate läbi ära. Kirikliku elu kombet ei olnud enam olemas.

Nii kogudused mitmel pool. Ja kas see imeks panna? Nad oliwad ju lambad, kellel enam karjust ei olnud. Sada mõisat, tubat küla oliwad sojaohwriks langenud. Kiriku mõisaid ei olnud kuski enam. Nüia kümnest õpetajast oli üks, wiee maa-kiriku pääl oli ka ainult

üks õpetaja järele jäänud. Pääle selle oli raske ajal mõnigi mees ametisse saanud, kellele seks koif ettevalmistamine puudus. Kui mees lugeda ja kirjutada mõistis, arwoti sest juba küll olemat. Nii hakkas Tartu raamatukõitja Joh. Abrendts pääle 1702 aasta sääl, kus õpetajad jurnud ehk ära põgenenud, jutlusi ette lugema ja pidama. Seda teeb ta sõjawangiski, kuhu ta a. 1708 Tartu asunikudega wiidi. Säält pääseb ta a. 1711. Nüüd walib Nõo kogudus waga raamatukõitja enesele õpetajaks. Müll ei taba Nüia ülemkonfistorium õppimata kandidati kinnitada. Aga Abrendts, kes juba 10 aastat enne seda kuninga Karl XII. eeski seisnud, leiab nüüdki nõuu. Keiser Peeter Suur pidi wäljamaale reisima — Nõost mööda. Abrendts paneb talle käreise ette ja ei lasse keisri tõlda läbi. Kui keiser peatab, pafub Abrendts talle alandlikult soola leiba. Selle wõtab keiser lahkestest wasta, annab ta pakkujale ühtlasi luba, üht armu paluda. Raamatu kõitja palub, et teda Nõo õpetajaks kinnitatakse. Nüiatki kirjaga annab suur keiser sedamaid ülemkonfistoriumile kinnitamise käsu. Aga enne peab Abrendts sääl efsami tegema. Ses nõutakse mehest Hebraea ja Grecka keelt. Sest et pea aga haruldane kandidat ühtegi lugu. „See armas maakeel, see om minu toitu — nink peab mind toitma,“ olla ta efsamil wastaanud. Aga Nõo õpetajaks ta jääb. Selle eest seisab keisri käst. Tartugi walib weel Abrendtsi oma hingekarjaseks. Aga palju häda ohtu on õpetaja amet raamatu kõitjale kaasa toonud. Kana on waimulik walitjusel segadusi seletada, mida ta ameti pidamine junnitanud. Mimetl käiakse säält poolt ta pääle, et ta seaduse wastalissi abielusid olla laulatanud. Kui palju Abrendtsil tõeste süüd olnud, selle üle on raske otsust teha. Kohased wanad mälestused annawad talle ta ameti pidamisest üffi auustawa tunnistuse, et ta Tartu ja Nõo kogudusele üffi palju hääd on teinud. A. 1735 päästis surm haruldase mehe kõigist pääle-käimistest.

6. Nii raskeid oliwad tingimised, millele all hariduse töö pääle ^{ustawad tar-} Põhja soja pidi ette wõetama. Pidi uus elu tõusma, pidi koif tubahunnikust ^{laleb: Joh.} algama. Ja ta tõuseb. Me ära laastatud wäljade lendab tuife oli pun ^{Ewenske.} ohjaga. Ja selle istutab maha — meie kodumaa kirik. Kirik ja ta ustawad karjased wõtawad oma wiimse rammu kokku, et kristlikule haridusele jälle aset walmistada. Ja neid leidub Suurel maal ja Saaremaal, Smajõe ümbruses, Kõrwa kallastel ja Wäina wäljadel. Nii oli lõuna pool Smajõe Johann Ewenske, Wõnnu õpetaja (1703 — 1728) mees, keda tõiste eel auufartusega peame nimetama. Mälestus, mida praeguigi weel sellest karjase tõest Wõnnu kirikuraamatust leiame, on talle ültauustaw.

Pea pääle Põhja sõja alguse oli Joh. Swenske ametisse astunud ja oli nüüd raskel ajal oma koguduse diige karjane ja ainus juhataja, kes teda mitte maha ei jätanud. Wõnnu oli ta oma kogudus. Aga selle piirid pidiwad palju suuremaks saama. Karulas üksi oli veel õpetaja Hornung ametis. Muidu oliwad kõik praeguse Wõru praostkonna õpetajad sõja ja katku ohwriks langenud. Tartust kummi Rõngani, Wastfelimani ja Rõppinani oli siis Swenske ainus õpetaja Tartu kreisis lõuna pool Smajõge. See suur maa wäli Tartu ümber jäi kõik tema waimuliku hoolitsemise alla. Ja tema on selle eest hoolt kannud, mitte üksi paljalt nime pärast. Ühel ainsal nädalal on ta näituseks aastal 1713 jumalateenistust pidanud: Põlwes, Rõngus, Wastfelimnas, Rõppinas, Wiehikoormas ja Wõnnus! Kus kirikud põlenud, kutsus ta rahwa lausa taewa alla. Kus külad ära häwitatud ja rahwas paku jooksnud, otsis ta teda metsades üles. Säär ristis ta lapsi, õnnistas ta abielu paarisid, kotas ta surijaid ja mattis ta surnuid!

Ka Swenske ülemad on teda selle ustawuse eest auustanud. Aastal 1715 tõsteti tema praostiks. Siin wõis ta uue mõjuga tarwitada, mis ta raskes ametikoosis oli õppinud. Aastal 1728 ehk 1729 on ta hingama läinud. Paar aastat enne seda oli tema — sest ka Jumal oli teda ajaliku wara poolest õnnistatud — enesele staagwere mõisa ostnud — 2500 rubla eest. Säär on tema sugu veel mõnda aega pääle tema surma asunud. Kuid kalli karjase enese mälestus on kadumata.

3. Wüinterhaaf ja tõised.

7. Mis J. Swenske lõuna pool, seda oli Jakob Wüinterhaaf, Rodawere õpetaja (1697—1723) põhja pool Smajõge. On tõised õpetajad waenlase eest taganenud, tema on karja juure jäänud. Ka Torma, Yatusse, Palamuse ja Maarja-Magdalena koguduse eest kannab tema hoolt. Kuni aastani 1703 on waenlane 7 korda Rodaweres käinud. Kirik ja kirikumõis on tuleroaks saanud. Wüinterhaaf taganeb oma kogudusega põlsetesse metsadesse. Jumala kojaks on tal palju hurttsikad. Siin tarwitab ta pühapäewal waimu mõeka. Argipäewal wõtab ta raudmõega kätte, kogub oma talupojad wabasalkadeks kokku ja peab oma pääd sõda. Neid salkasid on waenlanegi wäga kartnud. Wiimaks pole õpetajal Rodaweres enam kusti ulualust. Ta asub Tartusse ja käib siit rasja nädala ehk kaks pärast oma kogudust waatamas. Nagu Swenske, tõsteti ka Wüinterhaaf praostiks.

Wanad mälestused nimetawad meile ka veel teisi nimesid, kes niisama ustawaste oma püha kohust raskel ajal on täitnud. Nii Zacharias Piel Kätimaal, Ghilian Naushert Sangastes (w. § 14, 2). Wesketes ja saunades, metsades ja hurttsikutes on nad asunud ja päris nälgaagi kannatanud, senni kui omad majad jälle elatawaks saiwad. Mis sõja häda taasa toob, seda maitsewad nad põhjani. Sõjawangigi sattuvad nad, nagu ka nende

ameti wend, Karola Hornung. Mõnelegi neist, nagu Naushertile, pakutakse wõersil kõrgemaid auuametid. Aga seda ei wõta nad wasta. Ustawad karjased ruttawad Wiivi ära pillatud tallede juure tagasi.

Nii ustawaid karjasiid on siis Jumal ka meie kodumaale kinninud. Nad on talle suureks õnnistuseks olnud, mida arwudega ei saa wälja arwata. Prohweti sõna Jerem. 23, 24 on ka siin tõeks läinud. Oigem selle eest tänulikud. Mis ameti ustawus siin ära teinetaanud, on otse imeks panna. Ta on raskel ajal tegew olnud, mitte üksi kus ta pidi, waid kus ta wähe wõis. Kõik muu on veel waresmas maas. Kõik muud seisused on veel nõuuta ja jõuuta. Aga enne kui rahu tehasse, on meie kiriku õpetajad pea igal pool juba ametis. See jääb suureks auuks meie kirikule. Tuba hunnikud aurawad veel tulest ja werest. Aga nendege pääl hakkab kirik külwama — rahu seemet.

§ 3. Kiriku korraldamine: Wiivi Kindralisuperdend G. Brünngi, Saaremaa superdend J. Mezhhold.

1. Kaks hiilgawat pärlit, Wiivi ja Gestimaa, oli Põhja sõda ^{uue walitsuse} ^{tiibool.} Wene keisrite kroonile juure wõitnud. Suur tsaar Peeter I. oli selle tähtsust ammu ära tunnud. Pärliteks pidas tema neid, kui ka raste aja suits ja tahm neist üle käinud. Ja kui pärlisid wõttis kuulus keiser neid oma wägewa warju alla. Oma täie isabooli pööras Peeter I. Päänemere maade poole. Tema kindel nõudmine oli, et siin jälle seadus ja kord pidi walitsema hakkama.

Selle eest pidi nimelt keisri asemik, kindral Wöwenwolde, muret kandma. Kõige esmalt õiendati maa ja omanduse küsimused. Kõik mõisad ja maad, mida Karl XI. wägiwaldsel teel kronu külge tõmmanud, anti omanikkudele jälle tagasi. Seega oli suurpabandus lõpetatud, mis wana walitsuse poolt sündinud. Ka kiriku ja kooli seaduse, mille Karl XI. annud, pani uus walitus jälle maksma. Unustamata keiser püüdis seega tõendada: tema peab, mis ta rahulepingus oma wutele alamatele tõotanud. Ka südametunnistuse wara, mida nemad wanemalt pärinud, tahab tema kange käega kaitsta. See kõik oli üli-tähtis. Nõotisi kiriku seadus põlnud ju mitte paljas paberi täht, waid tema sees oli palju jõudu rahwa kaswatamiseks.

Kuid veel enam. Mitte üksi kaitsejaks, ka hiilgawaks jubiajajaks on Peeter I. selle kohta saanud, kuis usuwennad üks teisege peawad leppima. Nagu teame, ei tunnud praegu nimetatud kiriku seadus õiget usu kannatust, ka mitte Protestantlastega, kui nad Lutheruse usku ei olnud. Ka kalwinlased oliwad Baltimaal ilma kõige õigusega. Sellele tegi Peeter I. otja. A. 1722 andis tema käsu, et ka kalwinlased Niias enesele

jumalakoda mõivad ehitada ja awalikult jumalateenistust pidada. Nii rajab walgustatud keisri käst teed usuleppimisele, mida enam umbes 100 aastat ei tuntud.

Kiriku kohtud

2. Pidi raske ajal kirik elujõudu saama, seks pidi kõige esmalt tema walitus jälle korraldatama. Selle jaoks pandi jälle endised kiriklikud kohtud tegewusse, kui ka selle muudatusega, et endised waimulikud kohtukohad nüüd ilmalikud juhatajad saawad. Nii astus Viivimaal juba a. 1711 ülemkonfistorium Niias töesse, kelle kõrwas weel Niia linnakonfistorium, ja kelle all weel Tartu ja Pärnu alamkonfistorium oliwad. Kuid oli kuski ka meest leida, kes tähtsal ajal Viivi kiriku juhatuse oma oladete mõis wõtta, meest, kellel jõudu oleks olnud tubahunnikul orast kosuma panna? Ka selle mehe kinkis meile Jumala arm.

S. Brüningk
Viivi kindral-
superdend.

3. Marwas oli sel ajal Saksa kiriku pääl üks noor hingekarjane ametis, kes enne kodu ja siis wäljamaal tubli hariduse enesele omandanud, keda ka tema waimu annete poolest wäga kiideti. See oli õpetaja Heinrich Brüningk. Selle mehe kutsusiwad Viivi rüütlib Viivi maa kindralsuperdendiks, mida ka keisri asemil kindral v. Löwenwolde kinnitas, 5. Januaril 1711.

See oli enam kui mehe töö, mis Brüningkit eotas, kui ta ameti wasta wõttis. Laastatud laanes, puupaljas puustuses tuli rohtu kaswama panna. Aga anderikas mees ei karda tööd. Kohe hakkab ta pääle, et teha, mis üal võimalik.

Et näha, kus kiriku elul kõige suuremad haawad, wõtab Brüningk kiriku katsumisi ette. See sündis nimelt a. 1713. Siin tuli ilmiks, et nimelt kool, mis Rootsi ajal häa lootusega alganud, täieste hukas oli. Et siin lugu sedamaid paraneks, seks oli kindral v. Kampenhausen waimulikule ülemale karjasele suureks toeks. Tema ise wõttis suuri ohwrid oma pääle. Nimelt nõuti 1713, et ka kihelkonna koolid jähwele eluusse peaksiwad astuma. See sünnib. Aga tubahunnikult ei ole wiisiste kohe suurt wilja loota. Müütlite enestegi laste jaoks saadeti igale poole kerjus-kirju wälja, et neid wähegi kaswatada. Meie maa on üdini wälja kurnatud. Üliwaeleks oli meie maa jõnkamgi seisus saanud. Kuis oleks siis küll rahwatool mõinud kohe õitsele minna? Ka puudus ju weel karjased, kes seda sõna täies tähenduses oleksiwad olnud. Waluga peab waga paron Kampenhausen, kui ta a. 1730 Wolmari kreisis kirikuid katsumis ülemkonfistoriumile teatama: „Kui mitmed õpetajad liig kergeste ja pääliskaudset oma ametit üksi jultuşi pidades ja ettekirjutatud loetuşi ette wõttes, nagu käsitööd toimetawad, ja sedagi ustawuses ei tee, siis on selge, et enam peab sündima“ 1).

1) Jul. Eckardt, Livl. im 18. Jahrb. II. 165.

Seejamajuuksele otselele pidi ka Viivi kiriku waimulik pääl ise jõudma. Uueste oli ta ka kirikukatsumisi ette wõtnud, et karjaste ja koguduste elu üle walwata. Ja kui kurnastaw oli kõik, mis ta nägi? Nostal 1727 oli ka ta ise lausa tunnustama pidanud:

Küllalt olla õpetajaid ametis, kelle eluga ta mitte rahul ei wõida olla. Meesteft, nagu Ahrendts ja Vohmann pidada ta üksi olasid niku-tades konelema. 4) Ka pidi maapäew a. 1730 otsejeks tegema: „Selle üle on walwata, et mitte iga talupoeg ise wiina ei põleta; nii jama ei pea ka kirikumõisates ja wäikeses külades wiinapõletamine mitte liiale minema. Nimelt ärge wotku õpetajad enam, nagu see õjäreneis Tartu kreisis ette tulnud, põletamist suurel wiisil ette, kurna-dad wiljagi weel üles õstnud, waid põletamine sündigu üksi kodu tarwituseks.“ Need sõnad räägwad üegi.

Brüningki kiriku katsumiste korral astusiwad ka ülemad kiriku eestseisuse ametid jälle töesse. Nad hakkawad, nagu ennegi, nimelt kiriku warandust kaitsema. Ja kui wäga oli ka seda tarwis. Mitte üksi liikw, ka liikumata kiriku warandus oli sõja ajal suures häda-ohus olnud. Wõitmel pool oli maa nüüd enesele wiisi omanikka leidnud! Kõo lese eht armuader oli näituseks naabrimõisa omanduseks saanud. Miks siis ka õpetaja Tuust häda ajal ära põgenenud? wastatakse üffi, kua kirik oma omanust tagasi pärib. Ta on talle kausi jäänudki. Nii on turb kiriku õjeminne elu. Ka ta wäline ei taha täiele elujõudle jaada. Sõja jäljed on liig sügawasje tunginud. Siin ei lange mitte kiriku juhatuse pääle. Kui keegi muu, siis oli Brüningk mees, kes oma ameti pääle kutsunud.

4. Seda kinnitawad meile kõik wanad mälestused. Memad ¹⁷¹³ ^{Brü-} ^{ningki} ^{tööd} ^{üle.} kiidawad teda kui mehišt kiriku walitsejat, tõsišt kooli sõpra ja ande-rikast jutluse pidajat. Üks wana tunnustus tõstab teda selle poolest kogumiste wana ristikoguduse kirikuijade Basiliuse, Gregoriuse, Kryjos-tomuse ja Athanasiuse korwa.

Ka keiser Peeter ja tema järeltulijad pidasiwad tähtsast mehest palju lugu. Maks korda kutsus juur õaar teda oma jutule päälinna. Keisri joowi pääle astus tema arhimandriit Theodosiusega kirjawahetu-lesse, kus ta Ladina keeles Lutheruse ja Greeka usu wahede üle seletuşi tegi. A. 1723 kinkis krabw Stolowin talle Ödre mõisa ja a. 1726 sai ta Suuskepi kroonmõisa enesele tarwitamiseks. Pääle selle ostis ta enesele Hardi mõisa (Suddenbach) Lembergi kihelkonnas. 24. Janu-

1) Kes Ahrendts oli, teame. Nimega Vohmann tunneme sest ajast üffi Pillist-were õpetajat J. Ch. Vohmanni, kes one Brüningki enese ajal 1723 praawstiks sai. Mõis siis selle mehe ameti töõga Viivi ülemkarjane nii wähe rahul olla?

M. Lipp, kodumaa, kiriku ja hariduse lugu.

aril a. 1736 läks Heinrich Brünigk hingama. Tema lestegi auustatati iseäralikul viisil. Neli aastat pääle mehe surma kutsuti tema proua Martha Hedwig Beeterburisse. Siin pidi ta noore tsaari Johanni III-da kasvatamist juhutama. Nagu Hermann Samson Noosti ajal, on ka Heinrich Brünigk tähtsa rüütli perekonna esijaks saanud. Tema põrm hingab Niia doomkirikus.

Joh. Metz-
hold Saare-
maat.

5. Selsamal ajal oli ka wäike Saaremaa, kes ka Wene walitsuse ajal oma kirikliku isewalitsuse jündis alale hoida, enesele tubli ülema karjase leidnud. Siin sai a. 1710 Joh Metzhold Nuresaare õpetajaks, 1726 praostiks ja 1732 Saaremaa superdendiks. Sellega astub see wana waimulik amet jälle elusse. Superdent on Saaremaa kon-istoriumi abiesimees, keda üks maanduumik juhatab.

Joh. Metzhold on Saaremaa kiriku, mis sõja häda läbi ka palju oli kannatanud, jälle korrale seadnud. Saaremaal hakatakse jälle õpetajate siinodisid pidama. Rahwa waimulik ja ka ajalt hädaqi on siin karjastel südame pääl. Nii tehti 1730. aasta siinodil otsufeks: „Noosti aegseid koguduse katsumisi katetismuse tundmises on hooljaste ette wotta! Mülduse wiisi peab rahwast katsumistele kutsutama. Pärast Jumala teenistust peab weel julust kirjutama. Püha õhtu söömaajale peab üksi neid lastama, kes õ päättüki mõistawad. Noor rahwas, kes esimest korda püha õhtusöömaajale tuleb, peab iga nädala kolmeks päewaks kirikumõisa tulema, senni kui ta õieti walmistatud on.“ Siin on siis meie leeri korra kindel algus Saaremaal, mis juba minewal aastajajal esimese äratuse saanud. Ma nõuawad karjased sellesama siinodi pääl talupojale ta inimeseõigust. Kaupäewal peab ta aegjaste tööst lahti saama ja kõigest pühapäewa tööst waba olema. Ma peab pühapäewane kõrtsipidamine (Krügerey) kange karistamise alla langema! Nii pole siis meie kirik ka meie rahwa ajaliku häda wasta külm olnud. Meie saame seda edaspidi weel selgemalt nägema.

„Kes weel mõijas päiwi ei tee, peab fooli saadetama!“ Ma seda nõuawad waimulikud isandad. Kiriku kõrwal hakkab rahwa kool a. 1730 tubliste töösse. Ma Saaremaa rüütliid toetawad seda oma mõjuga. Oma rahwakooli loos saame seda weel meelde tulewama.

Wis Metzhold ja tema ameti wennad külwanud, ei olnud kasuta. Marnad ja ka ülemad ärkawad. Terwest saarest läib fewadine tuuleke üle. Nii Wendade kogudus meie maale tuli, otse siin pidi ta oma missioonile haritud põllu ees leidma. — Nastal 1738 läks ustaw karjane Joh. Metzhold hingusele. Ta wõis rõõmuga ära minna, sest ta elu-
töö polnud asjata olnud.

§ 4. Põhja sõja järged Gestimaal ja Gestimaa kirikus. Ajaloo kirjutaja Christian Melch.

1. Nii õnnelik ei olnud Gestimaa mitte juurte muutustega, mida walitsuse wahetus talle toonud. Ta polnud jeda, kui ka Põhja sõja raskemad wõitlused Liiwimaa pinnal wõideldi, kui ka Gestimaa juurem jagu ehtalguil waenu wantri weeremusest laugemale jäänud; oli ka Gestimaa päälinn Lallinn wiinne meie kodumaa kindlustest olnud, kes oma wõimed Wene tsaari kätte andis. Süsti oliwad siingi jäljed kohutawad küllalt, mida ajalooline wõitlemine jätnud aasate jootpil. Waresesje oliwad langenud ka Gestimaal uhked mõjad ja rahwarikkad külad. Waresesje oliwad langenud ka tema kirikud ja kirikumõjad. Õpetajad, kes weel eluga pääsnud, on kui linnud õhjal, kei pää warju kusti ei ole. Süsti ei lahku nad omaist karjast enne, kui ka jeda karja enam ei ole, päris surmahäda juunil. Seda hädaõhtu, millest ta meie põhja poolne kodumaa pidanud läbi käima, näidatu meie ühe kalli mehe elu lugu, kes selle hädaga ja ühtlasi meie rahwa eluga kokku kaswanud, enam kui keegi muu. See on tuttaw Christian Melch, õpetaja ja ajaloo kirjutaja.

(Gesti-
maa
kirik
sõja
tules.)

2. Christian Melch on Pommernis Saksimaal 3. Detsembril 1657 sündinud, kus tema isa õpetaja oli. Ma warase surma järele kaswatab ema juure woolega noort Christiani, kes 1678 Frankfurtis ajalugu, 1679 Rostedis wõiteadust õpib. Waejus juunib noort meest oppimist lepetama ja Melch õpib siis ta koolkoolmeister meie kodumaal teiba, kui sellele rasked aja tõrnu õhwardasjavad. Lallinnas antakse Põltama praostli Andreas Jorjeluse ja Wauje praostli Heiner Brockmanni lapsed a. 1680 tema kaswatada. Ühtlasi hakkab ta ka Gesti feelt uurima ja wõib toiget Melchpühi päewal 1681 juba Põltamaa kirikus jutlusti wteka. Juba waiutakse noor jutluse pidaja, ehk ta ete-walmistamine waimulikuks ametiks liig talle ei wõime olla, mõlga-Jaani õpetajaks. Õstamist ja muudest katsumisest pole sel ajal tõneti! Seda kutsunust ei wõta Melch wasta, kui aga uut kuitet, mida talle Gestimaal paluakse. Juba a. 1682 ennustatakse ta jaal Jarwa-Jaani hingekarjaseks.

Ch. Melch
sina tulemine.

3. Christian Melch sibi kui mees õigel kohal oli, seda pidi ta kogudus, pra terwe loomaa nägema. Kiriku ja kirikumõjad oliwad lagunenud. Need parandatakse ära. Kiriku raamatud pannaakse korda,

Melch Järele-
Jaani
õpetaja.

1) Melch elu kohta waata lähemalt: H. Winkler, Beiträge zur Kenntnis des Chroniken Melch und seiner Zeit. Lallinnas, 1898. W. Reiman, „Kõstimees“ N° 45 ja 46 a. 1898.

tähtsamad sündmused tähendatakse kiriku kroonikasfe. Iga pühapäev opetatakse kogudusele katekismuse sõnu ja seletatakse need hooljaste ära. Xni a. 1690 kogudust katutakse, on katujad „diēti rahul.“ Ka tubli löster pannakse ametisse, mis mujalgi eestujaks saab. Ja veel enam juunib, et koguduse waimuliku elu tõsta.

Tea jehsamal ajal, kui Melch opetajaks saanud, on Viivimaal kuu- lus kandidat B. G. Korfelius rahwakoeli elama pannud. Selle kallil mehega käib ka Melch käsi käes. Si muud kooliõpetajaid pole, saab ta ise koolimeistris ja peab omas kirikumeislas 17 õpilasega kooli — ilma teige palgata! Minus tajumine oli kooli katujate kiitus, et poisid „hästi“ moistnud. Mii on küll arusaadaw, kui Melch ise wõis tunnis- tada, et ta omal terwel ameti ajal oma ülemate poolt kõigewähemat laiuust pole leidnud.

Ruba jesi weime arvata, kui suur see töö koorm oli, mida Melch oma oladele wotnud ja rõõmuga kannud. Selle juures oli tal truiks abilisels ta abikaasa Sophie Helene, ta ameti eelkäija Naupikeri lest, kelle noor õpetaja a. 1683 kojunud — ja selle aja wiisi järele — nii hästi kui kojuna pidanud. Xni see a. 1695 juri, astus ta aasta järele Hageri praeski mõsleri lütse Gupresinaga tõist korda abielusje. Mõlemad abielud on ka lastega omistatud on elnud ¹⁾.

4. Kaugemale aga, kui koif muu, pidi see Melchi nime tunwaks tegema. et ta kodumaa aja — ja ka meie rahwa elu — on uurinud. Selle tähtsam wiili on ta Viivimaa ajalugu (Viefländische Historia), mis a. 1695 il- mus. Sees kuulsat ajaraamatut — tähtsamat Baltbajar Rusowi kõrwal, peawad ajaleo kirjutajad tihti nimetama. Ka meie oleme oma kirjukuloo esi- mehes raamatus mända teadust tema käest saanud. Kõigist tema ülestäben- du-kest aga selgub, kui suure ojarõõmusega tähtis mees meie rahwa elu on täbele pannud, kui liqi ta temale oma südamega seisnud.

Siis pani Christian Melch 17 aasta joosul oma aja sündmused kirja. See on ta ajaraamatut kõine jagu (Viefländische Historiae etc. Continuationen), mis aastast 1690 — 1706 ulatab. Ja mis oli siin koif üles tähendada? Seda tähtis lõhkeda, kui ta kirjeldama pidi — nälja häda, mis 1697, wõjabada, mis pea pääle selle tuli. Kirjaniku käest ähwarwas see julge truu karjale käest ta elu kiskuda! Seja käre pärast jät kallil käsitirigi trükkimata ja hoiti meie ülikooli raamatu-

1) Melchi juunuse meeslepoolest jones on lõpnu, kuid ta tütre Dorothea jagu, kes Järwa Naani õpetajate Reinhold Winkleri 1716 mehele sai, elab veel praegu. Nimetamata ei tohi meie selle juures jätta, et praegune Juri õpetaja Mud. Winkler seega oma õsisale tähtsa mälestuse jamba on ehitanud, et ta Chr. Melchi elulugu käsikirjade järele on uurinud ja seda enne nimetatud kirjatööd on avaldanud.

koos atali. Alles meie päiwil wõis teda siit Joh. Vespius trüffi muret- seda, a. 1875.

Wiistöisikümmed aastat on Christian Melch oma Järwa Naani kogudust ustawaste teeninud, ta walust ja rõõmusest oia wõttes. Eiserulek on wälke olnud; ei ta tabaks siit siiski lahkuda. Oma wäbegegi lehma on ta waestega jaganud, paljaid kattes ja näljased toites. Muid keegi ei pea kallil mehel enam wõimalik olema! 50,000 hinge oliwad nälja kiiintesie langemud. Ka Järwa Naani kibelfeud oli rahwa peolest puupaljats saanud. Sääli palub Christian Melch enesete tõist töö- wälja ja a. 1697 seatakse ta Jakobi kiriku õpetajaks. Ta lootus, siin paremaid päiwi näha, pole täide läinud. Üksi untele kannatamistele pidi ta wasta minema.

5. Suuri hädaohtu oli Westimaale seja alguses aasta 1703 toonud.

Hommiiku poolt tungib waenlane ilma armuuta pääle. Medus tõstab pääd wana waenlane — nälga! Talupoegadegi mäsju kardetakse. Min- dralkuberneer De la Gardie laheb Westi keelised kuulutused wälja panna: talupojad, kes enam muudu kuidagi löbi ei saa, tulgu Tallinnasse! Tema tabab neile tööd anda ja „iga päew hüde kõrwal kaks übbu rahha.“ Ka ei saada kedagi wägüsi jeldatiks wõetama! Muid keegi ei uskunud seda. Zona ja tegu ei läinud ka ühte. Kiriku usteqi eesi rüüsti mehi ja pandi püsside alla. Meeldist abasuiti kaswatastiwad veel übe imelise mehe ettekuulutusid, kes, waagu omal ajal Meislemi Jürgen ¹⁾, enne kui hirmuta Naanni sejajalaad Viivi rüütkirigale hirma elust ähwardastiwad, niidiki oma prohweetiste nägemistega maa tohkuma pani. See oli Rakwere freial Niels. Terwe maa eika kui mädanenud puu, mis treimiks ei kõlka, nii olla Jõsant talle kuulutanud. Mõis wasta panemine jaada asjata olema!

Ja ta oli seda: wälke Meislaste arm ei jendunud armurikkale waenlasele kusti wasta panna. Seda nähwas nimelt aasta 1704 oma weel juurema hädaohuga, kus ka Westimaa õpetajad rasket ajal küll oma koguist rünnud. Ja alles jääb, kus kirikul wareses kogudu jed täieste lobunud ja ükii uut hädaohtu oodata. Hirma hädaga, kellest kellestgi enam kasu ei oleks — alles jääb, kus muud abineem toeste enam ei ole, põgenewad ka õpetajad ajutijeks Tallinna wallide warju. Mii kama kui see itäl olla wõis, on nad plattil jäänud ja oma koguist täitnud.

Wende bulgaas oli esimene ja wiimine meie Christian Melch. Ruba a. 1703 oliwad waenlased ta Jakobi kirikumeisja ära poletanud. Melch ajub kortsi ja teeb rahutuse koha rabu kojaks. Oma pereleonna raadab ta kaugemale maale, ise aga jääb ta karja juure ja muretsseb muudegi

1) Waata; Esimene raamat § 26.

kojuduste eest. Kui ta omased jälle taagasi tulivad, pidi ta nendega tihhti meelkadesse ja foodesse pöagenema. Sääs on siis ka wabete wabel kalli mehe kannatus lõpnuud. Waimumõdega kandja baaras terasimõega kätte, kogus taluwoegi enese ümber, ja kippus naau Gwinterbaak koda-weres omalt poolt waenlaste pääle. Ja nii on ta oma wabafalkadega neile mõnda kahju teinud. Aga see kõik ei olnud veel abastuse ots.

Nastal 1708 oli Wiini mõisa wäljadel jälle õnnetu taplus Wene-laste wasta. Kui imetu läbi wääsli siin Keldh oma tütreaga surmast ehk wähemalt raskest wanaipõlwest. Nüüd wõgenes ka tema oma perekon-naaga Tallinnaste, kus suurem jaagu Gestiinaa õpetajad ja ka mõned Wiinimaa karjajad warju oisunud. Siitki käib tema oma kogudust veel kogumas ja trööstimas, nii palju kui seda sõja hädaft wääsnuud. Sedasama teowad ka töised õpetajad. Aga kawa ei wõi teogi festa. Postawa labina 27. Juulil 1709 tegi wiimise otuse maadlemises Noetti ja Wene wabel, mille jäljed ka kunni Wiini ja Gestiinaani ulatastiwad. Koik laae maa oli siin pea ennaft Peeter I. alla heitnuud. Üksi Tallinn oli veel wõitmata.

Keldh Tallin-
naas.

6. Siinna peab wiimise häda juulil ka Keldh meeste wõgenema. Ja 1710. aasta algusel on ta omastega siinna jõndnuud. Hädaoht oli ohtata linnas, kui ta siinna warju sai, hädaoht oisata linna ümber, seda kindral Bauer waljuste ümber piiras. Mõnes talus on kunni 60 rakkameest ja kokkust korteris! Taluwoja wiimne leiwopalule wõdetakse käest. Peks veel wääle kauba. Nüri libellonmas surb nii palju rak-wast, et kaks meelt ühte rubru peawad hardaaid kaewoma. Siin ise on, kui Keldh siinna jõndnuud, kui suur surmakoda, kus soolibi ja rönjed mäsawad. See tõwe kätte pidi Keldh'i sõdamaid oma abikaala andma, kes 15 aastat temaga raskest wõewa loomata kannud. Siis astus -- must hirm ehk kalf kalf oma wifaliga wõija. Häigeld kōlatada. Surijaid trööstida, seda peab Jakobli õpetaja Tallinnastli omalt kokkõks. Saks rakutakse talle ka ameti wõigus. Christian Keldh, kes a. 1706 praewiks saanud, nimetatatakse Niigulaste kiriku õpetajaks. Aga kallis mees ei saa kirikusse sissegi, et seda kogudusega wõiks laulatada. Kes on -- jurnu-firstude wirmad ja lastised bauad! Seda hoopam on ta koguduses -- teist abastuse merd. Sofia koanduse õpetajaks on ta kullutud. Aga ustaw karjane astub ka meie rabwa hurskifrestesse, selle hädaqa ta oma terwe elutööks kokku kaswauud. Tema armastus ei puure wiiri! Ja elgu ka must hirm äwardamas, ilma karimata läib ta kalfu kōksid trööstimas. Nii tuleb ta a. 1710 kaks wäewa enne õlimeft Kristiuse tulemise püha, kus teda Niigulaste kiriku pääle pidi laulatama. alewist kōju, kus ta jälle surijaid oli trööstinud. „Ma pole läna kalfu mitte üksi baistnuud, waid ka maitsnuud,“ peab ta emastete kuulutawa. Ja juba tõijel wäewal laulatati teda, mitte Niigulaste -- waid ülewale taewalijele

kogudusega. Niigulaste kirikumõisas oli ta rabwa hing heitnuud. 53 aastat wana. Ta oma soowi pääle pandi „Niigulaste kirikuwäda suure puu alla“ hingama -- unustamata karjane Christian Keldh. Põlised pärnad, mis praegu veel Niigulaste kiriku kõrwal kōksiwad, nad toowad meie terwitust Christian Keldhi baualt, kel nii ärras sõda oli meie kiriku ja ka meie rabwa wasta. See kallis haud -- ja ta kõrwal palju tõisi, mis jelsamal ajal kaewati, nad kuulutawad meie karjase tööst, kes wäewa palawuses seisnuud, truid surmani, kunni neilegi wilu õhtu tuli, äkki ja balastamata koleda waenlase -- kalfu kaenlas. Ja kui balastamata ta wikat ka Gestiinaal niitnuud, nähti alles, kui hädaoht mõõda läinud. Wiiesikümnest õpetajast oliwad üksi wiisikümmeend elusse jäänud. Tallina kodanikkudest oliwad astal 1710 üksi 1891 hing elu päästnuud¹⁾.

7. Juba enne Christian Keldhi surma oli Tallinna linn ennaft Wenelaste kätte annud, Mikkli päewal aastal 1710. Kuid enne seda kiriku walit-
tuse korral-
damine Wene
aja alauel.
oli siinai, nagu Wiini maal, Gesti maa rüütlikond esimeseks allabeitmise tingimiseks Gwangetumi usu wabaduse Augsburgi ujutumistuse põhju-sel ette pannud ja wõitja oli selle wasta wõtnud. Selle poolest oli kindel alus all, millel ka uue walitjuse ajal kirik loomulikul teel oma harduse tööd wõis algada. Saks pidi aga kõige esmalt kiriku enese walitjus jälle kindlale korrale seatama. Kuid otse siin on mõndagi soowida jäänud.

Pea sai Tallinna linnakonsistorium Peter I. peolt wanal põhjal oma kinnituse. Selle esimees pidi üks dikustendja vermeister ja ta waimulik juhataja, nagu ennegi, suwertent wanade dikustega olema. Aga nii õnneline ei olnud suur Gestiinaa ise. Selle üle oli jennimaani piiskop walitsemud, kui doomkavittu ehk konsistoriumi juhataja, kellel 6--10 waimulikku assestori ehk kaasistujat oliwad. Wiimne piiskop Noetti ajal oli Dr. Jakob Van ge olnud, kes veel 1707 ja 1709 kirikufatsumiiji maal oli ette wõtnud, muudu mehin mees, aga oma waljuse pärast ka mitmelt poolt wihatud. Kui hädaoht Tallinnas ifka suuremaks läks, oli ta Juuli kuul 1710 ära Noetti maale wõgenenuud. Temale järel-tulijad walida ei soowinudki rüütlikond. Tema ase jäi tühjaks, ehk Wene walitjus omalt poolt küli piiskopi ametit Gestiinaale alalhelda wüidis²⁾. Selle mõtte puure jäiwad Gestiinaa mõisnikud ka edaspidi. Wisiste kartstiwad nad piiskopi ameti läbi waimuliku seijuse mõju liig suureks kaswawat, kui jälle kirikuwürstid üles tõusestiwad, nagu seda näituseks Rudbeck ja Öbering emal ajal oliwad olnud, kes nende käest ehk suuremaid õhwerid kiriku kasuks olestiwad nõudma hakanud, kui nad

1) Waata: G. v. Hansen, Aus balt. Vergangenheit. Tallinnas, 1894.

2) Waata: Dalton, Verfassungsgeschichte zc. II. 149.

neid arvasidwad kanda jõudwat omas suurel waesuses. Na waeseks, üliwaeseks oli ka rüütli seisuse birmus sõja häda tõeste teinud: nii ei saanud näituseks üks mõisnik konsistoriumi kobra ette tulla, et tal riided enam ihu pääl ei olnud; ka pidi tihti Tallinna doomkirikus armuandeid wanade rüütliperekondate kasuks palutama. Nii kautati — konsistoriumi ja waimulikku seisuse soowi wasta — senati känuaga 11. Juuli kuu pöewast 1743 Gestimaa piiskopi amet täieste ära. Konsistoriumi kobot juhatas nüüd üks maanõunik, nagu see 1715 aastast saadik wiisiks saanud. Tallinna doomkiriku õpetajad alanesiwad üksi konsistoriumi asessoriks. Üksi õpetaja ameti kandidaatide katsumine ja õnnistamine jäi nende koodde.

Muutmiste mõju.

8. See uus kord ei wõinud Gestimaa kirikule wisiste mitte kasuks olla. Ülemat waimulikku pääd tal man ei olnud, kes ameti poolest tema õiguste eest oleks seisnud. Nii wõis tulla, et kord Gestimaa konsistorium ise mõne õiguse enese käest ära annud, mis Mostädti rahust saadik maksnud. Nii on see tõeste sündinud segapaaride laste ristimise asjus¹⁾.

Nii siis Gestimaa kirikuloos ülemaid waimulikku ühandaid minewast aastajast meil enam nimetada ei ole, kellel terve maa kobra mõelduw hääle oleks olnud. Siiski pole siingi karjastest wudu, kelle mõju müdu kaugele üle oma koguduse piiri on ulatanud. Mallid nimed (Gutsleff, Anton Thor Selle, Chr. Mikwitz ja mitmed muid saanud meile pea ette tulema. Nebe juba peakime ühääratiku amustusega Heinrich Christoph Wredet nimetama. H. Gutsleff ja H. Th. Selle lähemat kaastöölisi, kes Harju-Naanis, Nüris ja Awelebmes õpetajaks oli, a. 1742 Tallinna juwerendiks kutsuti ja 1761 huri. Käate maude tõede aitas tema ka a. 1718 kuuliat „Ubo mõisa waartelaste ketti“ (Waisenjahule zu Ulp²⁾) Närwa-Madije libelkomas aintada, kus pärast poole ka mitmed Gestimaa õpetajad ema õjimele hariduse saanud. Ma on Wrede ise jeda õpetatust, kus unteadust, Kadina ja Grefka keeliki õpetatud, mitu aastat juhatanud (1717—24; 1733—37). Salka laste konyat on siin ka — Gesti lapsi õpetatud, wähemalt aastal 1735³⁾. Wäga kahju, et selle kobra teatused liid läbikõesed! 1740 aasta ümber näib fool lõpmud olewat. Ma on Wrede nimelt Gestimaa kirikute üste tulekute eest Peeterburis kostnud, kui neid jään õpetajate ja mõisnikkude wabet 1740 ja 1741 seletati. Kui aga see sündis, oliwad suured haawad juba

paranenud, mida meie põhjupoollselegi kodumaale lõõnud birmus sõja häda. Nad on paranenud, kuna siingi tubabunnikute wäsimata seemet külwas — meie ewangeliumi kirik ja ta nstaw karjastöö.

Nii seijame oma kodumaa ajaloo baraldasemal ajajookjul: Wäara-tumat häda, nii hästi Gesti kui Wiwimaale on birmus Põhja sõda kaaja toonud. Meie terve kodumaa oli ta suitsewaks waremeks teinud. Aga tubabunnikust on seeme pea tärgranud! Eks see ei ole kui ime asi meie silmade ees! Na siiski pole see ime. Meie maale oli jäänud — tunnistagem jeda tönuga ja rõõmuga oma kiriku auuks — ewangelium oma tõõsti waraga. Na sellega on meie kirik ja tema nstawad karjased istutanud ja kasnud, kosutanud ja kobendanud. Na see pole wiljata jäänud. Wäsimata mehetõõs on nad palehigi walanud, et siin jälle ajel walmistada — kristlikule haridusele. Na jeda on Jumal õnnistanud. Nii on ka birmuajad armuajaks saanud. Nimelt sõja ajal on walmis saanud kallim rabu wili. Oma juurema waimuliku wara — püha kirja emafeeles — on meie radwas nüüd ja pea wäale jelle kätte saanud. Kuis see sündinud, jeda peame, et see liig täbtis, kobe jutustama, jeks jelle täbtja päätiiki oma kirjanduse loost juba siia kirikuloosse üles wõtma.

§ 5. Johann Hornung ja Anton Thor Selle: piibli raamat jaab Gesti rahwa kätte. Tallinna keelne lanturaamat.

1. Matjed püha kirja Gesti rahwale kätte toimetada, oliwad juba Rootsi ajal ammu alanud, nagu õjimele raamatus nägime. Mebine piiskop Joachim Åbering (1638—1657) Gestimaa ja wäsimata Johann Åijcher Wiwimaal (1674—1700) oliwad iudikali kalli asja eest kostnud. Ma kuningas Karl XI, kes müdu meie kodumaa käesti juuri obwrid nõudnud, oli siin emad rabukapid awanud Jumala riigi kasuks. Jeda teame juba, aga ka jeda, et asi sellegi pärast mitte ei ekenenud. Nimelt oli aastal 1687 Piilistweresse ümberpanemise komverents kettu tulnud. Kooselijate bulgas nägime ka tabte nooremast meest: meie tuttawat — Bengt Gottfried Korfeliini ja laudidat Johann Hornungi. Need oliwad keele ja kirja wiisi mentust nõudnud. Wanemad ameti pidajad ei saanud jesi nõndmõisest aga wähemat aru. Koosolek oli kajuta lehti läinud. Niisjama oli luugu ka wunise koosolekuga olnud, mida aastal 1694 Piilistweres peeti.

Üksi jeda wõisime jelle täbtja aja wiljaks arvata, et Adrian Virginius a. 1684 üle juurema katekismuse⁴⁾, a. 1685 Tartu keelse

1) Kas see Lutheruse juur katekismus olnud, jääb kahe wahete. Waata õjimele raamat lk. 240.

1) Waata jelle kobra: Dalton, Zur Geschichte der ev. Kirche in Rußland. Lohel. 20.

2) G. J. A. Paucker: Gustaw Karlbom's Entwuri etc. Tallinnas, lk. 19. H. H. Paucker: Ostland's Geistlichkeit, lk. 131.

3) H. v. Winkleri lahete teatuste järele Gestimaa konsistoriumi arhiwist.

Koosolek.

lauluraamatu ja 1686 „wastse testamendi“ wälja andis. Lauluraamatust ilmus 1691 uus trüff. Nii sama ilmus Stabli käsi- raamat 1693 neljandat korda. Ka oli piiskop Joachim Saleman a. 1699 jumalateenistuse agenda ehk „käsi-raamatugi“ — Gesti keeles wälja annud. Ja neid käiki pruugiti isuga. Nii suur oli jänu Jumala sõna järele. Aga kõige tarwilisem ja tähtsam raamat. Tallinna keele piibel, oli weel ilmutata. Suured komisioonid ei olnud seda korda saata jõudnud. Ja mis nemad ei jõudnud, pidiwad ütsikud toimetama. Johann Hornuna ja Anton Thor Helle on need kaks meest, kes selle hiiglatöö walmis tegiwad. Seda peame kohe seletama. Kes oli siis esmalt see Johann Hornuna?

Hornungi
töö.

2. „Kata ja emata“ astub ta meie kiriku loos ette. Tema wane- maist ja suguwõrsast ei tea meie midagi. Seda aga teame: Gesti rahwa- keelega on ta täieste tuttam. Seda on ta mõistnud nagu ei keegi enne teda. Selle järele wõime küll arvata, et ta Tallinna maal on sündinud, ja seda wist umbes a. 1660. Tema isa ehk wõib Rasmere õpetaja Gott- fried Hornung olla. Et pärast poole Paisnu õpetaja Andreas Hor- nung Johann Hornungi wälja antud kirikuraamatuid pruukima hakkab, kuna nad muudu wastapanemist leiawad, sellest ehk wõime ka arvata, et esimene meie Hornungi sugulane, ehk ka kogumiste tema lihane wend on olnud ¹⁾.

Aastal 1687, millal Johann Hornung nuteaduse kandidaat oli, saame temaga Piiskopkonnade ümberpanemise-konverentsil esimest korda kokku. Tema ja ta sõber kandidaat Forselius nõuawad täit kirjamiisi parandust: pandaqu piibel ütsi keelde ümber, mida rahwas kõneleb! Seda ei taha hallpääb mõista, kes wiletsa Stabli keelega wilunud, seda pruukides wanaks saanud. Nemad peawad noori uuendajaid mäsajateks kiriku keele püha foja wasta! Ütsi wähe oli neid õpetajaid, ja ka enam nooremate hulgas, kes Hornungi poolt julgesiwad seista. Nuuwäärt Adrian Virginius teqi seda. Ka Suure-Jaani õpetaja de Moulin ja Piiskopkonnade õpetaja Berthold oliwad tema sõbraks. Muudu oli palju wastastid. Sellegi pärast ei kanta Hornung oma julgust.

Hornungi töö.

3. Noor keeletark ei hakanud palju waidlema, waid hakkas otse tööle. Puhja õpetaja Adrian Virginiuse sõbrus oli temale selle kohta wäga tululif. Weel sellamal aastal pani Hornung terwe uue testamendi Greeka keelest Gesti keelde ümber. See tähtis töö on Virginiuse eestkostmise all — selle järele wististe küll ta — Puhja kiriku mõisas ette wõetud ja walmis saanud. Aga kuhu panti kallis töö? Raua, kawa pidi ta kappi jääma. Waimulikud woliwabjad

1) Hornungi terwe elu töö kohta wõrrelgu lugija W. Reimani ülitähtsat „Gesti piibli ümberpanemise lugu.“

ei taha teda pruukida. Ons ta ju senniaegsest kiriku keelest nii kauget ära, kui ää väerwst! Aga et ta tõeste rahwa keel on, sest ei mõista selle aja rahwa õpetajad wähemat luugu wibada. Kohtagi ei tabeta keelesegajale anda, kes nii suuri uuendusi kiriklikusse kirjawarasse ähwar- dab tuua. Naagu pool õnne kaudu leiab pühas Tallinna keele meister kaugeamas Wõrukeele nurgas, Karulas, leitwa²⁾ paluakse, kus Hornung enne 1693. aastat õpetajaks sai.

Kui õnnelik wõis Hornung olla, et ta nüüd ütskord ommett ametitöösse wääsis! Ja ta ei heida siinagi pehme padja wäale, waid teqi mehe tööd kui koguduse karjane ja ka kui kirjamees. Aastal 1693 ilmus tema nimega tema Gesti keele õpetus. Siin on esimest korda meie emakeele põhjusõpetused ära tuntud. Tähtis raamat, millest ütsi mõned ütsikud eksemplarid on alale jäänud. Nii üts Tartu õpetatud Gesti Seltsi ja tõine Riia linna raamatu koos. Aastal selle wäale (1694) ilmus Hornungi Katekismuse seletus, ilma tema nimeta, mida aga kõik tunnistused tema omaks tunnistawad. Niisama ilmus sellamal aastal uus Ma keele laulo ramat. Sida hakkab rõõmu pärast tufsuma, kui siin wanas tolmunud kõites Hornungi laulusid loeb. Sää! nad on — 117 arwu poolest — milledest suur jagu kõige paremad, mis meil üleühtse olemas! Need on laulud, mis rahwa südamesse pidiwad tungima. „See laulu raamat on kõige tähtsam ja mõjurikkam töö, mis ial Gesti keeles on ilmunud,“ ütles keele uurija Eduard Ahrens, kes alles tõendanud, kui suur tähtsus Hornungil Gesti keele ja kirjanduse kohta on. Selle raamatu ilmumine sai ajalooliselt sündmuseks. Tema tegija sai sellega keelemeistriks kõigile tõisteleai. Ka see tegija pole keegi muu, kui Hornuna. Ka seda on Ahrens tõendanud¹⁾. Aastal 1695 ilmutamad weel kõik Hornungi raamatud, kui „Ma keele kobbdo ja kirgo ramat“ ühes koos Riias J. G. Wildeni juures. Siin on ka esimest korda Tallinna keeles Jeruusalema ära häwitamise luugu ära trükitud. Naagu esimest raamatust mäletame, pole mitte. naagu Ahrens arwab, Hornung selle eestlaane kirjanik, waid Tartu keeles oli luugu juba a. 1691 ilmunud. Mitte isse, ütsi Tallinna keelne worm on siin Hornungi oma.

4. Kui Hornungi „kobbdo ning kirgo ramat“ rahwa seffa jõudis, wibi see kui elektri tuli sütitama. Esimest korda kuulis siin Gesti rah- was Jumala sõna omas kullakallis emakeeles. Missuuguse ihuga wõis ta oma käsi uue ewangeliumi järele sirutada? Kui armsaks sai talle ühe korraa see kirik, mis igawest ewangeliummi kuulutab? Wõnda kogudus. Aga mis tegiwad tema waimulikud ülemad, nimelt Põhja-Gestis?

²⁾ Kõige töök
wastast mõeti.

1) Waata: Ed. Ahrens Joh. Hornung, der Schöpfer unserer estn. Kirchensprache.

Dotamata ime, wabandamata ülekohus sündis Tallinnas. Piiskop Johann Saleman keelas Hornungi raamatu pruukimise Tallinna maal ära. See sündis, et Heinrich Stabli keegi noor ninatark troonilt ei lükkats, et ka mitte sellele trükkijale ja tema eesõigustele kahju teha, kes neid Tallinnas trükkis! Ja mitte üffi seda. Hornungi laulraamat ise trükiti Tallinnas ümber, lisati üffi palju keele wigasid tema tööle juure, ilma et tema luba selle tarwituseks oleks küsitud, ilma et teda kui meistrit oleks nimetatudki. Ja ka sellega polnud ülekohus weel otšas.

Hornungi
wiimise
elutöö
ed ja surm.

5. Uue testamendiwälja andmine wõetasse uueste käpile, kui Põhja sõda oli alanud. Hornungi tööd tahetakse uueste Tallinna pool tarwitada, aga meistri poolt ei küsita wähemat luba. Sääli piüiab ta oma wastastele wasta jõuda. Aastal 1705 andis ta oma käpikirja Pärnu konsistoriumisse sisse, kuhu kiriku walitus ja Tartu ülikoolgi sõja warju oli põgenenud. Aga ka siin pole kirjanikul õnne. Asjatundjaid pole, kes tema töö wäärtust tunnekšiwad. Hornungi uus testament jääb trükkimata. Tema käpikiri wiakse Rootsi, kus teda kirjamees Jwar Arwidson alles meie aastafaja algul üles leidis. Ka sääligi puudub Hornungi nimi. Aga keel ja kirja wiis tõendawad, et see üffi Hornungi omandus on.

See pidi tähtsa mehe südame murdma, tema kirjaniku töö wõimatumaks tegema. Wiisiste on ta nüüd oma süle waina pannud. Nii on arwatud. Meie ei taha seda uskuda. Kui ei muud enam, siis on anderikas mees, kes ju ka tõsine laulik oli, weel waimulikka laulufid loonud, nende waral oma kurba südant kosutanud. Aga kannatusi ja risti pidi nüüd ka weel mujalt tulema. Põhja sõda käis ka Hornungi kogudusest ja kojast üle. Ustaw sulane langeb sõja wangi. Aga weel pääseb ta koidikuist ja tuleb oma koguduse juure tagasi. Uheksa aastat (1705—1714) on ta J. Swenske kõrwas ainus hingekarjane Tartu maakonnas. Sääli langeb ta uueste sõja wangi. Ja wangikõbidikuis on ta surinud a. 1715. Uue testamendi ilmumist, mis ta südame soow oli, pole ta oma lihafilnaga mitte ära näinud.

Uus testa-
ment ilmub
a. 1715.

6. Mis Johann Hornung külwanud, ei pidanud siiski kaduma. Sõja häda ja tema wastafed pidiwad ise sellele abinõuiks saama. See sündis nii. Sõja kartuse pärast põgenesiwad Tallinnamaa õpetajad a. 1704 Tallinna linna. Et mitte tööta olla, hakkasiwad nemad jälle nõuu pidama, kuis uut testamenti wälja anda. Käpikiri, mis Pillistwene konwerentšil tehtud, kord küll kadunud, aga Gestiama konsistoriumis jälle imniks saanud, oli neil küll kae pärast. Aga see on wiletsas Stabli keeles. Seda ei julge nemad pruukida. Ise uut tõlget muretseda, seks puudub neil keele osawus. Nad teewad, mis ju ennegi sündinud: nad lähewad Hornungi salwe juure ja laenawad säält — ilma küsimata! Gesti

maa õpetajad panewad Hornungi töö oma ümberpaneku alufeks. Ag kuis sai sellest midagi Tallinnasse?

Et uut testamenti trükitud ei olnud, siis oli Hornungi ümberpanek käpikirjades wiisiste wähemalt tema sõprade juures pruugis. Neist wõtsiwad kaks, Suure Jaani õpetaja de Moulin ja Pillistwene õpetaja Berthold, ka Tallinna ümberpaneku tööst aastal 1705 ja wäale selle osa. Nemad on Hornungi wara-kambri ka Tallinlastele awanud. Ja tema töö saab nüüd uue testamendi tõlkimise põhjuseks. Aga nüüdki weel on palju inimlikka segadusi ja lahutusi, segadusi ka selle läbi, et Tallinna ja Riimamaa konsistorium mõlemad enesele wäljaandmise õigust päriwad. Aastal 1707 oli käpikiri juba trükkimata. Sellega läks kandidad Heinrich Gutsleff Stockholmist kungaga juure, et tema loaga Saksamaal trükkimist ette wõtta. Oli ju kuningas trüki kuludki kanda lubanud. Aga jälle õnnetus! Seegi käpikiri jääb kaufsi. Siis tuli hirmus katk, mis a. 1710 möllas. Tema pani kalli asja täieste seisma. Tallinna 52,000st hingest pääsivad waewalt 2000 eluga, 50st Gestiama õpetajast ainult 15.

Aga kus kõik lootus kadunud, tuli abi kui Jumala armust. Tallinna trükkija Christoph Brencken wakkus ennast kulukandjaks. Heinrich Gutsleff, kes wahel ajal Kullama õpetajaks saanud, otšis siis wanad paberid kokku, mille järele käpikiri walmistatud, mis tema juures Saksamaal ära kadunud, ja üks tõine käpikiri, mis Pärnusse jaades kadunud käpikiri tuli uueste wälja, wist küll ta enese juures. Tema toimetusel ilmus siis uus testament Tallinna keeles a. 1715. Saksamaal aastal on, nagu nägime, Joh. Hornung sõjawangis surinud. Kalli raamatu ilmumist pole ta ära näha jõudnud. Kuis wõis ta seda ihaldanud olla! Tähtis filmapilk meie kiriku ja hariduse loos, kus arm wiimaks inimeste nõtruse wõitnud, sõjagi rahu käpjalaks teinud.

7. Suuri inimlikka puudusi on uue testamendi Gesti keelde toimetamine ilma ette toonud. Meid peame südamest kahetsema. Aga seda meest, kes selle juures kannatanud, selle kasuks waewa näinud ja palehigi walanud, kes oma kirjadega Gesti keele iluilma ka oma wastastele awanud, selle elutöö üffi Gesti keelse uue testamendi alufeks on jäänud, keda üffi tema päris ümberpanijaks tuleb pidada, seda ära unustada meie ei tohi. See üffi on Johann Hornung. Rahwakeele on tema piiblikeeleks teinud, meie kirjanduse keeleks kinnitanud. Keele poolest oli tema seda meie wäikele rahwale, mis Lutherus juurele Saksia rahwale. Enam kui keegi muu on tema sellega ewangeliumi risti-

Hornungi
elu töö
tähtsus.

1) Waata selle kohta lähemat tõendust W. Reimani raamatus, 1 tr. lk. 48.

Kiriku Gesti rahwa südamesse istutanud, ta tõsisele kiriklikule haridusele awanud. Johann Hornungi üksi on seega Gesti piibli teele looja, meie puhta kirikuteele isa. „Tema on oma järelkäijate hulgas, nagu Kalew härja-põlvlaste keskel. Kõigist neist, kes iial Gesti waimulikku raamatute kallal tööd on teinud, kõigist neist pole ükski wäärt, et ta wanameistri Hornungi kingapaela woiks lahti päästa,“ ütleb Eduard Ahrens.

Johann Hornungi on omal ajal palju wastapanemist leidnud — selle tähendusena lõpetame seda seletust. Ehk on temal ka omad inimlikud puudused olnud, mis wastapanemisele äratastiwad, pimedaks tegiwad tema jalgamata suurte hääduste wasta. Seda meie ei tea. Meie silma ees seisab tema kui suur töötægija, meie rahwa suurem häätegija. Sellepärast, tänuline rahwas, kirjuta tema nimi kaljuusse!

Kodu nina
kiriku raamat
a. 1721.

8. Suur samm oli ära astunud meie waimulikus kirjanduses, nii suur kui waewalt iial enne. Aga weel olinud wana seaduse raamatud ümber panna, töö teha, mis iseäralikku ojawust oma isejuguste raskuste pärast nõudis. Si julgetudki kohe sell: ülesande kallale astuda. Enne katsuti seda jugulikuks teha, mis suurest keelemeistri Hornungist oli õpitud, seda wara weel pruufida, mis tema päranduseks jätnud. Tallinna käsiraamat aastalt 1700 oli ju weel waene ja wilets kallalt. Selle parandamist püüti nüüd suure hoolega lõpule jaata. Sest juba enne uue testamendi trükkimist on ka lauluraamatu parandamine käsitte wõtetud. Õpetajad Widdendorff-Keilast, Zimmermann-Tallinna Karli kiriku päält, Heilig-Koselt, Heinrich Gutsleff-Skullamaalt ja Thor Helle-Jürilt on käsiraamatu toimetamise juures ju täies töös. Tähtsa asja waimustatud ärataja oli ka Dlewist kiriku õpetaja ja superdend Heinrich Wrede, keda kui Gestimaa tähtsamat waimulikku meest juba tunneme. Tema wõttis kulufandmise ja trükkimise enese pääle. Nõnda ilmus parandatud „Koddo ning Kirgo raamat“ Halle linnas aastal 1721.

Selle sees on kõik tarwitatud, mis Hornungi käest õpitud, mis tema waimuwarast laenatud. Uue käsiraamatu tähtsam jagu on tema „Gesti ma keele laulu raamat“ oma 256 lauluga. Neist on 117 Hornungi oma, tema lauluraamatust a. 1694, üksi mõned wead siisse parandatud. Lõised 139 on uued laulud Hornungi eesfuju järele. Aga ka see on wõimalik — tähendame seda omalt poolt juure — et nendegi hulgas Hornungi omasid on. Need oleksiwad laulud, mida tema pääle 1694 aasta luuletanud. Lubatagu meile weel selle asja kohta nii palju tähendada:

Lauluraamatu eeskõne aastalt 1721 (1 Mai selle a. kuu päewalt) finnitab, et kodu ja kiriku raamatu parandamise-kommission, mille konsistorium „praegu mõõdaläinud talwel“ („im nächst verwichenen Winter“) siisse seadnud, mitte üksi uusi laulusid pole loonud, waid ka wana wara on

fogunud ja tarwitanud. Ka olnud tal mitmed laulud kae pärast õpetajate poolt, kes katku ajal surnud. Ehk tuli seda wanemat wara ka weel keele- ja laulumeistri J. Hornungi salwest. Aastani 1693 on ta 117 laulu foguduste kätte annud. Kas ta 10—12 aastat pääle selle waimuliku kannelt mitte enam ei kõlistanud? Ja kui ta seda tõeste tegi, siis on tema sõbrad seda wiisiste tähele pannud. Neude läbi, kes ta uue testamendi Tallinna maal tutwaks tegiwad, wõis ka weel tema laulusid siina jõuda. Neid tarwitati siis wiisiste, kui a. 1721 kiriku- ja kodu-raamat, ja jäänud sees nimelt lauluraamat Hornungi eesfuju järele ümber loodi. Siingi on tema see meister, kelle mõju pole kustunud. Wäga kahetseda, et lauluraamatu eeskõne aastalt 1721 meile selle kohta mitte teadust ei anna, kes siin kui laulu loojad tegewad oliwad. Ta ei nimeta paranduse-kommissioni liikmete nimesidki, keda eespool üles tähendame. Neid pidime mujalt otsima. Ta tähendab üksi, et pääle kommissioni „kats tõist sõpra“ sellele oma töösid tarwituseks siisse saatnud. Nii ilmus laulu raamat uues kujus mitme kalli mehe hoolel. Ka katekismus on parandatud kaju leidnud. Nimi Joh. Hornungi on siingi mõedu andja olnud. Tema enese laulusid on siin wähemalt 117, suurelt jault laulu pärilid, mis meie foguduse omanduseks saanud.

Pääle selle on Riias a. 1726 weel üks fogu laulusid ilmunud nime all: „Mõned laulud, mis suurest laulu-raamatust on maha jäänud“ j. n. e. Neude laulude arv on 83. Neist on 80 juba Tallinna lauluraamatus a. 1721 ära trükitud. See fogu on enamiste Hornungi lauludega kokku kõidetud. Ka keele poolest on siin pea pool, mis Hornungi wäärilised on. Kui Tallinna lauluraamatusse ka weel Hornungi töösid saanud, siis on neid küll nimelt nende 83 „mõne laulu“ seas otsida. Et see fogu Hornungi lauludega enamiste kokku kõidetud, sellest kohe arwata, et nad kõik Hornungi omad, po e meil küll õigust. Seega taheti wiisiste Hornungi sõprade poolt ta raamatu pruukimisele Riimi kirikus teed lahti hoida.

Eisame siia juure, et uus käsiraamat a. 1729 uues trükkis ilmus ja et 1741 temale uus fogu laulusid juure tuli. See on meie tuttam wana lauluraamatu lisa: „Kaunid waimulikud laulud“. Et nende hulgas ka mõni laulu pärli on, saawad meile nimelt Gesti emad tunnistama. Ka kareda Ahrensi silmas leiawad nemad iseäralikku armu. Tema ütab nende sorawat keelt ja tunnistab neist, et nad sagedaste luulelisei kõrgusei tõuseb. Aga et terade hulka ka hapanaid on juhtunud, lisame amalt poolt juure, siis pole mitte ime, kui uuem aeg neist mõne pidi wälja tuulutama.

9. Aga weel puudusiwad wana seaduse raamatud Gesti keeles, Wanemad
kattid wana
testamenti
amberganna. kui ka mitmed nende kallal oma jõudu juba oliwad katsunud. Neude

hulgas peame kõige esmalt auuga Urwašte õpetajat Johann Gutsleffi nimetama, tuttavat mõtlejat rahwa ebausju ja rumaluse wasta, kes ühes piibli-asja kallimeelse ebendaja piiskop Joachim Pheringiga Tallinnas 1657 katku küüntesse langes. Tema oli suure jahu wanast testamendist ümber pannud. Suurt tööd ebendas pääle tema surma Kullama õpetaja Heinrich Böfeken Wanem ja panni terve piibli Gesti keelde ümber. Aga kui ta aastal 1681 juri, jäi kõik ta kirjawara tema waimnehe, tuttawa kergemeelse tuuletallaja Bökleri kätte. Tema käes ongi kauaegne töö wili tühja tuulde kadunud. Niisama teame ka, et Adrian Virginius oma isa Andreasega wana testamendi Tallinna keelde on ümber pannud ja selle tööga kuni Hiobi raamatuni jõudnud. See käskiri on meile weel alal. Dnnis Halliste õpetaja praosk G. W. Schneider, kelle omandus ta oli, kirjutas selle Tartu õpetatud Gesti selfile. Eesti kombel peeti seda kirjatükki jenni maani Joh. Gutsleffi omaks. Aga seda ta wisiste ei ole. Tema sünnitaja on Adrian Virginius 1). Nii oli uus testament juba hää aeg ilmunud, kuid wana seaduse walmisfaamine pidi weel kaua järke ootama.

Anton Thor Helle, wana testamendi ümberpanija.

10. Aga usinad ja wirgad, seda peame tunistama, oliwad koguduste karjased nüüd, et üksford ka sellele sihile saada. Ja Jumal ise juhatas neile tööliste kätte, kes suure töö otse oma õtadele mõis wõtta. See mees oli Jüri õpetaja Anton Thor Helle.

Ka selle tähtsa mehe elust ei tea meie praegu mitte palju. Tema nime järele arwata on ta Rootslane. Tallinnas olla tema sündinud. Aastal 1713 sai tema Jüri koguduse õpetajaks, kaks aastat pääle selle Gestimaa konsistoriumi nõuunikuts, kelleks tema ka surmani jäi. Et piiskopi amet jelsamal aastal ära kautati, siis oli küll suurem jagu kiriku waimulikust ülemwalitfufest otse Anton Thor Helle õladel. Aastal 1742 sai ta weel Hommiku-Harju praoskiks ja aastal pääle selle on ta hingama läinud.

Kui määratu suur aga on see töö, mis Thor Helle selle 30 aasta sees forda saatnud! Gesti keel oli talle üliarmas. Tema on seda põhjalifelt uurinud; külast külast, talust taluni on ta seks Gesti maa läbi rännanud, et tema iseloomuga ennast tutmaks teha. Siis pole ime, kui ka wana testamendi wäljaandmine nüüd üffi Thor Helle hoolets ufuti. Küll oli ustawal töötegitajal juba tõine ülesanne käes. Tema tahtis uut täielist Gesti keele õpetust wälja anda, mille jaoks tema kaua aega materjali oli korjanud. Selle wäljaandmise jättis tema nüüd õpetaja Eberhard Gutsleffi Noorema hoolets. Aastal 1732 ilmus ka igal pool oodatud keele õpetus. Ise aga õhwerdas

1) Waata: W. Reiman, 1. tr. lk. 82. 100.

Thor Helle oma terve jõuu ja rammu wana testamendi wäljaandmise tööle. Külast külaste ja talust taluse rändas ta uueste, et sõnu ja keele käändusid otfida selle seletuseks, mis ta Hebra keeles wana testamendi algkirjas leidnud. Suure töö juures oli auuwäärt praoskil weel tähtsamaks abiks Kullama õpetaja Heinrich Gutsleff. Wiimaks jõudis määratu töö lõpule, kuna ka mitmed tõised õpetajad aidanud.

11. Aastal 1736 oli wana testamendi käskiri walmis. Aga kuis seda awaldada? Trüki kulud pidiwad määratu suureks minema. Sääli tuli abi, kust seda ei oodatud. Strahw Zingendorf, Wendobei koguduse asutaja, kes sel ajal oma uut asutust Baltimaal waatamas käis, sai siin abiliseks. Temal ise ei olud liiga wara. Aga tema äratas endise Liivi kuberneeri, kindral v. Bohni sõdant. See mees laenas trüki kuludeks 3900 rubla. See sai pääle selle weel suuremalt jault kingitud. Mälestagem mõlemaid tänuga, waga trahwi ja kindrali!

Nüüd algas trükimafin tööle Johann Jakob Böleri trükikojas Tallinnas. Trükimafin pidi kooliõpetaja Biel parandama. See tegi seda, parandas aga — hulga keele wigasid sisse.)

Kuudu läks töö tahtamata edasi ja oli kolme aasta pärast walmis. Ka oli Peeterburis piibli ilustuseks uhke wafeldige walmistatud. Selle oli v. Bohni wõeraspoeg Karl v. Brevern muretfenud. Nõnda ilmus aastal 1739 terve piibli-raamat Gesti keeles Tallinnas. Suur mõte, mis ligi sada aastat Gesti ja Liivi maa kirikus palwet ja palehigi oli nõudnud, oli teuks saanud — Jumala armust! Raju nurgatüvi oli kristlikule haridusele pandud, mis ristiusu tulemisega koitnud, usupuuhastusega päewa walgets saanud.

Meie aga, kes meie jelles walguses kõnnime, tänagem hana põhja neid ustawaid sulasid, kes meie kasuks nii palju waewa näinud, nii palju palehigi walanud. Meie rahwa kõige suuremate häättegitate hulgas helgitwad nimes: Anton Thor Helle — ja tema eelkäija Johann Hornung. Olgu nende mälestus kadumata waesemaski Gesti hurtsikus! Ous ju nemad selle sõna kuldwaagna meie kätte kintinud, mis waesid kofutab, surma hädaskesti trööstib!

11. Pääle piibli ümberpaneku ja laialise waimuliku ametiwälja on Anton Thor Helle weel muudki kirjatööd teha suutnud.

Käsitraamat a 1721 ilmus tema kaastööli. Niisama andis tema ühes Heinrich Gutsleffiga, Harju-Jaani õpetaja Wrebeaga ja Kofe õpetaja Heigiga lühikesse usuõpetuse wälja, mis nime kandis: „Jumala nõu inimese igawesest õnnistusest,“ mis a. 1727 ilmus.

1) Saksa keele artikli „der“ kohale parandas tema „see“ igal pool sisse. Mittefiis Thor Helle, waid Biel on selle kohta süüdlane!

Ra ühe lühikese juhatusje kirjutas ta weel a. 1740 nende aratuseks, kes piiblit kasuga tahawad pruukida. See oli tema „wiis hääd juttu ühe õpetaja ja ühe uskliku talupoja wabel.“ Mõlemad raamatud on lahtet wastawõtmist leidnud. Nimelt on enne nimetatud usupetus nii armsaks rahwale saanud, et teba mitu ja mitu korda uueste on trükitud. See on kindlaks tunnistuseks: wili, mida Hornung ja Thor Helle on külwanud, on lürganud. Nende elutöö on kallist kasu kannud.

§ 6. Diaspora eht harulogudused meie usutwendadega suures Weneriigis.

Sw. usulised
Mofkwas.

1. Nii on suurearwuline hariduse töö, millele meie kirik põhja paneb. Sest saab osa kõige esmalt meie lähem kodumaa. Aga juba ulatab tema mõju ka palju kaugemale. Juba ammu on Ewangeliimi-usulisi ka meie suures riigis asuma hakanud muu-usuliste seas. Sel on suur tähtsus meie kiriku elu ja ka üldilise hariduse kohta olnud. Sest peame ka siin wähe seletust tegema, enne kui oma lähema kodu kirikuloos edasi läheme.

Kõige esimene Ewangeliimi-Lutheruse koguduse leiame meie oma riigi wanas päälinnas, Mofkwas. Juba 1560 — 1565 aasta wahel on sääl „Saksa sloboodal“ eht alemil oma palwemaja ja kool.

Siis on esimene tähtsam Lutherlane Mofkwas meie tuttav „Liivi kuningas.“ Daani printz hertsog Magnus, kes tsaari Iwan IV. wenna-tütrel kosis. Aastal 1575 tohtis tema 2 wersta krenklit enesele Lutheruse usu kiriku ehitada. Siis ehitas Rootsi printz Gustav a. 1595 tsaar Boris Godunowi loaga suurema Ewangeliimi usu kiriku Pokrowi wärawa juure. Ra lastis tsaar kirikule torni pääle teha ja kolm kella üles panna. Printz Gustav wõttis sääl hoolkaste jumalateenistust osa.

Aga tsaarile, kes sagedaste printsi teenistust tarwitab, oli see takistuseks. Tema andis sellepärast talle luba ja nõuu krenklis ise üht Lutheruse usu kirikut ehitada. See sündis ka. Aastal 1646 pöitis aga noor tsaar Aleksei Michailowitsch sellest mõdda. Tema pidas teba Greeka-digeusu kirikule, wõttis mütsi maha ja löi ristil ette. See juhtumine sai põhjusteks, et krenkli Ewangeliimi usu kirik ära kautati. Tema asemel ehitati aga uus kirik Demidowi mäele. Sellest on tuttav Mihkli kirik saanud. Raua aega ei tohtinud temal torni ega ristil olla. Mitu korda on ta ära põlenud. Aga Mofkwa põlemise ajal jäi ta ime wiisil seisma. Brantsuse marschall Ney tahtis teba ära teutada, hobuste talliks teha, aga õpetaja Kronberg astus meeletumale sõjamehele wastä. Hingekarjase sõna sulatas toore mehe südame: kallid Jumala toda jäi puutumata! Weel suurem Peetri Pauli kirik ja kogudus

on 1626 aastast saadit olemas. Ra on Ewangeliimi usu kogudustel sääl suur kirikukool gümnaasiumi digustega.

2. Weel suuremaks kaswas Ewangeliimi-usuliste woolamine meie suurde riiki, kui tsaar Peeter I. auusjärje pääle oli astunud. Nad tuliwad nüüd mitme rahwa maalt. Ja tsaar nägi seda hää meelega, kutsus isegi mõne tähtsa muulase oma riiki, et see enam ja enam õhtumaa haridusega enmast tutwustaks. Oma riigi kasu pärast jättis tema akna õhtumaa poole hästi laiale. Ja kui kallimeelne oli selle juures suur keiser ka südamerunnistuse asjus? Alaloo aktid annawad seft aru. Et neid ja nende mõju meie kodumaa kiriku kohta mõista, peame enne pilguks kaugemasse maailma ajalooesse waatama.

Aastal 1589 oli kuningas Heinrich IV. Brantsuse troonile astunud Ewangeliimi usust lahtudes. Kuid ta süda jäi Ewangeliimi-usuliste wastä nüüdki soojaks. Aastal 1598 kinnitas tema Ewangeliimi usu tunnistajatele täie usu wabaduse — Nantesi (Nangt) linnas. See on kuulus Nantes'i edikt eht armukäsk. See polnud aga mitte ewangeliimi weriwaenlaste, Jesuitlaste meele pärast. Nemad sünnitasid Brantsuse maal hirmsa Ewangeliimi-usuliste tagakiusamise. Ja weel enam. Mis Heinrich IV. lubanud, selle tegi kuningas Ludwig XIV. tühjaks. Tema kautas a. 1685 Nantes'i armukäsu ära. Ra seeb oli Jesuitlaste külw. Hugenottlased — nii nimetati sääl Ewangeliimi-usulisi — oliwad nüüd ilma inimese õiguseta. Nad pidiwad isamaa ja suguwõsa maha jätma, kui oma usku tahtsiwad kinni pidada. Ja nad tegeiwad seda. See oli neile kallim kui midagi muud siin maa pääl. Ja nad pole seega häbisse jäänud. Igawest kodumaad kalliks pidades on nad ka maapäälse kodu enesele leidnud. Kuulus Brandenburgi kurwüürst Friedrich wõttis äraaetud Hugenottlased lahkest wastä. Kümne tuhandedele Brantsusemaa kõige parematele kodanikkudele awas ta Preisimaal uue isamaa. Ja weel kaugemale ulatas waga walitseja isahool. Oma saadiku läbi lastis tema Mofkwas järele kuulata: kas ka Wenemaa neile ei taha warju anda, kes oma kodu kolbelt põgenenud?

See ei pidanud tial sündima! Sefk paniwad Jesuitlased kōit aerud kaima. Mõjurn Poola oma Jesuitti asutustega kui suur Rooma seminaar pidi sefs abilitseks olema. Siit pidi päälegi Rooma missioon algama, et termet Greeka kirikut paawstile tagasi wōita. Nii kõrged oliwad Jesuitlaste plaanid. Juba oliwad nad sefs sõnume wälja lantunud: Kiina riigi keiserinna olla katoliku usku heitnud ja omalt poolt walju ahwarduskirja Wene tsaarile kirjutanud! Mis saab noor tsaar tegema? Seda ootas kōif ilm, tsaar, kes küll weel alaealine oli, aga juba walituse obje tahtis oma kätte wōtta. Pea tuli otsus. 21. Jannaril 1687 andis keiser kuulsa „paski“ wälja, mis Hugenottlastele täie loa

Peter I ja
reiss. pöis a.
1687.

andis Wenemaale asuda. Täht wabadust saada nad ees leidma, lahketa wastawõtmist igapäevi, iga ains tödline saada auusa palgaga palgatama! Pääle selle ilmus weel 16. Aprillil 1702 aastal uus keiserlik manifest, mis wäljamaaliski Wenemaale kutsus ja kuulsat reisi pass'i omalt poolt seletas. See tegi wastawaidlemata selget: täte usu wabaduse annab tsaar omas riigis Ewangeliumi-usulistele! Ka nende ajalisk wabadus ei pidanud kiskandamist leidma: iga fieserännanud wõeras wõis igal ajal, kui ta soowis, oma isamaale tagasi minna. Need keisri käsud ilmufiwad tema walitfufe algusel. Juba nemadki tõendafiwad: liignimi „Suur,“ mida ajalugu Peter I^e annud, pole ilmaaegne sõnakölin. Tema oli suur sõjas. Aga ta oli weel suurem haaru kinni sidudes ja rahu tööd tehes. Suureks temaga sai ühtlasi see Wenemaa, mis haridusele oma ainsa awab. Tema oli suurem, kui selleaegne palju kiidetud Brantsufemaagi, kus seda ruumi mitte ei olnud, et walised Hugenoitlased oma Jumalat oleksiwad teeninud, nagu nende süda neid sundis.

Peeterburi
Ewangeli
kogudus.

3. Aastal 1703 oli Peeter I. Neema jõe suusse Peeterburi asutanud. Selle pääle algas nüüd elam wäljamaalaste fieserändamine. Nende hulgas on ka mitmed Brantsufe Hugenoitlased, kes oma usu pärast oma wana isamaa maha jätawad. Aga ka mujalt poolt tuleb palju wõeraid, kes Wene keisri teenistusesse astuwad. Nende tähtsamaks pääks saab pea Hollandlane Cruys, kes kui merewäekindral Peetri teenistuses oli. Tema majas peeti esimeti Ewangeliumi usu jumalateenistusi. See oli selle koha lähedal, kus praegune talwe palee kirik seisab. Kui see wäitfeks jäi, ehitas ta oma dues puu-kiriku, kus Lutheruse ja Kalwini usuliste jumalateenistusi peeti. Waga kindrali nimetati pea „Ewangeliiumi ja reformeeritud kirikute ja koolide ülemaks eesfiesjaks Wenemaal.“ Üks wana selleaegne akt nimetab teda „Saksa ja Hollandi rahwaste protektoriks ja patroniks.“ Juba aastal 1704 oli kirikul, mida Cruys asutanud, oma õpetaja, kes Hollandimaal oli õnnistatud. Ühel pühapäewal oli Lutheruse, tõffel Kalwini usu jumalateenistus.

Pea ei jõudnud aga Ewangeliumi-usulisi esimene puukirik mitte enam wasta wõtta. Esimesest enamkogudusest sündiswad nüüd wähemad isekogudused. Aastal 1717 asutafiwad Hollandlased, siis 1719 Inglise, siis Brantsufe Kalwintlased isearalikul kogudused. Esimene wana kirik jäi Sakslastele üffi. Aastal 1727 sai selle patroniks kuulus kindral von Münnich. Tema eestkostmisel kinkis kõrge kroonu tüti maad. Sita ehitati nüüd uus Ewangeliumi usu kirik, kuna wana kirikut enam ei pruugitud. See on praegune suur Peetri kirik Newski ääres. Ühtlasi astufiwad ka Lutherlased Waßilii ostrowi pääl isekoguduseks kofku ja asutafiwad pärastise Katharina koguduse ise-kirikuga. Ka

paremalt pool Neema jõe oli üks wana Ewangeliumi usu kirik, kõige wanem Peeterburis üleüldse, praeguse kindluse wõrribes. See tõsteti pea Kiteinaja-platfile. Temast sündis aastal 1740 praegune Anna-kirik.

Ka pääle selle on Peeterburis hulga-wiisi Ewangeliumi-usulisi meie kubermangudest ja mujalt fiesse rännanud. Praegu on jäänud ka pääle ülewal pool nimetatud rahwaste Gestlastel, Lätlastel, Soomlastel ja Rootslastel oma ise-kirikud. Igal kirikul on omad koolid, waeste- ja haigemajad, kus nad tõendawad, et ewangelium elu ja wägi on.

4. Ka Peeterburi Gesti Ewangeliumi usu kogudus on juba minewal aastafajal oma alguse saanud. Gest kaunis wara leiame ka Gestlasi Peeterburis. Küll keelas pärispõlw nende waba fieserändamist. Aga et hulk nende ifandaid päälinnas teenistuses ja ametis otiwad, siis wõeti nende poolt ka mõnigi Gestlane Liimi ja Gesti maalt kaasa ehk saadeti ka muude tutwate ja sõprade juure sinna teenima. Pääle selle, kui korrali^e sõjawäe teenistus algas, kutsus ka see mõne meie suguwenna päälinna. Nõnda oli wara tarwitus Gesti keelse jumalateenistuse järele olemas. Aga seda pidas Gestlastele üks Soome õpetaja Krogius, kes aastal 1755 õpetajaks oli saanud. See sündis muudugi üffi puudulisel wiisil. Aastal 1787 saidwad aga Gestlased juba õpetaja, kes täieste Gestikeelt mõistis. See oli õpetaja Hoffmann, Gesti maalt pärit, kes 1. kadettide-korpuse õpetaja oli. Nimetatud korpuse kirikus pidas Tema ka Gesti keeli jumalateenistust. Kui see kirik a. 1839 ära kautati, oli jumalateenistus ühes hääri-korteris. Aga täielisk kirikut oli õnneti hädaste tarwis. Selle muretsemiseks kinkis kõrge kroonu 55,000 rubla. Aastal 1860 wõis uus Gesti kirik õnnistatud saada. See ongi praegune Jaani-kirik Peeterburis.

Tõffel Gesti asutused ja kogudused Wenemaal on nooremad. Need on kõik pääle priitfklaskmise, kus alles rahwa waba liikumine algas, asunud. Suurem jagu neist on päätegi uuema aja suurte wäljarändamiste läbi sündinud, millest edaspidi saame kõnelema.

5. Ka mujal, pääle Moskwa ja Peeterburi, on Ewangeliumi usu kogudusi, mis enamiste juba Peeter Suure ajal oma alguse saanud, nimelt alewites Peeterburi lähedal, kus keiserlikud lossid seisawad: Zarskoje Selos, Strelnas, Dranienbaumis, Peterhowis ja Watschinas. Dranienbaumi koguduse algus on nimelt huwitaw. Siin elas üksford Ewangeliumi usuline hertsog Peeter Holstein-Gottorpist, kes Peeter III. nime all Wene keisri troonile astus. Suwets kogus tema siia oma Holsteini sõjawäge kofku. Mõned päälitud ja Lutheruse-usulised alewid asunikud palufiwad siis keisrit, et ta neile üht õpetajat lubaks kutsuda. Seda lubas keiser armulikult, ja niifama, et neile kindluses üks wäike puukirik ehitati. Aastal 1762 wõttis keiser ise kiriku pühitsemisest, mis Peetri-Pauli

Gesti kogudus Peeterburi.

Kogudused Peeterburi ümber kaudu.

päeval sündis, ofa ja kinkis uuele Jumala kojale ühe orelit, kaks häbe lühtrit, altari-riistad ja muud kiriku-ehteid. — Ka Kronstadi Ewangeliiumi usu kogudused said oma alguse juba Peeter Suure ajal, kus kinni uue-
mani ajani üks õpetaja Saksa, Läti, Gesti, Soome ja Rootsi keeles Jumala sõna pidi kuulutama. — Kronstadi ewangelilise koguduse asutaja on jällegi waga admiral Gruys. Alles aastal 1864 jõuti seda liig mitme-keelelise koguduse jantada. Nüüd lahkus wanast kogudusest Soome-Gesti kogudus wälja ja ehitas enesele oma Nikolai-kirik.

Suuremad
asutused lau-
gema riigis.

6. Pääle nende koguduste, mis linnades ja alevitubes iseenesest juba pidwad tõusema, on meie riigis veel suuremaid Saksa kolo-
nialid eht asutusi, kus Ewangeliiumi-usulised suuremates hulkades korralise kiriku ja koguduse elust osa wõtawad. Üks seesugune Saksa asutus on Peeterburi lähedal Ingridi-maal, mille jaud mitmed külad Strelnas, Peterhowis ja mujal on. Tõine asutus on Wolga jõe ääres. See sai keiseriinna Katerina II. ajal oma alguse, kes a. 1763 sinna keiserliku maniveesti läbi asujaid kutsus.

Siinna tuli neid Westfaalenist, Baadenist, Hesseniist ja mujalt. Aga kõik siiskandajad polnud mitte inglid. Ei nad mõistnud selle eest tänadagi, mis nende kasuks juba oli sündinud. Kojad ja kirikud oli kroonu neile ehitanud, seemne ja põllu riistad neile annud. Enam kui 5 miljoni rubla oli selle pääle ära kulunud. Korraga kuuldi häält: „Käsi tagasi!“ Majadelt, wida kroonu ehitanud, löödi afnad puruks, ja siis tehti kõik puu-paljaks. Nii tahtsiwad asujad tagasi minna. Aga Tatarlaste nuad ja kasakate piigid sundiswad neid jääma, kes veel eluga pääsenud! Ja nad jäiwad, hakkasiwad korraliste põllutööde tegema, said sellega eeskujulikuks põllu harijaks. Ja Jumal on nüüd nende palehigi rohkeste õnnistanud. Küll oli endisel ajal ka tooreste kirgiks-
lastega nõnda wõitlemist. Ühe õpetajagi olla need hirmsal wiisil surmanud, ta keele suust wälja lõiganud, mitmed sajad asujad piikidega surmukuks pistnud, hobuste jalgade alla sõtkunud, rohilaane-sõgedes uputanud. Nüüd on needki laaneasunikud taltsaks saanud. Kirilik haridus ja kombe, mis walfete ewangeliliste asujate elus igal pool ilmus, pole nendegi juures mõjumata jäänud. Ewangeliium on ju walguis, mis kõlgile paistab, kes majas on.

Kolmas suur asujate perekond on Lõuna-Wenemaal, Poola-
maal kinni Musta-mereni, Wollinias, Bodooolias, Besfarabias ja Taurias. Need said oma alguse keisri Afekandri I. ajal. Nende hulgas on isedranis nimetada Saraata kogudus Besfarabias, mis a. 1821 katoliku preestri Ignatius Lindi läbi oma alguse sai, millest edaspidi veel kõneleme. Siia tuliwad siis Würtemberglased ja Waterlased, kellele

riigi walitsus esimest abi andis. Kogudused Besfarabias kofusiwad röömsaste. Waga koguduse wanemad ohwerdasiwad nende kasuks oma elu ja waranduse. Üks kabetseda jääb, et selle asutuse asujad määrat-
sewat ülimäärust liig kergeste taga on ajanud.

Neljas asujate perekond on Gruusia maal. Ka säälised asujad on enamiste Würtemberglased, kes a. 1817 siia on asuma tulnud. Põhjus, mis ka neid kodumaad sündis maha jätma, oli usuline. Nende kodumaa kirikus oli mõistuse usk, millest pea saame kõnelema, kirilikku jumalateenistuse korra ja lauluracmatud ära rikkunud, ewangeliiumi sihil oli inimeste ebatarkus übi wälja wõtnud. Ka need waga Würtemberglased rändasiwad siis Wene Lõuna-hommiku piirile, et oma Jumalat nõnda teenida, nagu püha kirja ja südame tunnistuse käsi seda nõuab.

7. Niisama, nagu Ewangeliiumi kiriku suured asutused, on ka tema walfkemad lahud ja perekonnad meie riigi seaduse warjamist lei-
leitud. Nii mõisiwad Mennonitlased ehk Baptistlased a. 1784 Dnepri jõe kaldale ajuda, kuna ka siina ja mujale veel tõssi nende mõttelisi juure tuli. Need on sääl mitu tuhat hinge. Nad on töö armastajad, õiglased ja auusad, ja sellepärast ka jõnuvad ja nõuu-
kad igapäewase wara poolest. Dije eeskujuks on nad selle kohta terwele maale nende ümberkaudu. „Nende käsi käib hästi,“ on Mennonitlaste kohta üksteisest üks tähtis tunnistaja kinnitanud, „et nad ristiusu tõtt elus tegewats teewad.“

Nende kõrmas nimetame ka veel „Ewangeliist Wendade kogudusi“ Peeterburis ja Sareptas. See on ise-kirik ja kogudus Herrnhuti kiriku seaduse põhjusel. Seda ei tohi meie siis Wendade kogudusega meie maal mitte ära wabetada, kelle osalised ifka veel Lu-
theruse kiriku liikmed on, kes ei ilal tema keskest pole wälja astunud.

Niisama on meie Ewangeliiumi-Lutheruse kiriku kõrmas hulk ka 'wini-
lasi ehk reformeeritud kiriku liikmeid meie riigis warju leidnud. Juba Prantsuse Hugonotlased oliwad kõik Kalwini usku. Kalwinilasi on suuremates isekogudustes, ka on neid asutustes, kus suurem jagu Lutheruse usku on. Juba 30 aasta eest oli neid ligi 20,000 hinge Wenemaal, kellel 27 õpetajat oliwad. Siin pole Kalwinilased Poola-
maal veel mitte ühes arwatud.

9. Meie praegune Poolamaa sai meie riigiga alles umbes 100
aasta eest jäänud ühendatud. Endised Poola kuningad oliwad katoliku usku ja nii ka suurem jagu Poola rahwast. Aga juba ammu enne Poola kuningriigi äratõppemist oli Ewangeliiumi usu tunnistus ka Poolamaale tunginud. Heeranis Danzigi linnas, mis ka Poola järele oli, oli uus sõnum, mis Wittenbergis 1517 alganud, röömsat wasta-
wõtmist leidnud. Waljuste oli seda a. 1526 kuningas Sigismund

Walfkemad
Ewangeliist-
kiriku lahud.

Ewangeliist
Poola
maal.

karistanud. 15¹ usupuhaštuse sõpra tapeti ära, tõised saadeti wangi. Aga weretunnistajate weri on ristikiriku seeme. Seks sai ta ka siin. Üksi suuremaks kaswas Ewangeliimi-usuliste arv. Kalwinlased, Lutherlased, Böömi mennad, kõik leidwad Poolas sõpru. Ewangeliim saab juba rahwa mäeks. Sellega ühtlasi kaswab rahwaline kirjandus. Poola astub haritud rahwaste hulka. Tema Ewangeliimi-usulised on tema ülem ehe. Kalwinlased ja Böömi mennad olwad ennast juba enne üheks lepinguks ühendanud. Nüüd astusiwad ka Lutherlased nende kõrwa, Sandomiri linnas. See on kuulus Sandomiri ühendus a. 1573, mida Poola riigipäew pidi kinnitama. Selle läbi sai Poolas kõigile usutunnistuse wabadus lubatud. Ka Ewangeliimi usk oli nüüd täiesti-gusline Poola riigis.

Dise selle wasta leekiski põlema see Roomlaste wiha, mida juba tunneme. Waikse Ewangeliimi kiriku wasta hakkawad Jesuiitlased wõitluse elu ja surma pääle. Terwe Poola saab Jesuiitlaste suureks sõjaleeriks. Kus kawalusest küllalt ei olnud, pidi aitama — tuli ja mürk! Je see on mõjunud. Kui Poola kuningriik hakkas ära lõppema, oli 122 Kalwini kogudusest üksi 8 järele jäänud. Lutheruse usu kogudust oli üksi kaks.

Aga jõuad ja päiteft feelata, et ta ei paistaks, kewadele täsku anda, et ta enam ei kofuks? Ewangeliim hakkas ka Poolas uueste wõimuu wõtma. See sündis nimelt, kui minewase aastajaja lõpul Saksamaalt palju Ewangeliimi-usulisi Poolasse sisse rändasiwad. Ja juba enne keisri Aleksandri I. walttuse algust oliwad sääl jälle 11, Lutheruse kogudust. Need on linna- ja maakogudused. Esimeste liikmed on käsitöölised, kes Preisi ja Saksamaalt on sisse rännanud. Wiimsete omad on maa-asujad Württembergist ja Thüringenist. Piiblid wõib Poolas alles 1866. a. saadik saada, kui Warsawisise üht piibli seltsi ladu lubati asutada. Poolamaa Ewangeliimi usulisi on umbes 400,000 hinge. Neist on enam kui 300,000 Lutheruse, tõised Kalwini usku. 1)

Poolama Ewangeliimi usu kirik ei seisa mitte meie kiriku seaduse all. Ka meie tuttawast abikasfist ei wõta tema osa. Selle kohta on muutusi mõjuwal pool soowitud. Saaks ka Poolamaa kirik meie kirikuga ühe seaduse alla, saaks ka nimelt abikasfa Poolasse oma tegewusega ulatama: Poola kirikule saaks see üksi kasu tooma. — Ka Soome maa kirikul oma 2 miljoni Lutheruse usu hingedega on oma isewalttusus. Sesolewate lehtede seletus ei anna siis ka temast mitte aru.

9. Nii rändasiwad siis mitmel ajal ja mitu korda üksikud Ewangeliimi-usulised, nende perekonnad ja ka suuremad asujate parwed Wene-

Meie kiriku mõju ja tähtsus.

1) Superbendi G. Manitiuse laste teatuse järele.

riiki, ühed häda sunnil elu ja usu wõitluses, tõised oma waba tahtmisega. Nii mitmed on neist, mitte üksi meie kiriku, waid terve riigi hariduse- loo kohta tähtsaks saanud. Kuulsa admiralid Cruys'i nimi hülgab nende siiserändajate eesotsas. Siis sai tähtsaks terve Wenemaa ajalooš Brantslane P'Estocq (Vestof), kes kui habemeajaja Peeterburisise tuli, oma waimu terawusega Peetri I. meelehäääd leidis ja keiserinna Elisabethi ajal krahwiks tõsteti. Temagi oli kui Hugenottlane oma usu pärast kodust pidanud lahkuma. Kana, kana, kolmandani ja neljandani põlweni on lastegi juures sest okas südamesse jäänud, mis nende wanemad ilma süüta kannatanud. Nii wõitles a. 1812 Wene wäes üks kindral-majorgi, kes Hugenottlaste wõjult pärit oli. Oma uue isamaa eest wõideldes wastas ta täis püha wiha oma mõegaga selle pääle, mis tema wana isamaa tema wanemaile oli ülekobut teinud, kui ta weid nende usu pärast taga kiusas, neid nende kodust ja suguwõsast jundis põgenema.

Aga niisama tähtsaks saiwad ka muud Ewangeliimi-usulised ametimehed, kes keisri Peetri ajal waba tahtmisega Wenemaa teenistusesse astusiwad, nagu teadusemebed, ohwitserid, mae kawajad, käsitöölised ja muud ameti pidajad. Ka nendegi arv ei olnud waikse, kes meie wähe- malt kodumaalt suurde riiki läksiwad — keisrit ja isamaad teenima.

Need kõik sääl suures riigis, needki, kes wõerisilt kaugekt, nagu Hugenottlased, tuliwad, on muu-usulise rahwa keskel kui usuwennad kokku hoitud. Nimelt on meie kiriku liikmed sääl kaugekt suurel isamaal kui harud oma täwe — Ewangeliimi-Lutheruse kiriku külge jäänud, kust nad wälja kaswanud. Meie usuwennad, kui nad ka kui waiksed saarekesed oliwad muu-usulise määratuma enamuse keskel, ei ole meie juures riigis meie kirikust ometi ära wõerdunud. Tema waimulik emahool ja palwe on neid säälgi kogunud ja koguda püüdnud. Kus meie usuwennad lähemate piiride wabel isekoguduseks ei jõudnud tõusta, sääl on laiemad riigiwäljad ennast koguduseks ühendanud. Meie kirik kui ema, on sääl püüdnud kõikt oma poegi koguda, kui ka rajamata wäljad ta üksikuid liikmeid lahutasiwad. Sellest kogumise tööst saame oma „abikasfist“ aruandes lähemat seletust tegema. Ja et meie usuwennad meie suures riigis wõerausulise enamuse keskel asuwad, laiali pillutatud, itks hing siin, tõine sääl, sellepärast nimetatakse nende kogudusi diasopra-kogudusteks ehk kogudusteks „latalipillatuses.“ Seda tähendab Greeka keele sõna „Diaspora,“ wõetud 1. Peetruse raamatu 1 salmist. Nende liikmeid on nii harwa muu rahwa määratuma mere keskel. Ka on nad ise kui harud, wälja kaswanud meie kiriku tüwest, harud, mis elada ei wõi, kui nad emakogudusest jõudu ei saa. Sellepärast wõime neid kogudusi ka harukogudusteks nimetada.

Nende keskel on palju otse meie lähema kodumaa poegi kui amet ja elu seisus neid sinna kutsunud, siis teenivad nemad ka sääl meie suurt isamaad. Tema katsumis walawad nemad oma palehigi, ja kui see peab olema, oma werdki. Aga ka oma Jumalat teenivad nemad sääl oma wanemate wiisi, oma usku finni pidades. Nad teewad seda õiglasest südamest. Ja otse sellega annawad nemad keisrile, mis keisri, Jumalale, mis Jumala kohus. Need usuwennad sääl suures riigis on siis küll selle wäärt, et meie nendega waimulikuisse ühendusse jääme. Nümmelt aidaku põlew wennaarm neid puudusi wõtta, milledega neil wõidelda. Nende tähenduste järele läheme jälle oma päris kodumaa kirikuloo juure tagasi.

§ 7. Bagalaste aeg kodumaa kirikus: Liwi kindralsuperdendid Jakob Benjamin Fischer ja Jakob Andreas Zimmermann. Wenzdade kogudus tungib Baltimaale (1729—1736), edeneb siin (1736—1743) ja saab teelu alla (1743—1764).

S. B. Fischer

1. Kui mehine Heinrich Brüningk a. 1736 filmad finni pani, sai Jakob Benjamin Fischer, unustamata Johann Fischeri poeg, Liwi kindralsuperdendiks. Pärandust, mida ta omalt isalt ja ameti eelkäijalt saanud, püüdis ta kalliks pidada. Johann Fischeri ajal oli Läti rahwas piibli emakeeles kätte saanud. Selle keelt püüdis nüüd poeg kui kindralsuperdendit parandada. Ka pidi ta kõik oma hoole kottu wõtma, et kiriku forda finnitada, kogudustele kohasid karjasid anda. Aga kust pidi neid saadama? Wärsu ehk endine Tartu ülikool, mis a. 1699 oma tegewuse alganud, pidi selle a. 1710 lõpetama. Kodumaal enam hariduse raika ei olnud, kus rahwale õpetajaid oleks kaswatatud. Need pidimad kõik wäljamaal õppinud olema. Kodumaa pojad siina juure waesuse pärast palju minna ei jõudnud. Nii pandi enamiste wäljamaalast ise ametisse. Nad tuliwad siia mõne mõisa pääle kodukoolmeistriks. Siit pandi neid pea õpetajaks, kus koht leff. Rahwastele tundmisega oli wilets lugu. Aga seda sama oli ka tihti muu tuundmisega. Mitmed oliwad „kõike muud, üksi mitte usu teadust, mitmet keelt, üksi mitte piibli algkeeli õppinud.“ Nii tunnistab A. W. Hupel.

S. A. Zimmermann
(1744—1770)

2. See pidi muutuma. Seks wõttis oma terve jõuu Jakob Andreas Zimmermann, endine Paistu õpetaja, kottu, kui tema pääle Fischeri surma 1744 kindralsuperdendiks sai, ja 25 aastat kuni 1770. aastani tähtsat ametit pidas. Tema muretset, et „Ahrendtsid ja Lohmannid“ mitte üksi ametisse ei jääks, waid ka mitte ametisse ei saaks. Oigu ta kodumaalane ehk wäljamaalane, kui ta ametisse tahtis saada, pidi ta kindralsuperdendi ees enne efsami tegema, kas ta ameti

pääle kõlbulik. Ka ühe proowijutluse pidi tema Niias pidama. Kes ühe koha päält tõise pääle tahtis saada, seegi pidi ennast katsuma lastma. Kindralsuperdendit tahtis kõiki karjasid täieste tunda, kelle kätte tema ameti andis. Ka tabab mehine Zimmermann siinodisid pidama hakata (a. 1747), et kiriku tarwidusi läbirääkida ja neile parandust leida. Aga nõu pole wist teus saanud. Üksi Saare ja Eestimaa kuuleme 18. aastajal siinodidest. Kirjanik Petri tunnistab otseteel: neid olla Liwi maal pidada wõimata. Nümmet kui Liwi päälinn olla liig kaugel. Liwimaa keelipaigast ära! Enam õnne oli ustawal karjasel kirikukatsumistega, mida ta seltsamal ajal ette wõttis ja mille pääle ta ka mõnegi puuduse parandas.

A. W. Hupelile pole Zimmermanni waljus meele järele. Seda nõudis aga temalt ta ameti ustamus. Oliwad ju iselugused tuuled Liwi kiriku pääle käimas, enam kui ühest ilmakaarest, nagu rea saame nägema. Need oliwad alganud juba enne Zimmermanni ametile saamist.

3. Noored mehed, kes meie kodumaal õpetajaks saiwad, tuliwad enamiste Zeena, Halle ehk Königsbergi uniwersiteedi päält. Sääl kas watati õppijaid Pietistlaste ehk Bagalaste¹⁾ waimus. Ses waimus hakkaswad nemad ka siin ametit pidama. Nad hakkaswad waiksüd „wagaduse-fogukesi“ suure koguduse keskest koguma. Nii püüdiswad nemad kristlikule elule äratada.

Ja kui wäga oli mõjuwat äratust tarwis. Pääle hirmust sõjatormi on nümmet talurahwas suuremasse toorusesse langenud, kui ei lial enne. Pealgi kihelkonnas mõistawad 3000-est inimesest üksi 79 lugebada²⁾. Kodawere kogudusest tunnistab Günterhaaki järeletulija Mikolaus Ude († 1769), et ta täiesti meifik olla! Õpetaja ise peab kogudust lugema õpetama. Ka muidu on wargus, liig joomine, werewalamine igapäewane asi. Ustawamgi karjase töö ei taha enam mõjuda. Õnnetu pärisorjus teeb omalt poolt kõige kofumise wõimatumaks. Praost Leuffeld Põltsamaal, kes sääl a 1732—1762 õpetaja oli, tegi 30 aastat mehe tööd, et rahwast äratada. Aga kõik asjata, nagu näis! Tooreks saanud rahwa wastapanemine, wali pärispõlw ja muud raskused panuwad kõik waimu elu tärkamise finni. See tahtis ka isandate südant murda, kes alamailde tõeste isadeks oliwad. Ka nemadki oliwad enamiste Eestimaaal ülikoolides käinud. Siis oli krahw Mikolaus Binzendorf üles astunud. Suure rõõmuga oliwad ka need isandad seda liikumist termitanud, mis Bagalaste leeris tema läbi oli ärganud. Oh et see nüüd ka Balti

See rajamine
Wendade ko-
gudusele.

1) Waata selle kohta: Kr. Kirikuluugu § 90 ja 91.

2) A. 1792 loeb aga üba neljas osa kogudusest. Inland 1836 N 87.

kirikut äratama ruttaks! — nii olivad nad südamest soovinud. Nad kergitaskivad seda ka omalt poolt kõigipidi. Sellega arvasivad nemad otse seda kohust täitvat, mida Nystädtri leping nelle pääle pani, kui ta neid Ewangeliumi kiriku patroniks kinnitas. See kõik pidi Wendade kogudusele teed sillutama, et ta ka Baltimaale tuleks.

Herrnhuti
koguduste
raamimine
1729—1736.

4 Ja ta tuli pea. Juba aastal 1729 jõudsid puusepp Kristian David ja tema paar abilist Niiga kõik nad põlnud muud, kui liht käsitöölised, kes Herrnhutist tulivad. Kremoni õpetaja Grüner oli jäänud enesele paari töötajat palunud, kes tema majatalituses kui käsitöölised abiks oleksivad. Et neil mõttes oli enam olla kui seda, seda ei olnud õpetaja Grüner ei aimanudki.

Nga palju kõrgemad olivad tulijate plaanid. Ise waimustatud selles iluamissionist, mida nad oma meistril Mikolauš Zingendorfil arvasivad olewat, tahtsivad nad oma seltsi nimel järele uurida, kuid Wendade koguduse seadusi ja Viimi kirikus tegewusesse panna. Neid oma mõtteid pole David ja tema abilised ka mitte koha awaldanud, kui nad Niiga jõudsid. Siin peeti neid wasteks Böömi wendadeks, kes oma usu pärast ära aetud ja siin tööd ja leiba otsivad. Wiis näbalit olivad nemad juba Hiias olnud. Alles siis sai Viimi kindralsuperdent kuulda, et mõrad käsitöölised kofku tulekuid peawad. See keelati ära. Nüüd pöörasivad nad ennaft Kremoni. Jmestades nägi siin nüüd õpetaja Grüner, kelleks ennaft ta uued külalised pidasivad. Apostlikud missioonärid tahtsivad nad olla. Nad pidasivad oma ülesandeks wisslabidaga Viimi kirikus haganad ja nisu üks teisest lahutada, usklikka ise-koguduse koguda, et nad „apostlikule algusele“ tagasi saaksivad. Seks ei wõinud õpetaja Grüner oma kaastöök enam lubada.

Nüüd rändasivad David ja tema abilised Wolmari poole. Siin wõttis waga kindraliproua von Hallart neid ülilakste omas mõisas wasta. See Wolmari mõis saigi nüüd Herrnhutlaste pesapajaks. Pea tuli siia Herrnhutist toisi wendi juure, kes kõik lahke kodu ees leidsivad. Ja oh seda liikumist, mis nüüd Wolmaris ja tema ümberkaudu algas! Uute külaliste päralt oli pea — terve rahwa süda. Ja nad tahtsivad, nii näis, selle kasuks ka waewa näha. Pea oli Wolmari mõisas täieline seminar töök, kus 120 kaswandikku õpetust saiwad. Siis sai tahtsaks Wendade sõbraks kindral Campenhausen Drellemit. Kui kõrge riigiametnik mõis ta nende eest Peeterburiski seista. Nõnda edenes Wendade asi päew päewalt. Ka Tallinnas wõeti neid lahkeste wasta. Säär lootis doomi kiriku ülemõpetaja Chr. Fr. Mickwigi neist suurt kasu meie kodumaa kirikule. Niisama polnud ka Viimi kindralsuperdent Fischer mitte euam nende wasta. See waimulik karjane, täis põlewat armastust oma Isanda ja tema kiriku wasta, unustas

nüüd oma esimese umbusalduse. Kõikidega tahtis ta käsi käes käia, kes teda aitawad kogudusi usule kaswatada. Seda kõik mõis uus Herrnhuti saadik David Mitschmann Saffamaale teatada, kes aastal 1736 uut tööpõldu oli waatama tulnud.

3. Siis tuli krahw Mikolauš Zingendorf, Wendade koguduse rajaja ise, oma uut asutust Baltimaal oma silmaga waatama. See tõi uut õhust leekiwale tulele. Ka see sündis juba aastal 1736. Kui wõidurärsti wõeti waga krahwi wasta, nimelt Tallinnas, kus ta doom-kirikus jutlust ütles. Waimustus külalise wasta oli otsata. Talle pakuti piiskopi ametit üle terve Gesti maa. Krahw ei wõtnud seda wasta, et tema üleilmaline piiskopi-amet mitte kahju ei saaks. — Viimi ja Gesti maa mõisnikud lootsivad selle kõige pääle Wendade koguduse poolt palju kasu meie kirikule. Toisiti aga mõtlesivad juba mitmed õpetajad. Nende juures oli mitmel pool umbusaldus uute aitajate wasta tõusnud. Endised Herrnhuti päris sõbradki hakkasivad temast lahkuma. Nad kardawad, et Wendade koguduse töök selgel ewangeliumi põhjal ei seisa.

Nga seda hagaramad olivad Herrnhuti töölised ise, et oma seadusi igal pool Lutheruse kirikus tegewusesse saata, et seda Herrnhuti seaduste järele ümber lüua. Uusi abilisi saadeti Saffamaalt Viimi ja Gestisse. Wolmari seminar koolitas ka wäälaste seast rahwalisi abilisi, mitte küll kooli-töök tegema, maid enam waimulikka herrnhutlissi isetaruutusi tätkma. Lutheruse koguduse keskel püüti Herrnhuti isekogudusi korda seada, kus mitte enom Lutheruse kiriku seadus, maid Herrnhuti ise-kombed walitsewad, milledest weel saame kõnelema. Selle tarwis asutati hulk palwe-majasid, mida aga kooli-masadeks nimetati.

Viimari Gesti jauskonnas sai Kriimanni palwe-maja Wõnnu kihelkonnas tahtsaks. Sinna oli Wendade missionär Wieser tulnud, seda Tallinna maalt ära aetud, a. 1742. Tema hakkas siin palwemaja ehitama. Tallinna nõnda nimetatud „Sunnistegija kassa“ andis selleks abi. Nüüd sai uus palwemaja kui kest-kohaks, mille ümber ennaft Herrnhuti sõbrad Tartu ümbrusest kogusivad. Õpetaja G. Kõrberi ülestähenduste järele on see a. 1743 ehitatud. Kui tahtsaks seda peeti, tähendab nimi, mis talle wendadest anti. „Sunnistegija kullakapiks“ nimetati uut asutust¹⁾.

Aastaga 1743 on Herrnhuti kinnis ja Gestis täiele wõibule saanud, ka jään, kus õpetajad mitte enam tema poole ei hoibnud. Ja neid oli juba 43, kuna ükki weel 12 Herrnhutist kirikule kasu lootsivad. Oli kirik Herrnhuti tegewust osalt hää meelega, osalt wasta pannes kannatanud, siis ei pane tema töölised nüüd ka ta feeldu enam tähele.

Wendade
seltsi ümbel
raamimine
1736—1742.

1) Wõnnu kiriku kroonika järele.

Wendade lugijate käes on juba rahwa süda. Nad panewad terwe maa liikuma. Suurtes rongides lähewad nad oma kuuljatega ka naabrusesse külalisesse, tormawad nad üle mäe ja oru, ööd ja päewad tööd ja ametit maha jättes. Wainu liikumine on kardetawaks tormiks saanud.

Herrumine
Saare maal.

4. Uus liikumine leiab iseäranis Saaremaal hääd maad ees, kus juba enne Herrnhuti sinnatulemist waimulikku arkamist oli tähele pandud. Nüüd andis sellele uut õhku Saaremaa superdenti ise, Eberhard Gutsleff, meie tutaw Thor Helle endine kaastööline. Liikumine saab rahwa asjaks weel palju enam kui õnnelikumal Suurel maal. Drjakari, mis siin ära kurnatub, nagu ei kuskil mujal, hakkas isewiisil ärtama. Nästal 1741 saawad Raarma kihelkonnas Upa Jüri ja tema naene Triinu päris ewangelistiks. Nemad astuwad awalikult üles, et armu kiita, mis neid ümber pöörunud. Suurtes hulkades tuli rahwast kokku, et nende „armu-laste“ kiitmist ja tänamist kuulda. Superdenti isegi tuli ja pidas jutlust Upa küla wäljal kuuljaks saanud „prohweti-kiwi“ pääl seisest. Ka andis ta neile luba ettelugemisi pidada, keda tema „arganuteks“ pidas. Arganute koosolekid kaawatiwad. Upa külast tungis tuli Keerdu külasse, säält kaugemale muisese küladesse ja kihelkondadesse. Ungijad ja kuuljad pidasiwad iseäralikult armu märgiks, kui keegi warijema hakkas ja maha langes. Mustjala kihelkonnas oli üks tüdruk, Tulesalu Kreet, üles astunud, kes neid, kes talle oma pattu üles tunnistasiwad, uneste ristis ja muudu imelikka nägemisi nägi. Tõised nägiwad werd taewast sadawat, Kristuse merist pääd ja kätt j. n. e. Arkamine oli seega ülifardetawaks märatsemiseks saanud. Seda oleks superdenti pidanud waigistama. Aga tema ei teinud muud, kui et ta uusi Herrnhutlasi enesele abilitseks kutsus. Pea seisis teride Saaremaa täieste nende mõju all. Kuis seft Saare kirikule ja nimelt ta superdendile, kelle tahtmine auus oli, libedad oftad kaawatiwad, saame pea nägema.

Herrnhuti
edennemise
põhjused.

5. Et Herrnhut Liwi ja Gestimaa kirikus nii wõidurikkalt edenes, seda seletawad meile mitmesugused põhjused. Esimalt oliwad krahwi Rhingendorfi püüdmised ise tõeste puhtad ja auusad. Tema elas selles kindlas usus, et tema kogudusel tõeste üleilmaline missioon on ära täita. Ka suur jagu tema saadikutest tahtis tõeste oma Issandat teenida. Ka see suur anne oli neil rahwaja rahwalikult ümber läia; Pätlasele saiwad nad Pätlaseks, Gestlasele Gestlaseks. Oliwad nad ju enamiste ka liht töölised, keda korruga waimulikult missioonäriks tehtud. Juba sellepoolest polnud neil raske rahwale ligineda. Ja seda nad mõistisid. Ka kui missioonärid ja auustatud õpetajad jäiwad nad enamiste oma käsitöö ameti juure. See kõik pidi rahwa südame neile tormiga ära

wõitma. Uus liikumine oli enam rahwa pääle mõjunud, kui üksti enne seda.

Ja see oli nii kergeste sündida mõinud! See ise tõendab: weel oli meie kirik oma rahwa wasta suures wõlas; weel ei olnud kõik ta karjased ta wasta küllalt wemalikult rääkinud; weel ei olnud see kirik oma ülesande rahwa wasta täieste ja igal pool ära täitnud. Wanema „õige usu“ aeg oli kiriku korda pidanud, wälise seaduse täitnud, rahwa südame aga külmaks jätnud. Juba ülemane Kampenhausenti tunnistus tõendab seda. Aeg, mis selle pääle tuli, jõudis, nagu nägema saame, weel wähem seda südant elustada. Waimuliku ameti pidaja kasu näis pääleegi mõnikordki mõisniku omaga ühe warna ofas rippumat. Ta oli rahwa silmas enam kiriku herra ta üle, kui koguduse karjane ta kestel.

Pääle selle oli Wendade kogudusel hulk ametnikka, keda tema tarwitas: lugijad, wanemad, ülewaatajad ja kooride juhatajad. Nendeks saiwad rahwa liikmed, kes enne üksi rõhitud orjad olnud. See kutsus ka neid elawale isetegemisele. See oli uus koit, mis paremaid päiwi kuulutas, uut aega rahwale, kes raske ifte all ohtas. Pääle selle kattis Herrnhuti seadust weel saladuse waip. Nende jalgade pejemine, liisu heitmine, armastuse-sõdmajad paistiswad iseäralises saladuse pühaduses, mida Lutheruse kirikul, nagu arwati, mitte anda ei olnud. See kõik pidi Wendade asja wägewaste edendama, mitte üksi ukked ja aknad, waid ka rahwa südame neile awama.

5. Wennalik õpetus ja wennalik lahtus oli selle südame pääle ka mõjunud. Koguduse elu oli tõeste mitmeti kofunud — nagu weel edaspidi saame nägema. Siiski hakkas pea elaw watarääkimine Herrnhuti wasta otse nende poolt, kes senni maani kõige soojemalt tema eest seisnud. Ka kiriku walitus palub ametlikult maapäewa a. 1742 kõik teha, et Herrnhuti tegewus ära keelataks. Need, kes imestades Wolmari „Täle mäe“ pödle waadanud, kus Herrnhuti keffkoht Liwis oli, oliwad ta wihawaks wastaseks saanud!

Herrnhut
saab keelu
alla.

Et see nõnda tulnud, pole imeks panna. Arganute tormamine ja tuhini ei seisnud tõeste enam ewangeliumi põhjal. Ka kiriku seadust ja korda ei pandud kuskil enam tähele. Wendabel oli oma iseseadus ja kord, mida nad palju ülemaks pidasiwad. Pääle selle astusiwad nüüd Herrnhuti töölised isejuguse julgusega üles. Diktjad Saksamaa puusepad, kingsepad ja muud käsitöölised pidasiwad ennast nüüd pühadeks ja prohwetiteks. Nemad arwasiwad ennast Liwi ja Gestimaa ainud karjased olewat, waimulikud isandad, kelle all kõik seisab. Ka õpetajadki pidasiwad nende sõna kuulma, alles neilt „koguduse armu“ õppima. See sai ka kannatlikule kindralsuperdendile Fischerile paljaks. Tema pani nende asja ülekuulamise alla. Weel ei olnud see lõpuud, kui Wendade

kogudus äkki a. 1743 keiserinna Elisabethi poolt ära keelati. Ei olnud liivimist kaebtusi keisriäärjani tõusnud. Zinzendorfi enese proua oli keiserinnale ühe kirja kirjutanud, kes eesõigusi Wendade kogudusele palunud. Västa tahtmist oli tema ise ülesandjaks saanud, mille pääle Wendade kogudus a. 1743 ära keelati.

Herrnhut
fretu all
1743—1764.

6. Arahn Zinzendorf ruttas nüüd ise tõist korda liivimaale, et oma koguduse eest seista. 23. Detsembril 1743 jõudis tema Riiga, pandi aga Riia kindlusesse asumata, senni kui ülemad käsud tema kohta Riiga jõudnud. Siit kirjutatakse ka tema keiserinnale. Aga asjata kõik! 12. Januaril 1744 lahkus ta Riist murtud südamega selle kaebtusega, et liivimist „pappide-ühendus“ tema kalli asutuse ära rikkunud! Wendade kogudus jäi keelu alla. Ka Wendade sõbraliised õpetajad, nagu praost Sutor Ramjast, Quandt Urwastest, ja tõised, said kindla käsu, Wendade asjast ennast täieste kaugele hoida. Waimulik walitšus püüdis kindlaste selle üle waltwata, et enam uusi segadusi ei tuleks.

Ka siis jäi asi sellesamale järjele, kui a. 1744 kindralsuperdenti Jakob Fischer surunud oli ja tema asemele Jakob Andreas Zimmermann (1744—1770) oli astunud. Haruldase ustawusega täitis, nagu nägime, see ülem karjane oma ameti kohust. Kõigiti waltwas ta selle üle, et äkki õpetajad ametisse said, kes kindla püha kirja põhja pääl seisawad, kes kiriku tunnistusest kinni peawad. Äkkirjaga pidi iga uus õpetaja enne ametisse saamist kiunitama, et ta Herrnhutist ennast kõrwale hoiab. Siiski oli Wendade koguduse asi äkki wälispidi rõhutatud. Ka äkki mõnel kohal lasti wadennad ennast hirmutada ja kaitstiwad julguse. Mii kiritamist. Sääli panitwad Zinzendorfi sõbrad, ülekuulamisest ära wäljenuid, oma waltwemaja põlema ja olla ühe kasti oma saladustega lähemasse järwe heitnud¹⁾. Muud ühikud tuluke saladuses elawalt edasi. Kõrnutulemisega peeti, kui ka saladuses ja wäiksel wiisil. See tegi uusi ülekuulamisi tarwiliseks.

G. Gutsloff.

7. Nende alla langes ka Saaremaa superdenti Gerhard Gutsloff, kes ikka Wendade poole hoidnud, nende eest iseäraliku soojusega seisnud. Hulga herrnhutlikke tööliste oli ta Saaremaale kutsunud. Neile, ehk nad liht ihuikud, kangrud ja muud käsitöölised olitwad, oli ta luba annud kirkutes ja koolimajades jutlust pidada. Ka koguduse jumalateenistuse oli ta Herrnhuti wiisi järjele muutnud. See oli ta enese õpetajatele liig. Juba siinodi pääl 1742 panewad nad talle wasta, laidawad awalikult oma waimuliku ülemkarjase herrnhutlikka muutusi. Sest sünnib sõda — kummi wereni — superdendi ja õpetajate wahel. Wõlemalt poolt kaewatakse üksteise wasta. A. 1743 peab üks ülekuulamise-kom-

1) Wõnnu kirkukroonika järjele.

mission asja harutama. Ühe kirja pärast, mille Gutsloff kommissioni olla haawanud, pannakse ta wahi alla. Äkki nii wõis ta ametit pidada. Kui ta jutlust ütles, oli sõjamees kantsli all¹⁾, kui ta püha õhtusõnnaaega jagas, seisid ta altari kõrwes, kui ta wäljas käis, oli sõjamees tema sammul. Saare karjane oli apostli Pauluse wääriliseks tunnistatud. Kõll tegi ta pea seesugusest auust kindralkuberneri käsu pääle lahti. Aga kindlat otjust ei tulnud siiski ülemalt poolt. Ülekuulamisest said siiski weel laiemaks. Isegi maanduunku proua von Sacken Kõll-jalast, ehk ta küll küdur ja elatanud, ja ta mees tähtsais aumametites, pandi wahi alla. Kolm päewa kuulati teda üle, nagu oleks ta hõelem süüdlane. Tema teenijategagi keelati kokkusaamine ära.

Pea langes ka superdenti ise jällegi nute ülekuulamiste alla. Talle anti süüts: ta olla ülemale wasta pannud, nende eeskirjade wasta kihutanud! Kui suur ta tõsi see olnud, kui palju ta waenlaste walekaebusi ta wasta tõstnud, ei jõudnud ülemadki tobe seletada. Tema ainuks süüts ehk jääb äkki see, et ta liht ukast, mis Herrnhuti wasta a. 1746 antud, kirikus mitte ei kuulutanud. Seda ta ei wõinud teha, tähendab superdenti wabanduses, mida ta ülemale poole kisse annab, et maapäimees Lünzelmann v. Adlerflug sellele omawoimilisi seletusi juure lisanud. Et ta ka keiserinnale otseteel kirjutada püüdnud, et wõis ju surina jääda.

Aga et ka nimetatud maapäimees superdenti wastaste hulgas, tegi ta seisuõha kardetawaks. Sest see oli wahi mees ja ei tunnud ühtegi armu. Tema kaebas superdenti pääle, nagu oleks ta majasteetki teutanud. Oma sed palustiwad nüüd elatanud karjast: mingi ta ära Saaremaale Herrnhuti teenistusse, et kuskamisest pääseda! „Mis karjane ma oleksin,“ ütles ta selle pääle, „kui ma, et oma elu päästa, lambad maha jätaaksin?“ Ta jääb, ja wotab, mis ta üle hääts arwatakse. See ilmus pea. Käupäewal eene palmitpuude püha a. 1747 wõeti Gutsloff ja tema sõber Janmaja õpetaja Hölterhof wangit, niisama ka Herrnhuti wend Fritsche. Kes ka muudu wähegi kaebtuse aluse, pandi wahi alla. Aga need kolm wõidi Peeterburi se kinkluse wangikotta, kus nende päris ülekuulamine algas. Siinna patgutatakse ka Gutsloff, pääle selle kui ta oma ametit ustawaste pidanud — 23 aastat! Wangid olitwad üksteisest lahut. Äkki mõnda minnes wõistiwad nad mõni kord üksteist näha ja mõne leulusalmiga ehk kirjalõnaga rööbstita. Ihuigi ülespidamiste proolest oli puudus esmalt nii suur. Nad elastiwad oma kaawatõudnud koptkatest ja raafulestest, mida wahisoldatid neile jätnud. Wõimaks alles jõudis Wendade abi marga wangikotta neile järjele.

1) See kantsel, mille Gutsloff nõnda jutlusti pidas, on praegu weel olemas. Ta seisab praegu Anseküla kirikus.

Eberhard Gutsleff ei tarmitanud seda enam kaua. Üns harjumata elu wiis märjas ja wiletjas ruumis oli ta terwise rikkunud. Ülekuulamise lõppu pole ta ära näinud. 2. Künslakuu päewal 1749 on ta wangi-kotta surunud, usus oma Issanda sisse, ja nii ajalikust häda orust pääsnud. Tema luud paudi Peeterburi Samsoni kiriku aeda puhkama. Tema seltsilised pidiwad aga weel aastate wiisi ülekuulamise all olema).

Waljus
mõju.

8. Sel kombel püüti teeldu toime saata, mille alla Herrnhut langenuid. Waimulikuis asjus ei mõinud see waljus ühtegi kasu tuua. Nümmelt Saaremaal lahutas ta maa ja rahwa kahte leeri. Need seiswad siin kunni wereni üksteisele wasta kaua aega. Seda waljust ei mõinud rahwas ammugi mõista. Tema silmis oli see nende tagakiusamine, kes talle alles armastuse ewangeliumi awanud. Ametliku keeluga polnud Herrnhut seepärast sugugi mitte lõpnu. Saladuses õhkus tuli seda elama-malt edasi: rahwas — ja ka palju ülemast seisusest — jäiwad oma esimesele armastusele ustawaks. Kui hoolekandja Jakob Marrašč a. 1753 Rõõjala mõisasse tuli, hüüdis elatanud v. Saakeni proua: „Oh, üks wend kogudusest, kust tuleb meile waestele seefugune õnn? Tema toob meile rahu õlpuu lehekese — pääle raste kannatuse!“ Kui taewa saadikut wõeti teda wasta. Ja kui ta siis Wendade kogudusest teatusi tõi, ei olnud ülgutusel ja nutul enam piiri. Kudjapääs kogus talurahwas ühel karebal Märtsi kuu õhtul ennast metsas kokku, ja kunni hommikuni peab wend Marrašč „malumehest“ jutustama, ja nüüdkki ei taha kogudus lahkuda. Ei talne külm ega surwe palawus teela waimustatud wenda omaksid töösti-mast. Elust hoolimata on ta mittu korda Hiimalt Saaremaale õõ aegus rutanud, et uue „ajajooksu armutuld“ süüdata. See kestis pool aastafada nii, kunni wästmata tööline, wanadusest ja jooksa haigusest koormatud, a. 1792 hingama läks.

Ülekuulamised, mis Saarel ja Suuremaal uneste tulwad, oliwad mõjuta. Mõjuta oli, kui ta Herrnhutlane Dr. Krügelstein jälle Peeterburiisse wangi-kotta wiidi. Koosolekud, mis awalikult keelatud, kestiwad saladuses edasi. Pääle selle toetastiwad kannatajaid mitmed wagad mõisniku perekonnad, kes Wendade asja tõsiselt Jumala riigi asjaks pidastiwad. Nii elas waga paron Ungeru - Sternbergi juures Graßwere mõisas Kanapääs Dr. Christian Rönigsbör Herrnhutist kui kodnarst. Ühtlasi täitis tema ka Herrnhuti hoolekandja kohust ja juhatas nende koos-olekuid õõ aegu. Ka sellepärast tuli ülekuulamine. Herrnhutline tohter pidi Wenemaalt wälja minema. Ta läks Grönlandi Herrnhuti missiooni

1) Waata Eb. Gutsleffi kohta pääle J. Eckardt ja Th. Harnali raamatute weel ta elulugu ajalirjas: Dorp. Zeitschrift für Theol. u. Kirche. 1869. XI. Bd. IV. Sest.

teenistusesse ja on jäät a. 1786 surunud. Sellega oleme aga juba uues ajajooksus, kus kannatuse ajad otja aanud, kus täide läinud, mis Wen-nad ammu polunud. Selle muutuse tõi keiserinna Katharina II. walit-suse algus.

§ 8. Järg. Herrnhut liinitab ennast kõigi oma seadlus-tega Baltimaal. Ewangeliumi-Lutheruse kiriku seis ja lohus tema wasta.

1. Keiserinna Katharina II. oli lõuna pool oma riigi raja-sid laendanud ja soowis nüüd, et uut maad asujate läbi harimise alla wõetaks. Ka Saaksamaal Herrnhutis anti teada, et jäält poolt sisse-rändajad isedraaliku keiserliku armu ofalifeks saastiwad. Otsus aastalt 1743, mis Herrnhutlaste asumise Wenemaale ära keelas, kautati ära. 11. Künslakuu päewal 1764 ilmus keiserlik maniwest, mis Herrnhuti kirikule täie südametunnistuse ja usuwabaduse kinnitas. Selle pääle sündiski Wendade kogudus Sarepta Astrachani kubermangus a. 1765 ja nende kogudus Peeterburis. Ka mõnda muud toetust andis neile weel keiserlik arm.

Silmnähtawalt käis keiserinna armukäst nende Herrnhutlaste kohta, kes Wendade koguduse kui ise-kiriku liikmed on, nende asujate kohta, kes uneste Wene riiki sisse rändawad. Ise-kirik ei olnud ju mitte Herrnhutlaste Gesti ja Liitwimaal, waid ta mennad kõik oliwad weel Lutheruse-kiriku liikmed. Ka ei olnud mitte sõnaga delbud, et endine waha jäänud missioon Lutheruse kiriku keskel siin jälle wõiks algada. Üksi luba oli Saaksamaa Herrnhutlastele antud Wenemaale tagasi tulla.

Seda luba seletastiwad aga wennad oma kasuks ka Liitwi ja Gesti waa kohta. Ja uue hagarufega hakkastiwad nad jälle oma endist waimulikku missiooni üle terwe kodumaa. Awalikult nad seda küll ka nüüdkki ei julgenud. Seda hagaramad oliwad nemad saladuses. Kindraalkuberner Browne saatis enne ninetatud tohtri Rönigsbörri Liitwimaalt a. 1767 minema ja seletas ühtlasi, et keiserlik maniwest aastalt 1764 kõigewähe-mat luba Herrnhutile ei anna Liitwi kiriku keskel missiooni tööd teha. See tegi wendi üksi ettenaatlikumaks, aga nende töd kestis seda elawa-malt edasi. Nende saadikud rändastiwad terwe maa läbi ja püüdistiwad neid „hulgakesteesse“ koguda, kes wähegi ärksamad ja äratatud ol-iwad. See läbi püüdistiwad nemad kogudust asutada Lutheruse kiriku keskele. Wida salam nende töd, seda enam leidis tema sõoru. Kõik hakkas Herrnhuti poole hoidma, mis kuidagi wiisi elu ja oluga rahutu oli. Herrnhuti asja peeti Issanda riigi asjaks. Herrnhuti poole hoid-siwad tähtsamad rahwa seas. Tema poole hoidstiwad ka tähtsamad mehed

Armutiri oad-
talt 1764.

TARTU ÜLIKOOL
RAAMATUKOGU

ülemates seisustes. Juba pea pääle 1764. aasta ltnus, et Herrnhut sin enam südame tunnistuste üle walitse, kui kirik.

See tõendab tõist lorda, et kirik oma ülesannet meie rahwa wasta kui waimulik kaswataja ära ei olnud täitnud. Ka ei jõudnud selle aja karjased luidagi wiisi teuga seda tõendust tuua, et neil palumata abiüsi, kes ära aetud ja nüüd jälle tagasi tulnud, tarwis ei olnud. Nõnda pidi aastakümneteks meie rahwa waimulik juhatus meeste kätte minema, kes kui lht käsitöölisel wähesel haridusega wltwad ja ka kodumaa kirikus kusti ametis ei seisnud. Et see nii kergeste wõis sündida, saab aja kirjeldus meie näitama, mida tulewas päättüis pakume.

Pääle selle on Herrnhutil ka mehi olnud, kelle anded niisama suurel oltwad, kui nende waimustus, ja kes nõnda oma terve jõuu oma koguduse teenistusesse panimad. Ühte neist tunneme juba — Jakob Marrasch'it, Saaremaa hoolekandjat ja herrnhutilist laulikut. Kui waimustatud tunnistaja hoiab tema usu tuld kõrgesse otse sel ajal, kui ta Saaremaa kantölitelt — umbusu tormis — hakkab kustuma. See pidi rahwa südame pöörama — üksi Herrnhuti poole. Niisama edendas Herrnhuti Asja Lõuna-Gestis Urwaste õpetaja poeg Johann Christian Duandt, kes täieste Herrnhuti teenistusesse astus ja sin nimelt ka Tartu murdelisi laulusid kogus. Sinna juure tuli, et ka nü mitmed õpetajad Herrnhutile ustawaks jäiwad, teha tammiks pidades umbusu woogude wasta. Nõo õpetaja B. Sczibalski ja Rambahja H. Grleben oleksiwad selle kohta iseäranis nimetada.

Remufiri a.
1817.

2. See ei wõinud mõjuta jääda. Herrnhuti kogudus koguduse kõrwa tõustis Lutheruse kiriku keskele. Kõige mõjuwamad wõimurahed hoidistwad silmnähtawalt tema poole. Beeterburiski oli neil wägewalt eeskostjaid. Waga keiser Aleksandergi tehti nende töö, palwe ja soowidega tuttawaks. Temagi hakkas Wendade koguduse usu soojust tuletis pidama, mis riigile ja kirikule nut elujõudu toob. Tema andis neile ühe uue armukirja, mis 27. Oktobril 1817 on ilmunud. See andis „Wendade kogudusele“ lüba Väänemere kubermangudes „palwe-majasid“ ehitada, jää „palwetundi sid“ pidada „kõikidele, kes seda soowiwad,“ kuna kofku tulemisel „Wendade koguduse wanemate ja liikmete juhatusel“ seiwamad).

See oli eesõigus, nagu seda Herrnhutil kusti maailmas enam ei olnud. See oli esimene ametlik otsus, mis talle kõeste ilmaliku õiguse andis ka meie kodumaal waimuliku tööd teha. See oli wõtata wõit, mis Herrnhutile üle õõ osaks saanud. Wisjuguise rõõmuga

1) Waata armukirja täieliku list: Th. Garnaad, die luth. Kirche Livlands zc. Erlangen 1860.

wõis ta kõige selle pääle waadata, mis ta enesele omandanud, kuni ta wõibelbes mõinud? Kui kaunis oli seegi wili, mis talle sülle langenud, kuna Herrnhuti töö weel keelu all oli! Weil on selle kohta tähtsad arwud kae päraft. Aasta 1818 wõis Herrnhuti hoolekandja Gwald oma sinobi pääl ette panna:

Balti kubermangudes olla Wendade kogudusel 144 ühenbust, kellel 31,000 liiget. Neil olla palwe-majasid üle terve maa Narowast Düüna jõeni, kes 44 Saksa ja 1000 rahwalise juhataja all seiwamad. Wisame omalt poolt stia juure: ebasüdi kaswastwad weel nende kogudused. Neib oli wõtmaks 250 — 50,000 liikmeka. Ja neib kogubusi toetas nütid iseäralik suur ilmalik eesõigus. Kas see ka mitte waimulikuks kahjaks ei wõinud saada; tuli kõhe küsida. Niisama tuli küsida: kas helde kätuandja tõeste nii palju Herrnhutlastele anda soowinud, kui nemad armukirjast wälja lugesiwad? Kuis sellega lugu, saame tõises ajajookus nägema. Üksi nii palju oli kõhe selge: Herrnhut oli waimulikuks wõimuseks saanud, kellega ka meie kirik seletust pidi tegema.

3. Juba nägime, et meie kirik Herrnhutile ametlikult wasta pani. Oli tal sefs ka õigus? Herrnhuti mõju koguduse elu pääle oli ju ilma paistam. Kui Saaremaa a. 1740 Herrnhuti äratusel ärkas, muutus ka elu. Nagu aius tunnistaja v. Glesparre J. Marraschi eluloos tunnistab, pandi kõrtfid kinni. Pulmade ja jootube pääl ei prastitud enam, teenijad oltwad sõnawõtlikud ja waitfed. Maesterahwas pani oma iluehted maha ja hakkas lihtriietes käima, torupillid ja wiulid wifati abju. Kirikuskäimine oli elaw ja rohke. Aastast 1740—1745 ei tulnud Saaremaal mitte ühte atnust kriminaalkohtu asja ette. Meie ei tahaks seda uskuda, kui kindlad tunnistused seda ei kinnitaks.

Herrnhuti mõju elu pääle.

Urwaste kihelkonnas wõis õpetaja Duandt oma kõrti ja talu-woogade eneste abil a. 1736 80 paganlikst õhwrt kohta ära häwitada. Muudu wõis seefugune ettewõte õpetajale rahwa poolt surma häda tuua. Ka majast woost teatati seefamasugufid nähtusi Herrnhuti mõjust. Siiski wõis tulule, mis lausa leekis, õletuli olla, mis pea kustub. Ka uue aja lahulaste, nagu Gestmaa wriinsuliste juures nähti esmalt samasugufid imemõju elu pääle. Gestki ei wõinud kirik ennaft ehitada lasta. Kii hästi kiriku kui ka Herrnhuti õpetust ja elu pidi mõebetama — üksi päha kirja järjele! See pidi õfufe tegema, mis sin terve, mis haige. Selle juures pidi ka wahe selgima, mis Herrnhuti kirikust lahutab.

4. Mis neib mõlemad lahutab, sellest oleme üleüldises kiriku-woos kõnelenud. (B. S 92). Sin tähendamise üksi nii palju. Meie Gw. Lutheruse kirik õpetab: Üksi selge Jumala sõna on usu juhtnõõr ja atnus Jumala tundmise hallikas. Wendade kogudus

Õpetuse wõde Herrnhuti ja kiriku wõdel.

õpetab ka seba. Aga selle kõrva paneb tema weel oma südame, oma sisetise tundmuse ja selle elamuse. Mis see süda teha juhatab, seba tulek täita. Selle juures unustavad mennad täieste ära, et „süda kavalam petma, kui mingisugune muu asi“ ja et ta „koguni hukas“ (Jerem. 17,9), ja et „see on halp, kes oma südame pääle loodab.“ (Op. s. 28,26). Etis on pääle püha kirja õpetuse meile üllkallis meile kiriku tunnistus. Ka selle wasta jääb Herrnhuti külmaks.

See süda, kelle pääle ta nii wäga loodab, ütleb Herrnhutile, et üksi tema see õige pühade kogudus on, kellega Kristus kui koguduse wanem ühe eralepingu on teinud. Ta pole siis mitte enam kõigi patuste Dnistestaja, nagu püha kiri õpetab; ta on seba üksi oma „wendade hulgakesele.“ Ja ikka weel awaldad, nii usub Herrnhut, see taewaline wanem oma püha tahtmist — Iisus läbi otseteel. Tema ise on ta herrnhutlise koguduse korra ja seaduse kinkinud; millest ta ilal ei pea labkuma. Lutheruse kirik peab meeles, et Jssanda käsu järele nisu ja umbrohi kunni lõikusemi üks tõise kõrwas peab kaswama. Herrnhut aga peab oma koguseks nisu umbrohust lahutada, äratuud erakoguduse koguda. Ta tahab seega maa pääl pühade kogudust üles ehitada, mis wõimata. Kõige selle juures peawad ka Herrnhuti isäärallised koguduse seadlused abiks olema. Misugused need on, peame siis küll lähemalt seletama.

Herrnhuti
seadlused.

5. Herrnhuti koguduse liikmed on kolmesugused: ootajad, wastawõetud pärisliikmed ja walitsejad, kes aga enmast ise teenisateks nimetawad. Kõigil neil on omad isegused koosolekud. Need on nõnda kolmesugused:

a) Awalikud tunnid, millest iga mees wõib osa wõtta. Siin lauldakse weel kiriklikust lauluraamatust, loetakse kiriklikust jutluse raamatust. See koosolek peab kui noot olema, kes „ilmast“ unsi liikmeid kogudusele püüab. Seba tundi nimetatakse ka esimeseks tunniks. Selle osawõtjad on koguduse alam klass. Kes sagedaste tunnil käib ja südamega koguduse poole näib hõdawat, seba nimetatakse „ootajaks“ (Zartu keeles ka „manu tulejaks“). Tema ootab wasta wõtmise ehk armu pääle. Pääle tunni jääwad koosolijad ka weel kokku. Nende hinge lugu wõetakse näüd uurimise alla. See on „lääbi rääkimine“ ehk „hulgakese“ pidamine. Keda näüd wanemad kõlblikes arwawad, nende nimed antakse Herrnhuti diakonuse ehk hoolkandja kätte, kes nende üle liisku heidab, kas Jssand ta neile ei taha „armu anda“, kuna ta need kogudusesse wasta wõtab. Kelle nimi liisku läbi wälja tulnud, sellele antakse teada, et „Jssand teha oma ärawalitsetud rahwa juure on arwanud ja maailmast ära otnud.“ Etis tuleb päris wasta-wõtmise, mille juures isääralliku wastawõtmise-laulu lauldakse kae ja

suuandmisega. Ka peab wasta wõtetud tõutama, et ta „püha wendade asja“ maailma ees saladuses peab.

b) Kõigi wastawõetute jaoks on Wendade ehk koguduse tund, mida ka tõiseks tunniks nimetatakse. Sellest wõimad üksi wasta wõetud koguduse-liikmed osa wõtta. Nemad on koguduse sekmine klass. Siin pruugitakse üksi Wendade lauluraamatut, Tallinna maal Marraschi, Zartu maal Duandti oma, ja Wendade jumalateenistuse korra. See lauluraamat on üleüldse suure auu sees, ja teba warjatasse wõeraste eest ka kogus kui püha warandust. Siin ei maksa ka enam kiriklik jutluse-raamat, waid hoolkandja tunni-leht. Pikema aja pääle on tema püha kirja osad ära määranud ja nende üle peab rahwalk ettelugija waba seletust ja palweid.

Need koguduse päris-liikmed langewad ise jälle mitmesugusesse liiki. Siin on aktiwi rahwa, keskebe ja wallalise rahwa koor. Igal seltsil on jälle omad isäärallised koori tunnid ja koori pühad. Nende hulgas on isäärallise auu sees „wanema püha“, mida Nowembri kuu alguses peetakse. Olla ju sel ajal Jssand a. 1741 ime wiisil kuulutanud: üksi tema ise tahta Wendade wanem olla, kes nendega isäärallise eralepingu teinud. Just siin koorides on „lääbi rääkimine hulgakestes“ wäga tähtis. Awalik patu tunnistamine ja patu üle kaebamine saab siin isääralliks auu asjaks.

c) Kolmas tund on tõdliste ehk aitajate tund. Need on Wendade seltsi esimene klass. Nende tund on enamiste laupäewal. Need „Laupäewased“ paistawad rahwa silmas isäärallise pühaduse hiilguses. — Ka nende kolme klassi toimetus jääb ikkõigele saladuseks. Ei tea näituseks mees alamas klassis mitte, mis ta naene ülemas teeb!

Selle klassi alumine liik on lihttõdlistes, mehed ja naesed, kes ühe koguduse, see on ühe palwemaja ringkonna waimulikku elu üle walmawad. Selle üle sefawad jälle päris-aitajad ehk rahwa soost „abilised.“ Nende keskel on ülitähtis palwe-maja eestseisus. Need on ettelugijad ja juhatajad, teba ka palwe-maja isadeks ja emadeks nimetatakse. Nende ühendus on „wäike nõuu-kogu“ ehk „wäike konwerents.“ See on Wendade koguduse ülem päd. Siin on see koht, kuhu kõik juhatusse ohjad wähebesse kätse kokku jooksewad. Terwe koguduse walitus saab siin kolme, nelsa perekonna eesdiguks. Sellega walitsewad nemad ka muudu terwe oma simberkandse rahwa üle muis ajaliku elu kismusteski. See annab waimulikku auuametli nende kätte, kellele ilmalik digus midagi isetegewust ei lubanud. Kui wäga soowitawaks pidi see amet saama? Kui tähtsaks see kogudus ja selts, kellel seesugusid ametid wälja jagada oli?

Küll seisis seefuguse koguduse ja ametnikkude üle weel Herrnhuti diakonu's ehk hoolekandja ehk rahwa keeles „Saksa wend.“ „Saksa isand.“ Tema all on 12—20 kogudust ehk palwe-maja ringkonda; ja kõigi hoolekandjate üle walwab jälle üks presbiter ehk „Wendade ühenduse“ wanem. Aga selle hoolekandja mõju ei ole mitte nii suur, nagu ehk mõiks arvata. Walju suurem mõim on rahwaliste ettelugijate ja nende nõukoo käes ise. Hoolekandja ülem ülesanne on koguduse küsimustes liisku heita, seba walitustorda kofku hoida, mis nii mitmekelmeiselt kofku seatud. Et liisu mahajätmisega hoolekandja tähtsam ameti au olets langenud, sellepärast ongi nemad kunni uuemani ajani liisu eest seisnud. Hoolekandja oli wahemees Baltimaa Wendade koguduse ja Saksamaa emakoguduse wabel, kust rahwa arwates kõik herrnhutlised õnnistused nagu apostliku alguse saanud.

Lutheruse kiriku koguduse Herrnhuti wasta.

6. Seefuguse seadlusega seisis Herrnhut — ei mitte kui isekirik Balti maal — waid kui kirik Lutheruse kiriku keskel. Tema suudis selle liikmeid kahte isandat teentma. Tema pidas ennast ainsats pühade koguduseks, kuna suur kogudus weel nagu püha koja eesdues oli. Kogudusesse wasta mõtmine oli armu osasaamisesse wasta mõtmine. Tema pidi siis enam tähendama, kui püha ristimise armu leynq! Herrnhut üksi on „Lalle kogudus“, „Issanda pruut“, kes temaga liisu läbi kõneleb. Herrnhuti koguduse seadlust peetakse nõnda tähtsaks, et ka õnnistuse küsimused tema kallas ripuwad. Need kõik on ehitused, mis pühas kirjas põhjendamist mitte ei leia. Need pidiwad waimulikute uhkusele ruumi andma, mis isse waimu elu ära kihwitab. Need pidiwad orjaitte rahwa päale panema, mis ewangeliumi wabadusega kofku ei sünni. Seefugustele ehitustele pidi kirik wasta panema, üksiwoolsused tagasi-lükkama. Kui ta seba tegi, täitis ta oma püha kohust.

Päale selle kogus Herrnhut paremaid kiriku keskest wälja, kelle kallal juba kiriku töö oli mõjunud. Tema kogus neid erakogudesse, kelle üle kirikul kõige wähemat ütlemist ei olnud. Sääli peeti Jumala teenistust kombete järele, mis kiriku seadusega kofku ei sündinud; sääli pruugiti raamatuid, mis mitte kiriku waimuliku ülawaatamise all ei seisnud. Sääli walati päälgei kõik tähtsus ära, mis kiriku usutunnistusel on. Sellest ei peetud enam ühtegi lugu. Nii oliwad, nimetame üksi seba, ka mitmed Herrnhuti tõbbised Kalwini usulised. Sääli oli waimuliku tegevus, mille üle mitte kodumaa kiriku walitustele aru ei antud, waid walitustele, mis kangel meie kodumaast seisis ja kelle liikmed wõerad wäljamaalased oliswad. Ja ometi tahtiswad Wendade koguduse liikmed weel Lutheruse kiriku liikmed olla, kelle kallas nende süba ammu enam ei rippunud.

See kõik nõudis kindlat seletust. Ja see pidi omal ajal tulema. Ka Wendade koguduse ise pidi see kasuks saama. Kui selle juures Wendade koguduse asti segadust on sünitanud, siis peame seba südamest kahetsema. Aga süü ei seisa tõeste mitte üksi kiriku pool. Ka Herrnhuti tõbbised ise on nii tihti otse seadusestki mõõda läinud, mis igamees täitma pidi, kes siin waimuliku tööd tahtis teha.

Aga ka seba tahame juba siin tunnistada: Herrnhut, pole, siin kasuta tööd teinud. Kirikut ise on ta unest äratanud. „Dige usu“ aja kirikut, kes wälise seaduse täitmisega juba arwas kõik olewat ära teinud, on ta sündinud päd kõrwal ka südant harjama. Tema rahwalikud tööd, lised on ka kiriku karjaseid sündinud rahwale lähenema. Kuis see töö rahwa enese päale mõjus, seletame weel tõisel kohal. Ja siis ootas Herrnhuti weel suurem ülesanne, kui ajad muntiswad, kui usk hakkas kaduma, umbust ka pändust püüdis oma kätte kiskuda. Nüüd sai otse Herrnhut usu pelgupaigaks. Herrnhuti walitustele ringidesse jäi usu tuluke leetima, kui wahib Siigoni müüri ümber ja umbusu tormid risti püüdiswad ümber lükata. Ka seefugusest ajast pidi meie kodumaa läbi minema, millest meil nüüd tuleb aru anda. See seletabki melle omalt poolt ka, et Herrnhut seefuguseks mõimuseks pidi saama, nagu ta sai.

§ 9. Walgastuse aeg: rationallyism ehk mõistuse usi tungis meie kodumaa kirikusse. Rindrasuperdient Christian David Beng, wiimne tunnistaja paremast ajast.

1. Kui minewase aastajaja sekkumal kätte jõudnud, hakkas haritud ilm kihama ja kahama. Torm oli tõusnud, ei anitte wäljas loodusel, waid waimude wallas. See oli umbusu waen usu wasta. Inglise ja Prantsuse maalt oli see oma alguse saanud, jädlt Saksamaale jõudnud, kus seba ka uniwersiteetide õpetoolidel kuulutati. Ei pidanud nüüd muud enam maksma, kui inimese mõistus. See tõsteti üewallitajaks kuningaks. Inimliku tarkuse ja teaduse päale pani ilm kõige oma tuhande waema ja hädaga oma aja lootuse. See pidi seba pimeduse paekadest lahti wäljama, ainsust walguist ilmale tooma. Walgustus — oli seepärast see uhke sõna, mis maast maani leudas ja sääl hinged kui joobuiks tegi. Walgustuse aja's nimetas ennast see aeg, millesse meie astume. Ei pidanud nüüd enam ühtegi juheüdrü, ei püha kirja ega kiriku tunnistust waja olema. Inimese mõistus oli wiimne lohtumõisija. Tema pidi kõiges wiimse õfuse tegema. Mis ususaladustest mõistus mõistab, see on; mis ta mitte ei mõista, seba ei olegi. Nii seletas uhkete see pädikaudne aeg. Walgustuse aeg on nii ühtlasi ka mõistuse usu aeg.

Mõistuse usu algus.

Et inimise mõistus patu läbi rifutub, et ta juba seepärast suuremates elu küsimustes wilmast otust ei wõi teha, see ei tulnud uue aja prohweetide meelde. Et hooplemine mõistuse isemallitfufega meelest on, seda ei tahtetud uskuda. Tormati aga ebasf, et kõik maha kirjuda, mis lugemata miljonitele püha olnud elus ja surmas.

Kuis ta meele
maale sai.

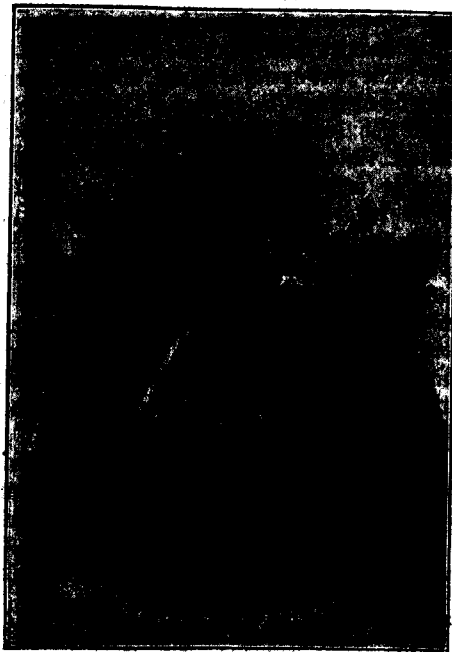
2. Uued mõtted ei wõinud ka meele maale wõeraks jääda. Siin sel ajal ise, paau nägime, allikooli ei olnud, kes koguduse kirjastid oleks kaswatanud. Kõik pidiwad nad wäljamaal õppima. Siis tulidwad nad sädalt siia, nagu ka juba tähendafime, kuhugi mõisa pääle kodukoolmeistriks ja sädalt tõsteti neid siin kiriku õpetajateks. Wähe üksi oli kodumaa poegi, kes wäljamaale jõudiswad õppima minna. Sellepärast saidwad suuremalt jault wäljamaalased kirikuametitesse. Aga olgu nad wõerad ehk omad, nad kõik tõidwad seda kaasa, mis nad wäljamaal õppinud: walgustuse aja mõistuse usku oma usuwaele mõtteuhkusega. Esmine hingekarjane, kes siin seda uut ewangeliumi kuulutas, oli Daniel Merkel, kunisa Gabriel Merkeli isa, kes a. 1741 Põhjarwe õpetajaks sai. Sellega algas ka siin torm wanemate usu wasta mis wäga kardetawaks pidi saama.

Kirikuubata-
fab. G. b. D.
Lenz.

3. Ahwardawale marule on kiriku juhatasid mehifelt wasta pannud. Nad on usuwärsit pähkta püüdnud, mida nad wanemalt pärandanud. Nad on selle kasuks teinud, mis nad jõudiswad. Seda peame tunnista-
tama. Piwi kindralfuperdendid isearanis teadiswad küll, misfugune püha wara neil kaitsta. Kui kindralfuperdend Zimmermann suri, astus J a k o b L a n g e tema asemele (1770—1777) ja pidas tähefat ametit sefšamas waimus kui tema eelläsa. Kirikus ja koolis teqi ta, mis ta iias wõis. Aga tema ameti aeg oli liig lähike, et suuremaid jälgi järele jätta. Ja siis astus üks tunnistaaja meele silma ette, et meid kõigiti auukartusele sun-
dida. See on Christian David Lenz, kes 1779 Piwimaa kind-
ralfuperdendiks sai. Tema elutööst peame wähe pikemalt aru andma.

Lenz oli Saksamaal Pommernis waestest wanematest sündinud ja Halle allikooli pääl studeerinud, kus usuwara weel kalliks peeti. Pääle muude ametite oli ta Tartu Saksa koguduse õpetajaks saanud, a. 1758. Suure õnnistusega on ta siin tööd teinud ja palju armastust leidnud enam kui 20 aastat. Tartu kiriku raamar annab sefš weel praegu aru: Siin kirjutas ta ka ühe Saksakeelse jutluse raamatu, millest usk-
luses ringides kama aega lugu peeti. Kui tähtis mees, juba 59 aastat wana, kindralfuperdendiks sai, wõeti teda igal pool auustusega wasta. Aga tema usf ei tahtnud enam kirjaste usf olla, kes ta alamad. Ka ta häritud koguduse liikmed ei tahtnud temaga tähtsamast eluküsimuses ühes mõttes olla. Kui ta kord Atlas jutlust ütles, oli kirik tühi. Kallile mehele pidi see üllwalus olema. Torm kiriku usu wasta oli täies jõuus, pahus igale poole. Kuis seda watgistada?

Glatanud kindralfuperdend andis esmalt kõigele ruumi, kus ta weel wähe usufädemeid arwas lõkendawat. Ses mõttes awas tema ka Wen-
dade kogudusele omalt poolt ukseid. See on Herrnhutite kindlama afeme Piwimaa kirikus annud, kui midagi muud enne seda.

Kindralfuperdend Ch. D. Lenz.
(Olipildi järele).

4. Ja kui sütitawad ja jõdikad on siis Lenz kirjaste kirjad, millede Lenz kirjaste-
läbi ta oma hingekarjaste pääle on mõjuda püüdnud. „Piwi hingekarjased kirjab.“
peawad üksi „woorusest“ jutlust,“ nii kaebab ta palwepäewade kirja-
sekirjas aastalt 1780¹⁾, „nad häbenewad aga ennast oma kõnedes risti-
lõõbub Kristusest; ja kui nad teda häda pärast meelde peawad tuletama,
sis teewad nemad ka seda oma tühja kõnelunsti aluseks.“ Siis oli
Piwi kuulus kindralfuberer Browne Piwi õpetajaid ühe käskkirja läbi
ameti usutawusele äratanud. Selle pääle ilmub jällegi kindralfuperdendi

1) Ühes wanawara köites Tartu allikooli raamatuköös.

karjafektri 23. Augustil 1782¹⁾. Jmaliku auandaja firi, kes ise rōist usku (Drowne oli Katoliiklane), ütleb ta siin, olla ilma kindralsuperbendi kaastōõta ilmunud. Aga ta olla raske kaebtus õpetajate wastal. Sest ta ei olla põhjata. Ja nüüd astub ta ülemkarjane oma noomimise ja palwega õpetajate ette:

Kiriklikud koguduse kassumised on hoolekuseste jäänud, peab ta tunnistama; need peawad jälle pruugile wõetama! Mitte enam pinkide wahel, waid kantslil päält peab õpetaja küsima. Õpetajate ette walmis ta mine jutlus teks on puudulne. Nad ei lähe südamesse, et sääl midagi meeles pibada ei ole. Oh, kuis tahawad ütskord nii kerge õpetajad Kristuse kohtu järje ees seista? küsib waluga waga karjane. Õpetajad kaua ooma majata lilituse muredesse ära, nad on enam põllumehed, kui hingekarjased. Ka see peab muutuma! Niisama hoibku nad ennaft ilmaaegu külastäimiste ja reifide eest. Ka kaardimäng, tants ja jahipidamine ei kolba hingekarjasele. Argu sünnitatagu seeläbi pahanbust! Ka apostel Paulus ei tahtnud Iha süta, kus ta wend see läbi wõis kōmistada. Pääle selle ulla wiististe, mis torba parem, et talupojad pühapäeval oma palwemajasse lähewad, kui see, et nad kõrtfi ennaft koguwad, et sääl juua, riielda ja tantsida. — Ka talupoegade mäsude järele, mida sel ajal tihti ette tuleb, on Benz karjafektri kirjutunud, millest meil üks kae päraft. Selle teemal weel tõffel kohal.

Enegi surm.

5. Glam aft. See juba wõim armastus ewangeliumi wastas paitab neifiki näitunud. Si kiriku korada, annab Benz kõigele ruumi, kus weel usku inga peatake, nii ka Herrnhuttille. Kalli mehe kallist püüdmit auustas terve maa. Kui ta 24. Juunil 1792 oma 50 aastast ametijumbelit pibas, walati selle ülenbuseks üks mälestuse rahagi. See auustamine maksis aga üffi Benzile kui inimesele, mitte tema usule. Selle poolest jäi ta nüüdki üffi. Niinuit kirjawahetus mõne tema mõttelise amettomnaga, kes Herrnhutti poole hoibsiwad, nagu Ndo õpetaja B. Scyibakeliga, tõi talle ta wanades päewades trōõsti. Kii oli Christian David Benz, wiimne tunnistaja paremaft ajast, üffi ja wõnnud, ja thaldus rabu järele. Seda anti talle. Kui ta 14. Augustil 1798 hingama läks. Kallis mees lahkus kui kipper laewal, kes feda nägi kalju wastas võrkawat, lahkus libeda tundmifega; et ta indistuse usu wõim üffi kiriku päält tagasi tõrjuda mitte ei jõndnud. Sest kui Benz juri, oli juurim jagu selle kantslileft juba mõistuseisalliste käes. Terve herrnhuttiline Wagalaste aeg ise oli feda ebendanud. See oli kõigiti pehme ja andluseta. Kuidlast kiriku-tunnistusest ei peeti enam ingu. Seega rajastwad Wagalased ise mõistuse usule teed, kui

1) Kallistatud Wõru praostkonna arhiwis.

ta wastas tahtmist. Ja pea astub kindralsuperbendi järjelegi mees, kes ennaft lanfa uue aja mõtete poole tunnistab, Dr. Karl Gottlob Sonntag, üks imeline mees, kellega weel sagebaste jaame kõiku püütama.

6. Nüüd püüdmine üffi ei wõinud kirikut kardetawa marn käest päästa. Ülemate juhatajate kindel mehemeel oleks Jumala sõna ja kiriku tunnistuse põhjusel ka waid kättega pidanud walitusse ohje kinni pidama. Ka selle üle oleks pidatud walwama, et kiriku-seadus karjastel ameti pidamise juhendriks oleks. Aga oife see oli ammitt unuind. „Õpetajatel tuleb endise Üffi kindralsuperbendi Rootsi kōstitatut aastalt 1708 tähele panna,“ kirjutab Wõltsama õpetaja Aug. Wilh. Dupel, „aga itka pole wõimalik tema nõudmist katta. Sga üks teeb nii, nagu aeg ja asja kord tarwitab; mõni muudab teda, waneb juure ehk lähebda ta; tema teeb oma tundmife ja tahtmife järele; mis ühes Salla wüstriitigis ilma pühalikü konsistoriumi loata üks kindralsuperdenti ei julgeks: sest siin ei peeta mitte juba feda ristiusuks, kui keegi kõrwaliti inimese seadusi täidab; ja ei peeta mitte usu ümberkämmifeks, kui üks õpetaja ristimise eeskirja lähebda ehk egorcismuse¹⁾ maha jätab.“ Ja ühel tõffel kohal ütleb ta weel: „Et teidagi rōist sugu usu mõtete päraft taga kiusataks ehk fetseriks peetaks, selleft ei tea meie juures keegi midagi. Jmalikud mehed feda ei tee, ei wõi feda ta mitte teha. Waimulikud on ärtõise wastas lepplikud; konsistoriumis on Wig kaugel; praoskid on ka üffi maadõpetajad; feda mitte täieste õigefusluseft ei peeta, feda peetaks ommeti anifats, õiglaseks meheks, seini kui tõendatud pole, et aft tõssiti on.“ Weel fõnab räägitwad üffgi. Kodumaa kirikus seega torba enam ei ole.

Rootsi kiriku seaduse waljus oli nimelt ülema seifufe juures talle wara wastasid kogunud. Kende täitmifele pandi juba Rootsi sõja tegies wastas. Siks tegi a. 1752 rüütlike kōnnoent õhusõks, et endise aja kiriku karistust enam ei pea nõutama. Selle mõjul karitati füs 1764 ka häbipiin langunud tüdrukute jaoks kirikus täteste²⁾. Sffjad 8. Wõru wastas maksamad nüüd üffi raha trahwi: abielus olijad nlemas seifustes 4 rubla, wallalised 2 rubla, talupojad 1 rubla ja wallalised nendie hulgas üffi 50 kopikat³⁾. Ka müüdi ei paiba kiriku seadust kähjamaks õpus enam tähele, seletab Dupel ife. Tema näib omalt poolt sellega waga rahul olemat. Aga et kirik, selle seadust ja torba ei ole, sellega enefete hausa kaewad, selle pääle ei mõtle Dupel mitte. Kui ligi ta sellele oli, kui waga ta dieti ristiusu fetspaigast lähkunud, näitas ta korra ju-malateenistus, nimelt ta jutlused.

1) Egorcismus — idutus turadist ennaft lapki lōõia.

2) Dupela Topogr. Nachr. I. II. 516; v. Dunge, Chronol. Archiv. II. II. 86.

3) S. G. Petri II. II. 89.

Mariaste
pebum.

Mõistuse usu
juttusid.

7. Et Jumal imetegusid teeb, seda ei ole enam waja uskuda, nii kuulutati siin. See käib ju mõistuse wasta. Ka Jeesust, meie Jeesandat, ei peeta enam Jumala Pojaks, sest ka seda ei jõua kõrgest kiidetud mõistus seletada. Seda peetatse üksi kauniks inimlikuks eeskujuks, kellest meie midagi wõime õppida. Ei näidata enam seda teeb, kuis meie oma igawest kodumaad wõime pärida, waid üksi, kuis meie siin maailmas oma elu hästi mõistlikult ja kasulikult wõime sisse seada. Nõnda jutustatawad wanad mälestused: jõulu ajal peetud jutlust — ei mitte Jumala inimeseks saamise üle, waid sellest, kuis mõistlik peremees oma loomade eest hoolitseb, Eihawõtte pühal — ei mitte Kristuse ülestõusmisest — waid kasust, mida warane ülestõusmine toob; tähenduse sõna üle tödtegiatsest wiina mäel: „kui hää see ühele päewilisele on, kui ta enam kui ühte tööd mõistab teha.“ Ka olla jutluse sisuks — niigi käib wana aja jutt — siin ja sääl wilja küllmitud, hanid ja wassid olnud, mida õpetaja koguduse käest saada. Nimele sääl olla see nii olnud, kus õpetaja ise rahwale ei mõistnud, ta abikaasa teba ta jutluste juures aidanud. Mis tunc siis, kui õpetaja ka kantslii mürab ja kääb, nagu Swerth Rodaweres: rahwas on rahutu, käib kirikust sisse ja wälja, harib wiimaks ka kantslii karmisega ja wauw wiimaks magusasse — kiriku unessel! Ewangeliimi püha tuum oli ju rahwa eest kiini kaetud. Üksi ta wäljst koort anti talle puudulikest maitsta. Jaawene aunkroon oli meie Jeesanda pääst maha wõetud. Walgustuse wägilased tahtsiwad ilma Dniistegijata äbi saada. Nende oma woorus ja kaunid teud pidiwad taewa usse neile amama. Kristlik haritud ilan oli seega paganlikule mõttewäljale tagasi sattumas. Wilu sügisene tuul oli kodumaa kirikust üle käinud, usulillekelt tahtis ta täieste ära närtstada.

Selle aja
paremab
waimuab

8. Küll ei seisa kõil walgustuse aja kiriku ametnikud nii madala ja waimuwaese põhja pääl. Nad kõil peawad küll oma mõistust tahtsamaks elu walguseks. Aga siiski on nende hulgas ka mehi, kelle süda selle juures ommeti waimu sügawuste järele uurib. Memad on otstjad hinged, kes weel taheldes küsiwad: „Kas oled sina, kes peab tulema, wõi peame meie tõist ootama?“ Nende wiimaste keskest paistabki see mees meie silma, kelle nime meie juba auustades nimetastime, Dr. Karl Gottlob Sonntag, kes Niilas Jakob kiriku õpetaja ja 1803—1827 Riwimaa kindralsuperdenti oli. Oma usuga maksis ta kümneft oma waimuwaesele ajale; kuid siiski tungiwad wahete wahel sest hämaruseft usu waimustuse sademed läbi. Wääle selle on ta oma eeskujulise wagaduse, oma wäsimata hoole ja oma mehe meelega üksi meie auhkartust ära teeninud. Ka nende meeste hulgas saame teba leidma, kes Päti ja Gesti rahwale hääd teinud, ta priiks saamise eest on wõidelnud.

Tema kõrwas on ka mõni muu rationalistlane ehk mõistuse-usuline nimetada, kes oma õiglase meele ja mehise tödga palju üliüldist

kasu on saanud. Nii on Saaremaal seda Ludwig v. Luce, kes ka alguses õpetaja oli. Ka nii hästi kui kõil tema ameti wennad, kes Gesti kirikudusele uue kowade sisse heistastiwad, ka Pärnu õpetaja Heinrich Rosenplänter ja kuulus Otto Wilhelm Masing oliwad niisugused tähtsad tödliised mõistuse usu ajast.

§ 10. Mõistuse nju katted kirikule uut seadust luua. Kindral: superdenti Karl Gottlob Sonntag.

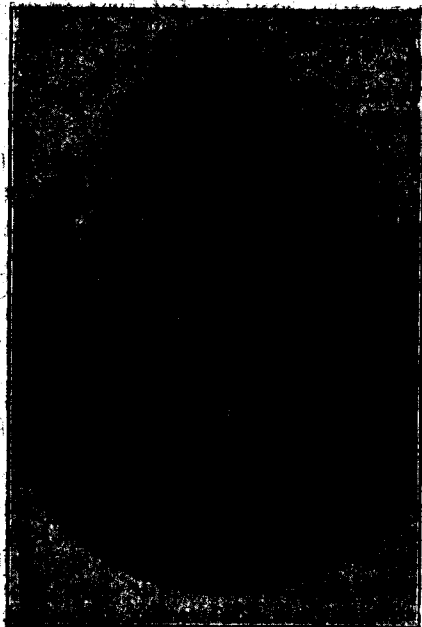
1. Wõudugi oliwad walgustuse aja kiriku juhatajad ise ses mõttes, et nende käes tõsine kristlik töde on. Nad arwastiwad, et nad selle põhja pääl edasi ehitawad, mida usupuhaastamine pannud. Ja nad arwastiwad enesel õiguse — ja ka kohuse olewat, seda kõil ümber luua, mis nemad enam ajakohaseks ei pidanud. Nad hõlmasiwad kirikut puhaastama — oma mõtete, oma mõistuse tähtsese künnuse järele.

Worrasid seaduse
tõdta.

Seda kasutti tõige esmalt kirikudusega, mille Karl XI. maksma pannud. Nagu mäletame, oli see wälj ja lare oma nõudmistega; kui raud müüri oli see koguduse ümber teinud. Aga sellega oli seadus üksi seda toetada püüdnud, mis põhja kiriku ja Lutheruse kiriku tunnistus õpetab. See kõil pidi nüüd muutuma. Ja mis kõige kardetawam oli: tähe poolest oli seadus olemas, keegi ei pidanud aga seda enam; ka jumalateenistuse kord oli olemas, aga igakõis muutis sellest, mis ta tahtis. Ülewane Hupeli tunnistus tõendas meile seda juba. Ja tähsamad mehed wõtsiwad neid muutusi hääd meelega ette. Sellega taheti ju kõige kiidetud mõistuse usku auusjärjele saata. Küll paniwad wanemad koguduse liikmed selle wasta, kes oma noore ea usutundmuseft ja mälestuseft ei olnud kaotanud. Aga neid kuulda ei tahtnud keegi. Nõnda oli aeg kätte tulnud, kus meie kirikul tõeste enam korda ja seadust ei olnudki.

2. See nõudis seletamist. Ja see tuli järgmisel põhjusel. Et kiriku seadust enam ei peeta, selle pärast oli Peeterburis kaetust tahtetud, ei kellegi wahema kui Niimi kindralsuperdenti Sonntag wasta. Sonntag ei pannud seda tähele; ta pidas jumalateenistust, oma wiisi järele edasi. Ta arwas enesel täie õiguse olewat muuta, mis enam ajakohane ei olnud. Aga uued kaetused tuliwad. Ja nüüd andis Peeterburi „õigusekollegium“ oma prokurõri Sahlsfeldi hoolets Ewangeliimi kirikule kohast kiriku seadust muretseba. Keiser Aleksander I. aga nõudis, et ka waimulikka mehi kaastõdõsse pidi kutjutama. See on sündinud. Ja nende hulgas on nüüd jälle Sonntag ise, pädi jagu kõrgem kui tõised. Ja tema ja Sahlsfeld ongi nimes, kes nüüd meie täit tähelepanemist nõuawad.

Et nide nõuab
selle seletust.

Kindralsuperdent R. G. Sonntag.

Düpitli järele Riia doomi-museumis.

R. G. Sonntag.

Et ka Karl Gottlob Sonntag kiriku seaduse kokkuseadmise juures tegew oli, sellepärast oli tema ajal uue ettenõtte kohta häd lootas. Oli Sonntag ju mees, kel häd haribus, suure waimu anded olwad. Aastal 1785 Saksenis sündinud, oli ta leitvälgi keele ja usu teadust õppinud. Alles 23 aastat wana oli ta juba kuulsa Riia doomi tooli rektoriks saanud. Kolm aastat pääle selle oli ta Jakob kiriku hõimupetaja, a. 1791. A. 1799 nimetatasse tähtis mees ühtsi ühema kirkustorini asjeforiks ja 18. Septembril 1803 on ta juba Riidimaa Kindralsuperdenti.

Kiriku kantslil ja tooli õpetoolil tunnistat Sonntag etnast lausa mõistuse usu põhjused mitte poole. Ühtsi põlnud tema, nägu juba enne kirkuseadmist, ammu mitte nii pääliskandne, kui suure jagu tema aja teadusemehel. Tema hing atnab mõndagi, mida ta mõistus ei mõista. Pääle selle oli Sonntag oma suure kõnearnuga, oma terase mõistuse

ja selge filmaga wälise elu asjade kohta kirikuwürst, kellele kõigiti auu- kartust tuli anda.

4. Georg Friedrich Sahlfeld jälle oli Tartus a. 1769. Sahlfeld. Kui waese käsitöölise poeg sündinud. Tartu Jaani kiriku raamatu järele oli ta isa lukusepp. Noores põlwes oli ta waesufega palju pidanud wõitlema. Kopikatega, mida ta waewaga teeninud, läks ta Saksamaale ja õppis Jeena ülikoolis õiguse teadust. A. 1796 tuli ta kodumaale tagasi. Ja nüüd tõusis anderikas noor mees pea järk järgult. A. 1803 on ta juba kohtuministeeriumi adwokat ja astal pääle selle on ta tähtsa „õiguse-kollegiumi“ profurdör. Oma usu poolest on ka temagi mõistuse usu jünger. Nagu Sonntag kirikus, tahab Sahlfeld seda riigis maksma panna. Nii annawad mõlemad mehed üksteisele kui mõttesugulased kätt. Seda näeme nimelt sel filmapilgul, kus mõlemad üles kutsutasse, et kirikule seadust ja forda kirikida. Õiguse tundjale oli selle kohta alguses esimene häd lubatud. Ja kui wäga oli küll kirik oma lugupidamise kautanud, et keegi — ka kiriku enese keskest — selle wasta sõnagi ei lausu!

5. Sahlfeld ja Sonntag on siis mõlemad kirikuseaduse kawad walmistanud, mida üks suurem õpetajate komisssion läbi waatas. Siingi ilmub, et Sonntag ommeti sägawam waim õn kui usuwaene õiguse mees. Sahlfeld nõuab juba õfeteel, et jutlus piibli tunnistuste pääle ennast rajada ei pruugi; ka muud elutarkuse tunnistuseid wõida ta aluseks olla! Ka kiriku palwe, mille profurdör oma kawa jausk walmistanud, on nii pääliskandne, ilma kõige kristliku sihuta, et seda ka „iga Riina templi seinä pääle oleks wõidud kirjutada.“ Nimi Jeesus, sõnad patt, arm j. n. e. ei tule siin ettegi.

Küll on waimulikud komisssioni liikmed nüüd omalt poolt selle pääle tunginud, et mitte nii halastamata siset kristliku mõtteringiga ei murtaks; aga Sahlfeldi käes oli wiimne sõna. Tema pidi õfufe tegema, kui komisssioni töd walmis. Ja siin on ta omad mõtted uueste sisse kirjutanud. Näituseks nõuab ta, et piibli tunnistuse lugemine altari eest täieste maha jäägu. See olla ju tõeste asjata! Nii ilmus a. 1805 Liturgia Ford Ewangeliumi-usulistele Wene riigis.“ (Liturgische Ordnung).

6. See oli siis ammu oodatud uus kirikuseadus. Oli selle sünnitamise juures ka tõsi tegewuses, kõige esmalt peame teba R. G. Sonntag waimulapsiks pidama, keda wõimumees Sahlfeld ka oma weega ristitud. Kogudustele armsaks pole see ial saanud. Koguduse tõstsid tarwidust ei jõudnud see mitte täita. Piibel oma päha sihuga, ewangelium Jumala Wojast oli siin kõrwale jäetud. Seda teed päält läbitawaks teba, mida kõrgeks sisetud mõistus nättab. See oli hagana leib, mis ühtegi hinge täita ei jõudnud. „Liturgia Ford“ jäi paberi pääle.

Koguduse elusse poole ta kuidagi mõjunud Korratust, mis muudugi juba olemas, on ta üffi suuremaks teinud. Ta on üffi juba näidanud, kui kaugele üks kirik võib langeda, kui piibli sõna talle enam walgusets ei ole. Kuis juba tõeste kõige jõuuga küündlajalalt püüti maha lükata, ka meie rahwa kirjanduse lugu saab melle juba näitama. Mis sellel mõistuse usu aja poolt oodata oli, näitab meie juba lähike waade selleaegse Saksakeelse kiriku kirjanduse pääle. Pääle selle annab see selge pildi ka sest waimust, mida kiriku seadusesse taheti walada.

Kiriklik kir-
jandus.
Lauluraa-
matub.

7. Sest mitte üffi wälisest seadust, ka waimulikku wara, mis koguduse ssemisesse elusse puutub, püüti muuta. Ka kiriklikku kirjandust püüti ajakohaselt ümber luua. Kõige esmalt jooksti tormi Saksakeelse lauluraamatu wasta. Wanad armsaks saanud waimulikud laulud, milledes Martin Lutherus ja Paul Gerhardt kogudust palwele äratanud, kautati ära. Nende asemele loodi uued. Siin et olnud enam juttu Kristuse haawadest, tema ülemapreestri tõõst, tema kannatamisest meie asemel. Kuis pidwad tõõsed wagad, kellel kallis, mis nad wanematelt õppinud ja nende süda semni maani uetunud, jeda kõigest hingest kahefema? Et maksnud uue aja laulud wanade usufindlate tunnis-
tuste kõrwal kui soe lombi west wärste hallika wee kõrwal! Juba Ch. D. Venzi ajal oli Miia Saksakeelsest lauluraamatut a. 1782 muudetud — ta tahtmise wasta. Páris mõistuse usulised lauluraamatud ilmufiwad siis Peeterburis a. 1783 ja Miias a. 1810. Wiimse päätoimetaja oli Sonntag ise. Ka hää jau laulusid oli ta ise loonud. Esimene Peeterburi lauluraamat pidi siis tarwituse korral uueste ilmuma. Tõiste õpetajate abil wõttis Kadrina kiriku õpetaja Busse selle paran-
duse ja trükkipanemise oma pääle. Raamat ilmus, aga tema toimetaja pidi pea selle eest kibedaste kannatama. Tähtis riigimees, Siwlane Besarowius oli toimetaja wasta kaebust tõõnud: tema lauluraamatu ja piiba kirja õpetuse wahel olla wahet, nagu taewa ja maa wahel! Kaebtus tungis keisri kõrwugi. Müüd pidi kuuekümnene aastane õpetaja sedamaid koha kautama ja Wenemaalt ära minema — murtud südamega. Nimetame ka jeda siin kohal.

Katekis-
museb.

8. Aga sest kõigest ei olnud küllalt. Juba arwati ajakohasest ka Lutheruse katekismust kui usuõpetuse põhja maha jätta. Diffe R. G. Sonntag ise käib siin uuendajate eel. Seitse leeriopetuse abinduwandis tema aastast 1796—1809 wälja. Mii sagedaste pidi üks raamat tõõse asemel astuma. Juba see ise tõendab, et nad koguduse tarwitust ei taitnud. Nimelt löi Sonntag ühe „Maakatekismuse kawa“ (Entwurf eines Landes-Katechismus). See ilmus 1811 tõõst korda. Ka ühe „Kirikliku õpetuse katekismuse,“ mille Sonntag toimetanud, andis Siwvi Ulemkonfistorium wälja. Kui waene aga oli waimu wara

mida siin kogudustele pakuti? Maakatekismuses näitufets on juba 75 paragrahwi mõõda läinud, siis alles nimetataffe Seefuse nime — esimest kordal! Ja mis kästafje lastele temast õpetada? Seefus oli oma wanemate wasta hää ja sõnatuulest laps. Mida suuremaks ta sai, jeda enam armastafiwad teda kõik, kes teda tundfiwad. Kui ta 12 aastat wana oli, oli ta juba nii mõistlik, et tema wanemad wõeral, suurel kohal teda üffi oma pääle wõisfiwad jätta, ja sääl läfs ta ühte kotta, kus Jumala sõna õpetati, ja ta teadis Jumalast juba nii palju, et tema õpetajadki jeda pidiwad ineks panema. . . . Tema ise jäi ka hääks pojaks surmani. Sest kui ta suri, oli ta wiimne mure, et ta oma paremat sõpra palus, et see tema ema enese juure wõtaks.“ See on mõistuse usu aja piiblitlugu olnud, murid ei ole tal midagi noorele soole pakfuda! See oli see waim, mis ka kirikuseaduses pidi maksma hakkama.

10. Mis ime, kui see usuwaene aeg jeda seadust kirikule luua ei jõudnudki. Et „Liturgia kord“ aastalt 1805 koguduse tarwitust ei taitnud, oleme juba näinud. Jeda märkab ka õiguse-kollegiumi profu-
rõõr Sahlfeld ise. Ja juba on ta täies tõõs, et uut seadust luua, mida kirik wasta peaks wõtma. Aastal 1808 on tal jälle uus kiriku seaduse-kawa walmis. Ja ilma armuta saadab siin mõistuse usu apostel kõik kolikambriise, mis weel endist kiriku usku kuidagi kaitses ja meelde tule-
tab. Näitufets ei nõuta õpetaja ametiwande juures tema käest enam ühtki usutunnistust. Ka Mohamedi usu mullah oleks mõinud jeda wannet wanduda!

Sahlfeldi
kawa a.
1808.

Kodumaa ja wäljamaa kutsutakse siis hääksarwamisi selle kawa kohta awaldama. Ja ka see on sündinud. Tähtsad hääleandjad kiidawad uue kawa tublidust, lätkawad ta aga ommeti tagasi. Ka R. G. Sonntag astub ise uue kirikuseaduse wasta. Mii pole ka seegi elusse astunud. Surunud sündinud lapses on seegi jäänud. Temagi pole kirikusse enam mõjunud, kui Sonntagigi „Liturgia kord“ aastalt 1805. Siiski on aasta 1808 ühe mälestuse meie kirikule jätnud. Müüd hafati Siwvimaal ametlikkude kirjade pääl kiriku pitsarit pruufima. Wõnnu õpetaja Körber kui auustatud wana aja uuriija oli nende kawad joonistatud. Aastal 1809 tehti kiriku pitsarit ja Gesti-
maal seaduseks¹⁾. Muudu aga, paraku, sai korratus aja märgiks.

Üht kaju on aga torm wana kirikuseaduse ja kirikliku kirjanduse wasta ommeti toonud. Suured uuendused äratawad kogudust unest. Nad märkawad, kui suur see wara, mis nende käest wõib ära kaduda. Ja see märkamine ja ärkamine wõis ust awada, kui soojemad usutuuled kodumaa kiriku üle hakkawad lehwima. Alles siis wõis meie kirik uue

1) E. Ph. Körberi Wõnnu kiriku kroonika järelt.

Kohase seaduse saada. Meie ajajookul pidi tähtis küsimus vastamata jääma. Korratus kirikulikkuis asjus jäi kardetaralt suureks.

Kiriku kohtud
ja konwen-
did.

11. Ainult üks asutus Rootsi ajast oli wanale jäänud ja avaldas oma mõju. Seda olivad Rootsi aegsed kiriku kohtud ja konwendid. Ka nüüd weel, 18. aastajal, seletas õpetaja kiriku eestseisjaga wähemaid süüasju kirikumõisas. Nimelt patud 6. kaju wasta ja abielu asjad, riid ja tüli kiriku ligidal ja mõnda muud, langes selle kohtu alla. Aga ka muidu kutsus talupoeg õpetaja enese kohtumõistjaks. Asjus, mis ilmaliku kohtu alla oleksiwad langenud, heidab tema häämeelega ennast oma õpetaja otse alla. Nii seletab kirjamees J. Ch. Petri, kes ka Gesti rahwa orjapõlwe kautamist nõudnud. Misjuguine usaldus oli meie rahwal ta raskemal elujookul oma waimuliku seisuse wasta! See on tunnistus, mis meie kirikut auustab.

Niisama on meie kiriku konwendid wäga wanad. Nimelt on nende aluseks kuninglikud eeskirjad a. 1689 ja 1691 saanud. Nende konwentide liikmed on: 1) kiriku eestseisja kui konwendi juhataja ja kihelkonna mõisnikud; 2) õpetaja, ilma hääleta; 3) kiriku wõõrmündrid kiriku asjus, ka ilma hääle õigusega, 4) wallaeestseisjad asjus, kus wallad maksust maksawad, ka ilma hääleta. Wõõrmündrid ja walla talitajad ilmuvad siis konwentidele kui nõuandjad üksi. Nende hääled ei tee selle wanema aja konwendil mitte otse. Ka tuleb konwentist ette, kuhu mõisnikud üksi kogu tulewad, walimise asjus, kus neil patronabi õigus on, ehk kus üksi nemad mõnda jagu kirikumõistust ehitawad. See seadus maksust kuni uuemani ajani — aastani 1870. Niisama jäiwad ka wana wiisi waimad kirikueestseisuse ametid tegewusesse, kes konwentide ja kiriku eestseisjaste tegewuse üle walwawad.

Nii seisib meie koguduse isewalitus selle poolest wanal põhjal. Aga muidu oli kiriku elu waresse langemas, et tal kindlat korra ei olnud. See pidi alles uue ajal muutuma. Enne kui seft kõneleme, kuid wiimaks meie kirik kohase seaduse sai, peame weel muut küsimust tähele panema. Nimelt tuleb kõne alla wõtta, kuid koguduse sifemise eluga lugu oli ja üksi olla mõis nende tingimiste all, mida tunneme.

B. Nende sündmuste jäljed ja järjed koguduse ja rahwa elus.

I. Koguduse sifemine wõitlemine ja elu.

§ 11. Wagalaste ja walgustuse aja mõju sifemise elu pääle.

1. Meie tunneme juba neid hirmsaid jälgi, mida Põhja sõda meie maale oli jätanud. Raastatud laaneks ja paljaks tehtud punistusteks oli

Karjased lile.

ta saanud. Nii sügawasse oliwad ta järele jäänud afunkud langenud, kui iial mõimalik. Mitte üksi talupojad ei hulkunud nalga kannatades ja külmetades ümber, ka mitmed mõisniku lapsed effisitiwad kerjuskirjades mööda maad, et mitte tooruse ja nälja kätte jääda. Kümnekonna aasta wiisi oli rahwas üksi põletamist ja riisumist näinud. See pidi ka tema elusse mõjuma. Ta sai ise tooreks ja armutumaks. Nagu saja aasta eest enne, seda näeme uueste — kuid toorel ajal kriisil elu kombe kaud, sündamad metslikuks saamad, et toorusesse ära uppuda.

Kui suur oli siis põld, mis waimulikku harimist nõudis? Ja misjuguine ustawusega läksiwad külwajad wälja? Sedaqi teame juba. Siiski oli tööd enam, kui tööstegijad. Ka oli töölisteks mõnigi saanud, nagu nägime, kes sinna mitte ei kõlwanud. Kindralsuperdent G. Brünning ja waga Kampenhauseni kaebtus Röö Ahrendtsi, Billstwere (?) Lohmanni ja Wolmari kreisi õpetajate kohta, kes ametile mitte ei kõlbawat, aastal 1727 ja 1730 tuleb meile uueste meelde. Seesugused kaebused ei kau ka edaspidi. Walgalisi on nüüdki küllalt. Jul. Eckardt on järele arwanud, et minewal aastajal 50

aasta sees 30 õpetajat karistuse alla langenud — loomise, abielu rikkumise ja ka — talupoegade piinamise eest! Ka kindralsuperdent Sonntag annab oma sõbrate G. Westelli isekaliku tänu, et ta ka kirikuteenrite watu registri awalikuks teinud. See aumäärt kirikumürst tahetseb seda südamest, et mõisniku ja hingekarjase kaju sagedaste ühe nõbri otse rippunud. Ka seda oleme pidanud nimetama, et ajaloolise töe wasta mitte effida. Ka õpetaja oli omas kiriku mõisas oma jagu herra, kel orje. Nende wasta ei käinud ta sagedaste tõistti ümber, kui mõisnik. Üksi kui talupoeg siis waimuliku kohtu juures kaebas, on ta ka õigust saanud. Oli tal õiguse saamisega lugu muidu wilts, siin oli seda weel leida. Aga et ka karjast olemas, kes toored, pole koguniste imeks panna. Kui toores aeg pääle hirmsa sõja kõik muud seifused tooreks teqi, siis ei wõinud ta ka kiriku karjastegi pääle mõjumata jääda. Wõeti ja pandi neid ju ametisse, kust neid iial saadi ja mis nad ka teadsiwad. Alles mehine kindralsuperdent Zimmermann (1744—1770) wõis selle eest muretseda, et walgalised ennm ja enam kaamad. Küll see oleks mõju- nnd, kui nüüd jälle mõistuse usk oma pääliskaudsusega ei oleks tulnud.

Siiski pole ammu mitte, nagu ka oleme näinud, ka enne seda kõik walgalised olnud. Mined Brünning, Swenske, Günterhaaf, Biel, Rauschert, Thor Gelle ja tõised sündisiwad meid aukartusele. Palehigi ja waewa pole nemad kartnud, et effinud karja laanest koguda. Dife seesuguste meeste äratusel on kogudus ärganud. Kirik asutab siis jälle esimesed koolid tuha hunnikule. Ja otse nüüd ka see on, kus kirik tähtsamad kiriku raa-

1) Jul. Eckardt, Bpl. im 18. Jahrhundert II. 488.

matud rahwateeles rahwa kätte annab. Uus ja wana testament ilmutab; niisama ka parandatud laulu raamat. Põlv on tubahunnikute ja werojadega wäetatud. Selle pääle hakkab kirik kartmata oma hariduse missiooni. Ta külvab seemet, kui ka wilud tuuled tormawad. Ja see seeme hakkab idanema.

Herrnhuti
taotlõb.

2. Doorus, mis äralaastatud maal ajamärgiks saanud, hakkab taganema. Kiriku äratusel tuleb kristlik elukombe tagasi. Koguduse elu hakkab uueste kosuma, nagu kewadine aas pääle pika kareda talwe. Sita astubki nüüd ka Herrnhut — kui palumata abiline. Ja jeega on liikumine alganud, mis kunni rahwa üdini näib tungiwat.

Herrnhuti esimene jutluse mõju on imewääriline — ka elu pääle. Kõrtsid pannaife kinni, kurtidõbb kauwad silmanähtawalt, nagu Saaremaal, paganlikud ohwri kohad kautataife ära, nagu Urwastes. Kuid tuli pole kaua põlenud, täit koda walgustanud. Pärast poole ei kuule meie enam kuški seejusest imemõjust. Herrnhut ajub pea rahwa südames. Aga wiina katt näituseks pole midagi oma wõimusest kautanud.

Herrnhut astub siis tõlle, kui kiriku hoole all esimesed koolid maale on asutatud, mida sõda ära laastanud. Kõll ei ole neid nii palju, kui tarwis. Aga nemad on juba tõõs. Sita loodetaife toetust Wendade koguduse poolt. Oife ses lootuses awatwad mitmed õpetajad omad kogudused nende tõõliste. Aga see lootus jäi täitmata. Herrnhut oli ka majasid asutanud, keda ta koolimajadeks nimetas. Aga jeda oliwad nemad üffi nime pärast. Teu poolest oliwad nemad, mitte kooli-
majad kooli ebenduseks, waid — palwe majad Herrnhuti eratarwis-
duste jaoks. Kõll wõibeldi ka siin näituseks rahwa ebaisu wasta, nagu Urwastes nägime. Siiski polnud see Herrnhuti wõitlemine mitte kõigil yidi õnneline. Mii yiditwad Saaremaal ka ilma süta kandlid ja muud muusika mängu riistad ahju minema. Herrnhuti filmas oliwad need kõik liig ilmalikud, ja jeega ka tigebast. Kõnda wõitles Herrnhut oife teel — rahwa ifeloomu, rahwa mõttemiisi ja loomulise kombe wasta. Wõislik kristlik kaswatamine ei hakka jeda lial kautama. Ja mis kõneleme weel rahwa wanast tarkusest ja rahwa laulust? See ei leidnud Wendade filmas kõige wähemat armu. Selle asemele yiditwad harjunud waimulikud jutujätkud Wendade koguduse keelest, nimelt tema lauluraamatu kõnekäänud astuma. Ja see wõitlemise wiis on mõjunud. Kus Herrnhut walitfes, sääl on meie ilikannis rahwa laul nii hästi kui kadunud. Kõige selle poolest juba pole liikumine, mida Herrnhut toonud, neid lootust mitte täitnud, mida ta sõbrad tema pääle pantwad.

Pääle selle ei wõinud Herrnhut terme rahwa pääle mõjuda, sääl mõjuda, sääl äratada, kus äratust ifeäranis tarwis. Polnud see ju

mitte Wendade koguduse wiis jeda otfsida, mis kadunud. Tema kogus kõige esmalt neid enese ümber, kes juba äratatud oliwad, kellesse kiriku kutsumise tõõ kuidagi mõjunud. Selle läbi saiwad tõõste eel need tema pärikoguduse hulka, kes kui tähtsamad mehed rahwa lugupidamises selis-
siwad. Waesemad ja alamad, sulased ja teenijad jäiwad kaua „ootajate“ hulka. Aastate wiisi yiditwad nemad kannatama, kunni wanemad ja ette-
lugijad hääks arwastitwad ka neid hoolekandjale liisuheltmises ette panna.

3. Oli aga wiimaks keegi liisu läbi Herrnhuti wasta wõetud, siis yidas ta ennast armu-lapseks. See kogudus, kes jeda wasta wõit-
nud, oli tema filmas Jõsanda ära walitsetud pruut, kellega Jõsand eralepingu teiitud ja kelle üle tema liisu läbi praegu walitfes. Ei wõinud nüüd pühal ristimisel enam suurt tähtsust olla, ei ka enam kirikul, kes sakramentide üle walitfes, kus ka weel Herrnhutlane armulaual kätis. Kirik on üffi suur maailm, tema teenrid kätse õpetajad. Herrnhuti kätse üffi on arm ja ainus ewangelium. Herrnhuti palwemaja on enam, kui see altar, kust ta sakramentigi wasta wõtab. Herrnhut teeb selle kõige pärast kilmats kiriku ja tema tunnistuse wasta. Ta riisub koguduselt kimbla aluse, mille pääle elaw usu elu ennast peab üles ehitama.

Selle wiil
ei Herrnhut
line wagadus.

Seda kõrgemale tõusewad aga Wendade filmas nende erakoguduse sead-
lused ja kombed. Need on neile põhjusaasjaks saanud, mille källes hinge õnnistus ripub. Kuis ootawad ja õhkawad seepärast need waese-
mad ja alamad, kelle nimed liisu alla weel pole antud? See ootamine laab südametunnistuse piinaks, millel yitri ei ole. Ja kui wiimaks liisu õtus langenud, efs jälle siis ei saa ootajad wäsinuks, kellel enam midagi püsida ei ole? Efs ei lange nüüd armu lapsed liheliku julguse siise oma õnnistuse kohta? Täidawad nad kõik kombed, mida nende kogudus nõuab, käiwad nad kõigil koosolekutel rohkest ja tarwitawad nemad omas elus tihti Wendade koguduse waimulikkude keelt — efs ei hakka nad juba jeda tõõsiks wagaduseks yidama? Kui pea ei tule sellega ka waimulik uhtus Wendade hinge? Ja ta tuleb tõeste. Põlates hakkawad nad nüüd nende pääle waatama, kes weel Herrnhuti liikmed ei ole. Wäga pea on nad walmis üttema: „Ma tänan sind, Jumal, et ma mitte ei ole, nagu sääl see pöõrmata tõõner!“

Seefugune wariseeri meel pole, kus ta ärkas, enam ristiinimefe meel. Aga ka ristiinimefe keel ei taha see olla, mida wennad ähte puhku tarwitawad, kellele wõeras usu wõit ja usu tõõm. Nad veawad jutlust, laulawad ja kõnelewad üffi Kristuse werest ja tema haawadest. Nad kaebawad wahetpidamata oma patu ja oma süü üle. Nad ärritawad sellega oma tundmust ilma rajata — aga usu tõõmule ei jõua nad mitte! Ka pühamad asjad — nagu Kristuse weri ja haawad — on oma püha tähtsuse kautanud. Nad on wiimaks üffi wai-

muldikus mangukanniks saanud. Ja oli tundmuse liikumine kõige kõrgemale tõusnud — süda pidi rahuta jääma. Ta pidi tühjaks ja waejeks jääma, et ta oma lootuse enam „liifu-orjuse“ ja „hulgakeste“ pääle, kui orjeteel meie ainisa ülemapreestri pääle oli pannud.

Nagu juba enne tähendastime, peawad koorid hooletandjale ja tema abilisetele oma pattu awalikult tunnistama. Seegi ei taha kristlikule iseenesetundmisele äratada. Pihtijad otstaw süüd ilma laste juures, kes patule ehitawad. Seba on kõik, kes Wennad ei ole. Mees kaebab nõnda naese pääle, naene mehe pääle, perewanem teenija, teenija perewanema pääle, kui need weel kogubusesse wasta wõetud pole. Otse siit poolt ahwardab abielu- ja perekonna rahule hädaohtu. Pea on lõhe walmis, mis peredest ja perekondadest läbi läib. Werises wihas ja waenus seisawad üksteise wasta Herrnhuti Wennad ja need, kes seba ei ole!

Kui siis weel juure wõtame et Herrnhut ka üleüldse meie kiriku keskele lahutust on toonud, nimelt tema tunnistuse wasta leigeks on teinud ja waimulikule uhkusele ja wariseerimeelele ruumi on annud, siis peame tunnistama: liikumine, mida Herrnhut sünnitanud, on oma püues karbetawat umbrohtu kannud. Ja selle wasta pidi kirik tunnistama. Glu, mida siin kaswatati, ei seisnud puhtal ewangeliumi põhjal. Armu, mida kirik sõna ja sakramendi läbi wälja jagab ja üffi wälja jagada tohib, püüdis Wendade kogudus oma inimlikkude seaduste külge siduda. See kõik oli orjakkeks saanud, mis südametunnistuse wabaduse riisus.

Herrnhuti
head.

4. Siiski ei pea mitte üffi Herrnhuti wead, waid ka tema head meie silma ette tulema. Juba § 7 tuletastime neid meelde. „Esimest korda sest saadik, kui Sakslased meie maale tulnud, on üks liikumine, mis neilt wälja lätnud, rahwalikuks saanud, esimest korda on walitsewale iduu liikmed wõidetute wasta wennalikult rääkinud,“ ütles Julius Eckardt¹⁾. Ja et ka Gestlased ja Kätlased sellele üllakheste wasta tulwad, tõendab, et selle poolest kirik weel tõeste juures wõlas oli. Kuna päris-põlwe meie rahwast armuta rõhus, oliwad ka kurwa aja waimulikud mehed enam „kiriku herrad“ kui karjased. Sellegi kohta annab Jul. Eckardt tõenduse omas allnimetatud raamatus. Sääli kutsus Herrnhut rõhutatud rahwa, keda waewalt inimese wääriliseks peeti, isetegewusele üles. Seba tegi ta, kui ta ohtawale orjale mitmesugusid ametid ja teenistusi pakkus. Metslikust toorusest äratas ta teda seega inimlikule tundmusele. Ja mis niisama tähtis: Herrnhut oma rahwaliku mõjuga pidi ka karjastele äratuseks saama, kuis rahwa südamed wõita. See pidi wõististe ka kirikut ise rahwale lähemale tooma.

1) Dmas raamatus, Bibl. im 18. Jahrhundert.

Pääle selle on Wendade koguduse keskel palju mehi olnud, kes elawa ja põlewa usuga meie kodumaa kirikut mõjuwalt on toetanud. Nimelt meie riigi kõrgemates ringkondades on neid olnud, kus nende sõnal mõju oli. Need perekonnad on usupärilise pelgupaigaks olnud, kui külmad umbusu tuuled tulwad. Nagu imetu waral pole Herrnhuti üffi-poolfused nende üle walitsenud. Nende perekondade waites warjus on mõnigi esimese äratuse saanud, kes pärast meie kiriku teenistuses tuliseks müüriks ja raudsambaks pidi olema. Ka seba tahame tänuga meeles pidada, mis Herrnhut meie rahwa äratuseks ja kaswatusesks teinud. Aga kõike, mis ta pakkunud, ei wõi meie õnneks ja õnnistuseks kitta. Liikumine, mille Herrnhut äratanud, ei jõudnud meie rahwast mitte ümber sünnitada.

5. Weel wähem jõudis seba walgustuse ehk mõistuse-usu aeg, mis nüüd tuli. Karjased ise oliwad wälise tuunaga rahul. Püha kirja pühamaße sissuse ei püütudki tungida. Kui nad wälispidi kiriku teenistuse korra järele oliwad ära pidanud, kiriku raamatud oliwad korras holdnud, siis arwastawad nad ennast juba küllalt teinud olewat. Ja ka mõistuse-usu paremad ja kõrgemad waimud, nad jäiwad ikka weel üffi ja ainult wälise käsuteenistuse juure. Wälisi wagadust ja laitmata elu kõlbust — seba nõudstawad nad küll. Aga usupuuhastuse põhjus samaste: et inimene õigeks saab usu läbi, ilma meie ära teenimise, üffi Jumala armust, ja et meie ka siis, kui meie kõik oleme teinud, ikka weel üffi kõlbmata sulased oleme, — oliwad nemad lahkunud, seba suurt ewangeliumi ei uskunud nad mitte. Ja nad ei uskunud seba mitte, et nad Kristust mitte jumalikuks ärarepitajaks, waid üffi inimlikuks eeskujuks pidastawad. Nad ise tahtstawad oma äralunastajad olla. Nende wagadus oli seega üffi paganlik wagadus.

Walgustuse
aja mõju.

Küll ei tunginud mõistuse-ust ammu mitte nõnda rahwa elusse, nagu herrnhuulised wagalised mõtted. Tema jäi kõrgemate seisuks, ülemate kümnetuhande eesõiguseks. Aga et otse mõistuse-ust oma wariseerilise omaõigusega, oma lootusega iseenele te jube pääle, tükk meie wanast loomusest on, siis on ka tema wõististe oma jagu umbrohtu rahwa usu elusse külwanud. Ulemad ja alamad, selle hinge ta wähe tungis, on ta pääliskaubseks teinud sügawimate eluküsimuste kohta, pääliskaubseks iseennast läbi uurima. „Kui noormees olen ma kergemeelne olnud, aga mehe põlwes pole ma midagi teinud, mis minule häbi oleks olnud; ial ei ole mind mõssas nuheldud!“ See on sihe pihtija talu-mehe tunnistus surma woodil minewase aastajaja lõpul¹⁾. Päris wili mõistuse-usu põllult! Nii on usulikust poolest mõistuse-usu ajaga meie kirik ja rahwas üffi tagurpidi läinud. Aga meie rahwa wälise elu

1) J. v. Jannau, Geschichte der Sklaverei zc. 1786.

tõstmiseks on see aeg mõndagi teinud, enam kui õige usu ja herrnhutline Bagalaste aeg enne teda. Omal ajal saame seda veel lähemalt nägema. Kuid ka siingi on elu sõnast sagebaste — ka karjaste eneste juures — maha jäänud. Oma sõnaga wõitles näitusüks Daniel Merkel, kuulsa Garliebi isa „inimese õiguste“ eest. Dmas elus oli ta aga oma talupoegade wasta nii wali, et kuus neist ära jooksiwad. Wtimaks sundis foguniste konsistoriumi kohus walju karjast ametist lahkuma, a. 1771.

§ 12. Suur waimu pimedus, mis weel rahwast rõhub.

Cesti paga-
nuud.

1. Kuis selle kõige järele, mis nägime, koguduse ja rahwa eluga lugu pidi olema, wõime arwata. Küll oliwad usurikkamal ajal usta-
wad karjased ewangeliumi seemet külwanud. See on ka wiisiste maad leidnud, kus ta idanes ja tärkas. Kuid suured rahwa hulgad on ewangelilisest tundmisest, sellega ka ewangelilisest elust, weel wäga kaugele. Nimelt arwab see Cesti rahwa sõber õpetaja H. J. Jannau († 1821), et usutundmine isegi — Tartu pool puuduline küllalt olnud, kus uut testamenti küll loeti, wana testamenti aga wähe. „See wana jutt oli ilus!“ ütelnud üks Tartu poolne laps, kui õpetaja üht wana testamenti lugu jutustanud, sellepärast, et see tema poolsele rahwale tundmata ilm olnud.

Seda loysakamalt elas wana Cesti wiis, Cesti paganus, külades ja taludes ebas. Küll oliwad juba kohtud ja õpetajad mõnegi wana hiie, salu ja õhwri koha ära häwitunud. Aga kohad, kus need olnud, jäiwad siiski auustamise asjaks. Urwaste kihelkonnas oliwad a 1736 weel umbes 80 seesugust kohta. Mujal ei olnud neid wähemgi. Nii suur oli weel pimeduse wägi. Jälle on siingi koguduse karjased, kes selle wasta sõtta astuwad. Õpetaja Duandt aitas oma käega seesugusid kohte kautada, ja kahe nädala sees saiwad 24 kautatud. Ader käis neist üle, et neid enam ei tuntaks. Niisama mehine oli Halliste-Karksi õpetaja Joh. Ude (1723—1774) selle ebausju wasta wõitlema. Tema on paganlisi õhwri-kohte ära häwitunud, kui see mõni kord ta elugi oleks maksnud. Tähtsiwad ju sarnase toimetuse juures talupojad teda ükskord surnuks lüüa¹⁾. Niisama ustaraste wõibeldi kiriku poolt ka pool paganlike, pool katoliku — Tõnni auustamise wasta. Nimelt jälle Pärnu-Wiljandi pool oli seda tarwis, kus teda isekralise auu sees peeti. Kohtute abil tungiswad õpetajad talumajadesse. otksiswad ära peidetud Tõnni wafad üles ja põletaswad nemad ära. See sündis 1770. aasta ümber.

1) Waata: Sarnad, II. 19.

Aga sellega ei olnud wanad paganlike mõtted weel mitte murtud. Kõigest sellest, mis Forselius Cesti ebausjust saja aasta eest kirja pannud, maksis suurem jagu praegu weel. Ja see ei wõinudki tõsiti olla. Ebausju wasta wõitles kirik peaaegu üksi. Rahwakool ja rahwakirjandus, mis teda selles wõitlemises oleks wõinud toetada, oli weel jõuuta ja mõjuta. Mõnda pole sugugi ime, kui ka nüüdki weel mõnigi Cestlane wana ebatõmbeid kinni ydas, mida tema wanematelt õppinud. Tema läks haljasse metsa, kus teda keegi ei effitanud, andis sääl kolmsorda oma ifade maale suud, lastis estimesest mõne tilga werd rohelise rohu pääle, pani oma sõõgi õhwrid Taara tammese, pshlatale, kadakale, lobjapuule ja pärnale ette. Sääl juures näitas ta oma hobuste ulualuseid, weiste lautasid ja kanade õrvi warjulumalale, et ta neid õn-
nistaks ja hotaks.

2. See on paganus, mis lausa päewa walgele astub. Aga et enesele eluõigust alal hoida, püüab ta ennast nagu enne katolikul ajal, nüüdki weel ristiusu mõtetega ühendada, temaga kui keeldub abieluise astuda. See selgit juba järgmistest tähendustest.

Küstit näitusüks rahwa käest, mispärast pshlata ja kadakas pshad puud on, siis andis ta haruldase wastuse: See rist, mille küljes maailma Õnnistegija rippunud, olla kolmesugusest puust kokku pandud olnud, üks haru kadaka, tõine pshlata ja kolmas lobjapuust. Ja märgiks, et need puud tema pshu ihu kannud, olla Jesand neile imewägesid annud, ja mälestuse täheks nende marjad risti märgiga märkinud. Sest ajast olla siis pshlata, kadaka ja lobjapuu marjadel rist otja pääl.

Niisama astus meie aastasaja algusel üks seltskond inimesi üles, kes kitlestiwad, et nad taewas käia¹⁾. See sündida selle läbi, et nad nõrkuda ja unesse uinuda, kus nad siis imelikka nägemisi nägewat. Selle järele nimetati neid ka „nõrkujateks.“ Nad näinud sääl ülewal, nii jutustaswad petised, süüta lapsi Kõugutaja²⁾ süles. Kalewi poeg last-
nud oma käskisid kaduwalle inimeste lastele nende suu läbi kuulutada. Ei tohtida näitusüks nüüd enam keegi punast, waid üksi walget riiet kanda, ei enam lasti wanemate nime järele nimetada; selle läbi sündida taewas segadust. Ükkumine hakkas Kääne maal, Kääne-Nigula kihelkonnas ja ulatas kunni kaugele keff Riitwi maad. Isekrants Wiljandi, Põltsama ja Laiuse kihelkonda tungis ta. Raesed jätsiwad oma kosa ja maja, pere ja weised Jumala hooleks ja jooksiwad uute prohwetite järele. Nende hulgas oli lapsigi, kes nõrkujateks olwad wälja õpetatud.

Paganus
õhtu war-
jus. Tar-
wastajad.

1) Waata selle kohta Forselius-Böckleri raamat Dr. Kreupwalbi wäljaandes; niisama ka D. W. Masingi kirjad IV. (Cesti rahwa Biblioteek N 85.)
2) Kõugutaja on Cesti muinas-usus laste-sunnitajate abijumal.

Pääle nende nõrkumise pandi raha ja muud hinna-asju nende riina päälle ja kui nad ärkasiwad, siis kuuldi ohtes, mis¹⁾ wäikesed petised taewas näinud. Ka muudu kandis rahwas uutele prohwetitele rohkeid andeid kofku, põletas oma siidi rätikud ja linnid ära, et paremine patust pöördida ja meelt parandada. Nõnda läks asi edasi, kunni ilmalik seadus taewas-käijate tembutamise lõpetas.

Nende sugu-
lased.

3. Nõrkujate hulgas saab üks eraliti isääranis kardetawaks, nagu D. W. Masingi kirjades näeme. Taccad ja hoolikad perenaesed jätiswad kõik elu kohused maha. Neid põlgawad nemad kui liig ilmalikku ja ihulikku asja. Nad jooksewad ühest palwemajast tõise, et hinge jahu-
taba. Wahe ajal läheb majapidamine täieste hukka. Selle eest — täna-
wad nad õnnistegijat, et ta neid armastama tulnud! Tule kahju juures hüüawad naabrid, kellesse õnnetus ei puutunud, et „helde Jeesuse“ ka neid nii tuleks armastama! Õnnelikud peretonna liikmed paluwad, et Jumal ka neid risti alla saadaks. Olgu sest! Meie wiibime siin usu-
lise haiguse keskel. Siin on kardetawat umbrohtu, mis wagalaste põuest wälja wõrsunud. Siin on ohkamist ja kaebamist, aga ei enam rahu ja rõõmu. Siin on jänu risti järele, millel püha kirja järele ühtegi õigust ei ole. Siin seisawad õnnetumad risti all, mida nad ise enesele teewad. Aga seda nad ei aima, kuis nad risti pärast, mida Kristus kannud, nõiwad rõõmsaks saada. Siin on tõendus elust, kuhu koguduse kaswatamine wiib, kui meil enam kindlat kirja põhja ja kiriku tunnistust ei ole, kui üffi effiwa südame tundmuse läbi ennast liigutada laseme. Sonijaks määrsejaks saame, kui mõned üffikud püha kirja õpetused kõrgele tõstame (nagu see Jõhanda were ja haawabega Herrnhuti pool sündinud) ja selle kõrwas kõik muud kõrwalisteks asjadeks arwame. Ebaõpetus peab nõnda ka ebaelu sünnitama.

Selle juured.

4. Kurwastaw, ülikurwastaw on selle järele pilt, mis meie koguduse elu minewal aastajal melle silma ette maaltb. Tõsist risti-
inimese elu tahame nii wähe leida. Põris paganuski astub päewawal-
gele; strutab oma juured nii sügawasfeigi rahwa elusse. Oh siis seda ohtata tõdd, mis kirikul — ja ka rahwakoolil ja rahwatrejandu-
sel oli, et neid juuri katti kiskuda. Pääle selle oli wana ebausf, kui ta juured ka kattema hakkasiwad, ennast ristiuse mõtetega ühendanud. See-
sugune ühendus, ühendus tõe ja wale wahel, on ilka kõige kardetawam tõe
wastane olnud. Nii mõtlefiwad siin kaks üffipooljust üks tõise wasta:
mõietuse-ust oma wälise auususega, herrnhutline waqabus oma rõhutud
päändõtkutamiseega. Ka selle pärast ei hõõlnud kiriku kaswatuse tõd
sügawaste mõjuda. Wariseeri meelt kaswatati mõlemas leeris. Mõle-
mad andfiwad sellepõolest ükskõiksele kätt, ilma et nad seda aimasiwad.

Uus neltpühi koha pidi kodumaast üle kätma, enne kui rõhutud tõlner
oma pääd mõis üles tõsta, õigeks mõistetud oma kotta minna.

5. Need on mustad warjud meie kiriku ja koguduse elust. Aga<sup>Rahwa oma-
andis wälise
elu mõju all.</sup> nad saawad weel mustemaks, kui näitust juure wõtame, mis meil muudu
Lätti ja Gesti rahwa wälisest elust teada, teada rahwa kombete ja oma-
duste kohta, ote meeste tunnistuse järele, kes tema eest kofnuud. Neide
järele on see rahwas hooletu ja laisf, umbustaw ja raiskaja, walmis
petma ja warastama. Nii tunnistawad ühel suul õpetaja J. v. Jannau,
kuulus Garlieb Merkel, J. Ch. Petri ja tõised Gesti rahwa soojemad
sõbrad. Wiinapudelise nimelt on rahwa wiimne jõud ära uppumas.
„Joomine ja raiskamine on Lätlase ja Gestlase ainus kofutus, kõige
ülem meeleshää,“ ütleb Põltsama tohter P. E. Wilde aastal 1782¹⁾.
„Kas ket iket kannawad Lätlased ja Gestlased laisa tuimusega,“ ütleb
kallis mees tõisel kohal. „Mis neid tegevusele sunnib, on üffi ahwar-
dus ja nuhtlus. Nad elawad kõige wiletsamas järjes. Kõik meelesa-
hutus on neile osalt tundmata, osalt keelatud, üffi mitte kange jooma-
aeg. Seda peamad nad oma ainaks meeelahutusaks. Mis himu
wõiks neil ka pikema elu järele olla? Mõõda läinud aastate mälestus
tuletab neile üffi meelde, mida nad ära kannatanud.“ Sää! ta on —
jällegi pilt tutwast kurwast põrispõlwe ajast, pilt, mis üffi seda laien-
dad ja täiendab, mida ka tõised kirjanikud enne ja pärast meie rahwa
mustast minewikust wälja maalinud. Sõgisel joobi ja pillati. Rinna-
lapselegi kallas ema juba wiina kaela. Kewabel kannatati nalga. Glati
weiste ja sigabega üheskoos õnnides, mis ammu enam inimese wäärili-
sed ei olnud. Wileks pidi ka talupoeg kofku hoidma? Mis talle puudu
tuli, pidi herra andma. Ja mis ta ehk oleks teeninud, ei olnud ta
oma, waid jällegi ta isanda. See oli põrispõlwe seadus. Nii kufus
teda isandat orjama, kes teda kewabel nõljust üle elatas, üffi — kufja
piitsf! „Wiina kaff ja ihu nuhtlus, need põrispõlwe õed, oliwad kes-
kõhad, mille ümber talumehe elu ennast pööras,“ ütleb Julius Eckardt.
Selle kõrwal näitas laiskus ja hooletus, petmine ja wargus oma ine-
tumat pääd. Nii sügawasfe oli meie rahwas langenud. Aga nii su-
gune pole ta mitte ifka olnud. Ta on selleks saanud — nii tinnita-
wad neefamad wanad tunnistused — õnnetuma põrispõlwe läbi.
Rahwa wead pole loomu wead. Nad on talle külge kaswatatud. See
on praegugi meie ainus walguse neid kurbe lehkekilgi oma rahwa
kurwemast ajast lugedes. Põrispõlwe, mida siin ka auuwäärt Põltsama

1) Seefama, kes a. 1766 esimese Gestielse arstiteaduslise ajakirja wälja
andis, mille tema Saksa keeles kirjutas ja Supel ümber pani. W. Sittingsber. v.
gel. Estn. Gejellsch. 1884 II. 75.

tohter Wilde hukka mõistab, oli ajaliku ja wainuliku häda hallikas, mis rahwa elu kofumise, mis ka kiriku töö suurelt jault kasutaks tegi. Kui meie rahwas ja kirik mitte täieste ei pidanud hukka minema — siis pidi see kaduma. Ja ta on pea kadunud. Ka meie kirik ise on selle kohta mõndagi kaastööd teinud. Enne kui sest kõneleme, tahome aga weel tähele panna, kuis kiriku kõrwas tema ustaw tütar, rahwa kool rahwast haris ja kuis ka kirjawara — ikka jälle meie kiriku karjaste äratusel — seda kastma hakkas, mida kool istutanud; ja kuis see kõik sündinud, kui siingi weel õnnetu pärispõlv tuhat latistust ette panti. Rahwa kirjanusest kõneleme kõige esmalt.

II. Eesti rahwa kirjanus: Selle tõine jätk Hornungist Masingini 1715—1818.

§ 13. Tõrganud rahwakirjanus mõistuse usu tormis ja Herruhuti mõju all.

Hornung ja Thor Helle.

1. Johann Hornungiga algab uus jätk Eesti kirjanuses. Tema teeb rahwa keele ka kirjanuse keeleks, nimelt ka püha kirja keeleks, nagu juba näinud oleme. Mis see kallis mees wõibelnud ja waewa näinud, selle wõli walmis a. 1715, kui Tallinna keelne uus testament ilmus. Ja aitta pandi seda rõõmuga, kui Anton Thor Helle oma suure tööga walmis sai, kui a. 1739 terve piibel meie emakeeles ilmus. Kui kaunis wahepaluke langes selle juures ifenesest meie rahwa sülle parandatud lauluraamat a. 1721, millele a. 1741 weel „Kaunid wainulikulud laulud“ juure tuliwad, nagu ka juba oleme näinud. Sellega oli meie rahwa käes see „wana lauluraamat,“ mis enam kui sada aastat meie kogudust on teeninud (kuni a. 1869). Piibli raamat rahwa keeles — see on kindel alusmüür, mille pääle rahwakirjanus ennast uue jõuga üles ehitab. Selle müüri ainsaks rajajaks jääb Joh. Hornung. Kuldes walguses paistab tema nimi Eesti kirjanuses. Ja kõbe hõlguses astub tema kõrwa wästmata Anton Thor Helle. Rahwa keele ilu ilma, mille Hornung üles leidnud, on tema oma piibliga meie kirjanuse keeleks kinnitanud. Nüüd pidi talle uus ajajooks algama, uus lewade koitma.

Kirjamehed rahwa koolis.

2. Ja ta on koitnud. Seda näitab meie üsna uus ootamata nähtawus: mitte üffi enam wõerab, rahwa enese pojad wõtawad sule lätte ja saawad kirjameheks. Juba Rootsi sõja ajast on meil selle kohta üks tähtis mälestus alal. Puhja õpetaja Rõnki Rõnkison oli sõja tormide eest ära Pärnusse põgenenud, aga karja juure jäi ustaw kõster

Rõsu Hans, ehk nagu ta ennast hartitud ilma järele nimetama hakkunud, Hans Kes. Kui Tartu waremese langenud, laulab Puhja kõster talle oma mutu laulu,¹⁾ mis nii algas:

1. „Oh! ma waene Tardo Siin:
Mis sündi nüüd siin minnoga
Perratu ma olle siin:
Kes wõib mu pääle kaeda?
Mu Wat mulle teggi sebda,
Et mull jõhtu nii suur Hedda,
Seda pea nüüd tundma siin!
Oh! ma waene Tardo Siin!

2. Mes mul olli enne waja?
Kui mul Rõsi häste teus;
Torre koa, torre Waja,
Suure Nida, Wilja teus,
Kalli Kooli, Kirriku;
Illusast kit ehbitu
Olli minno sihen siin:
Oh! ma waene Tardo Siin!

Laulu sõnu hoiab Tartu Jaani kiriku raamat ja Tartu raeloo kirjakogu alale, esimese järele on tal 32, wümise järele 36 sakni. Sügawat luule lendu tal ei ole, ka suurt keele ilu ta weel et ilmuta. Aga see süda, mis ligimese hädast osa wõtab, mis ka oma selleaegse walitsuse wasta tänuhulka tujukub, täidab meid liigutusega. Kas Rõsu Hans neid paremaid päiw, mis ta omas nutukaulus loodab, weel näha saanud, ja mis muudu tema elu juhtumises ölnud, seda meie senni maani ei teadnud. Nüüd aga wõime materjali waral, mis Siini konfliktoriumi kohta aktidest ja wanadest Puhja kiriku raamatutest meie lätte juhtunud²⁾, siin kohal nii palju teatada:

Rõsu Hans ehk täie nimega Rõsu Wårdi Hans on umbes a. 1700 Puhja kõstriks saanud. Ja kui raske sõja ajal kirik ilma õpetajata oli, siis on kõster Haus koguduse eest hoolt kannud, nii palju kui ta jõudis. Terwe inimese iga on ta siin ametis ölnud, kuni Paastru kuni 1730. Pääle sellegi aasta on ta weel ameti talltusti toimetanud, kui see ka õpetajale M. J. Rothile mitte iga lord meele järele pole ölnud. Wõis

1) Waata lähemalt: B. Reiman, E. Üldp. Eesti album II. II. 193—205.

2) Kjaloo uurija Dr. F. Wienemanni lastuse läbi, kes selle kohta ühe õne Maa ajaloo uurimise teistispidanud, oma leibuse ja oma uurimise wiisja ka meile lättesaadavaks teinud.

ju elatanud kõster eht küll isevalitsejaks harjunud olla sel ajal, kui kõit fogubus üffi tema hoole all oli ja tal muud käsuaandjat ei olnud. Nästäl 1734 nimetatakse Käsü Hansu wiimast korda. Selle pääle on ta wiisiste pea hingama läinud. Puhja kõstri amet jääb aga weel kauaks ajaks tema soo kätte. Hansu ja tema abikaasa Madde poeg Saamuel peab seda a. 1734—1766. Tema nimetab ennast perekonna nimega: Klockar, Rootsi keeli: kõster, nagu ta oma isa Rootsi ajal oli kuulnud nimetatawat. Selle poeg Martin Pihlittyp Klockar oli Puhja kõster 1766—1773. See suguwõsa oli ka muudu Puhjas kaunis laialine. Wiisiste pole ta praegugi ära kustunud.

Uigu neist tähendustest siin kohal, senni kui Käsü Hansu täielisem elulugu saab ilmuma. Kõit mälestused aga, mis temast järele jäänud, annawad meile temast üffi auustawa tunnistuse. On ta ju nimelt raskemal ajal oma kirikut teeninud kui ustaw sulane. Juba sellepärast olgu tema mälestus meile kallis. Niisama aga mäletame Käsü Hansu kui — esimest laulikut ja kirjameest Gesti soost. Tema nutulaulust on meie rahwas kaunis suurt lugu pidanud. See on Tartu ja Wõru pool laialt tuttav olnud.

Siis oli, kui Wendade fogubus meie maale tuli, selsamal ajal Tartus Maarja kiriku kõster Michael Ignatius tuttav mees ja selle fogubuse pääebendaja. Wiisiste oli ta päris nimi Ignati Mihkel, ja oli ta Kambja kõstri, tuttawa Ignati Jaagu, sugulane eht koguni ta lihane wend (Waata § 14, 4). Muudu, paraku, ei tea meie tema elust palju. Kuid seda teame, et ta tähtis mees Tartu Gestiaste seas oli, kelle sõna midagi mõjus. Ka pidi tema — see on meile weel tuttav — oma mõtete eest kannatama. Kui Wendade fogubus ülekuulamise alla sai, wõeti Ignatius ühel ööl ja temaga wendade abilised Martin Luf, Martin Wilk ja üks lefnaene wangi. See on küll a. 1743 eht pea pääle selle sündinud. Wiisiste pole see wangistamine kaua kestnud. Pea on Ignatius jällegi Wennaste fogubuse hing. Ja et siin ise palwemaja enne 1760. aastat ei olnud, rändaswad Wennad sagedaste Kambjasse, kus ühes talu rehes kofku tulemisi peeti.

Mis meile aga Ignatiust isearanis tähtsaks teeb, on see: ka tema sai Gesti kirjameheks. Tema pani Schuberti jutluse raamatu, millest sel ajal palju lugu peeti, Gesti keelde ümber. See kõit ei ole küll trükitis ilmunud. Aga mõned üffitud jaud ilmused ommeti: Reid lastis Tallinna maanõunik Rosen oma kulu pääle trükkida a. 1752. Paraku peame sedagi kadunuks arwama. Ignatius oli see järele tõine kirjamees Gesti soost.

1) M. Raubial omas eluloos: Nachrichten aus d. Brüder-Gem. 40. Jahrgang Onadaw. Jul. Eckardt, Eibl. im 18. Jahrhundert, st. 590.

Temaga ühes peame kofe kolmandat nimetama, tema waimulikku õpilasi Alexander Raubial'i. Seegi on enam kui haruldane mees. Tema perekonnagi lugu nõuab tähele panemist, seda enam, et selle algus meie kodumaa kurwemasse ajajooksu laugeb.

Kui Tartu asunikud a. 1708 Wenemaale sõjawangi wiidi, läks nendega ka ühes üks Gesti poisikene — ahelats, raude all. Selle järele hakkas ta ennast ise nimega Raubial nimetama. Kui ta kodumaa tagasi tohtis tulla, elas ta siin kõige suuremas waesuses. Ta ehitas enesele siin wäikse hurtsiku Tartu alewis ja hakkas ennast kalakauplemisega tootma. Aga üks rikkus oli Raubialil ja tema abikaasal. Nad mõistiswad — lugeba. Ja nimelt Jumala sõna oli neile kallis. Pea saiwad nad weel üli-rikkaks. 25 Märtsil 1734 sündis neile pojuke. See ongi meie Alexander Raubial, kes oma wanemate ja enese üle omas eluloos, mille ta Saksa keeli kirjutanud, lähemaid teateid annab. Kui poisj wiie aastane, ostawad wanemad talle aabitsa ja õpetawad teda lugema. Ühtlasi omandawad nad ka kofe, kui täis piibel ilmunud, enesele selle. See juhtumine on meie Alexandrile weel suures wanaduses unustamata. „Kui rõõmus olin mina, et ma nüüd kallist Jumala sõna omas emakeeles wõisin lugeda,“ ütleb kallis mees täis liigutust nüüdki weel.

Ja förwas saab ka poeg kalakauplejaks. Aga sest ei ole tal küll. Ka waimulikud küsimused panewad ta hinge liikuma. Ta peab sellepärast enesega palju wõitlema. Mis ta õffib, arwab ta ennast Herrnhuti fogubuses leidwat. Kõster Ignatius, kelle poole ta kui pühama olemuse poole üles waadandud, saab nüüd talle waimulikuks isaks. Ka on teda õpetaja Oibekopi jutlused äratanud. Jga kofe nädala pärast rändaswad siis Ignatius ja Raubial Suure-Kambjasse palwetunnile. Sää ta wõeti siis ka — küll wiisiste a. 1757 — Wendade fogubusesse wasta. Pea hakkawad Wennad Tartus ühe Raubiali wenna majas kofku käima. Siis ehitas tema a. 1787 Tartusesse esimese palwemaja. Ühtlasi oli Raubial nüüd Herrnhuti „aitaja,“ Wendade fogubuse tegewam mees Tartus — 60 aastat. Tema kirjutas kõnesid ära, mida fogubuses pidi peetama. Tema sai ka muudu kirjamehes ja pani hulga Herrnhuti waimulikka raamatuid ümber. Nimetame neist üksi: „Vühhi kenne oppus, kuis sünnis sebda kallist Jes. Kr. Kanna-tusse nebdälid dige suures arwada.“ 1792. „Aug. Gottl. Spangenbergi, alle neide Paawli sõnu“ j. n. e. 1807. Ka kuulsa Joh. Arndti raamatu „tõsijest ristiusust“ pani ta ümber. Kui ta selle töö lõpetanud, jäi ta aga kottipimedaks. Ka seda risti kandis Raubial suure kannatussega. Rättipidi lastis ta ennast palwemajasse talutada ja jubatas nüüdki Jumalateenistust. Ka muud risti weel pidi ta rohkestes kandma. Üks poeg tõsijest abielust läks hukka ja tegi isale üffi sädame walu. Ta hakkas looma, pani isa maja ja waragi pandiks, nii et see pankrotiks jäi.

Kuid Tartu raekogu muretses kallimeelselt selle eest, et auuväärt mehel puudust ei pidanud olema. Seegi tõendab, kui palju temast lugu peeti. Ka ta koguduse wennad ei jätnud teda abita. 1. Aprillil 1817 läks wäsimata tödline hingama. Meie mäletame Alexander Raudial'i kui kolmandat kirjameest Gesti soost.

Tallinna
keelne kirilik
kirjandus.

3. Aga ka neis ringides, kus ennegi Gesti waimu wara eest hoolet kantud, on uus elaw kirjalik tegevus alanud. See maksab nimelt kirilikku kirjanduse kohta. Piibli raamat on Gesti rahwa käes. Ka piibli seletuseks ilmub nüüd mõni kirjake. Juba oleme enne nimeetanud, et Anton Thor Helle ise oma „Wiis head jutto“ a. 1740 wälja andis, mis piibli lugemisele pidi juhutama. Wadise õpetaja Johann Christoph Henckel andis, siis täielise piibli loo raamatu wälja: „Zummalahsurest teggudest mailma peäl,“ I. Jan 1774, II. 1777, III. 1780. Sebasama sihti ajas ka Suure Jaani õpetaja Joh. Georg Schnell oma raamatuga: „Lühike Piibli ramat ehk need sündinud asjad ja õppetused,“ a. 1791, mis 1792 juba tõist korda ilmus; niisama ilmus H. A. Erglebeni „Lühikenne Wanna Piibli-Ramat,“ 1796, Dr. L. Luce: „Juhhataja Piibli ramatu sisse,“ 1788.

Ka lauluraamat kõigi oma lisadega ilmus mitu korda kui „Makale Kobdo ning Kirgo Ramat.“ Niisama jäi ikka weel kodu- ja kooliraamatuks „Katekismusse õppetuse selleetus“, mis juba 1673 oli ilmunud, ja mida minewal aastajal umbes 20 korda trükitud. Küll tuli ka tõisti katekismusi sellele weel juure; nende hulgas kaunitšene: „Dusa õppetaja Lutterusse katekismusse ramat“ „Paisto koggodusse heäks“ a. 1788, misiste õpetaja Leuffeldi kirjutatud; — osalt oliwad need täieste uute sihtidega, nagu A. H. Lütke „Uus Katekismusse Ramat“ a. 1797, aga wõit jäi ikka „Katekismusse õppetuse selletusele“ — koguduste kasuks.

Niisama kaswas palweraamatute ja tõiste waimulikkude raamatute hulk. Misiste täitis see koguduse tarwitust, kui aastal 1779 uus „Jutluse Ramat“ ilmus. Selle andsiwad Gestimaa õpetajad D. W. Eberhard Naplast ja mitmed tõised wälja.

4. Ka muudu käiwad rahwast uued õhud üle. Ka ismalik kirjandus hakkab tärkama. Rahwas hakkab; seega lugemise wara meele-juhatuses ja waimu aratuses nõudma. Ei ole ta enam oma wanade „Sirwi-laudadega“ rahul, nagu wana Gesti märgi- ja täht-puud nime-tati. Juba astub irükitud „Kalendar“ Gesti fotta. Esmene „Gestima rahwa Kalendar,“ mida Tartu õpetatud Gesti selts alal hoiab, on aastalt 1731. Ja see ilmub nüüd korralikult iga aasta. Kiita on ise-äraniš wanemate kalendrite lisad. Need on ajakohased ja sihurikkad.

Ja ka noore rahwa tarwituste pääle hakatakse mõtlema. Pääle kooli kirjanduse hakatakse ka juba lõbu-kirjandust muretssema. Juba walitšeb „Kufega Habits“ lastetoas. Sellele astub siis 1795 D. W. Masingi ja 1811 K. E. Bergi aabits ja lugemiseramaat kõrwa. Mitte üfši enam kiriku õpetajad, ka kooli õpetajad ja muud ameti mehed jaawad Gesti kirjameheks. Iseäraniš peetakse Tallinna gümnaasiumi kooli ülem-õpetajat Friedrich Gustav Arweliust osawats jutupuhujaks. Et ta selle juures Gesti keelt Ladina keele liistu pääle tabab paenutada, annab tol ajal tänuiluk lugija talle hää meelega andeks. Tema „Jutto ja õppetuse ramat“ ilmus 1782 ja selle II. jagu 1787; tema „Namma Josefpi hädda ja abbi ramat“ (Beckeri „Noth- und Hülfsbüchleini“ järele) 1790. Selsamal ajal kirjutas Dtepää õpetaja Joh. Martin Pehu Tartu murdes oma „Jutto ning mõisto kõnne“ a. 1788. Niisama saiwad Saare kirjanikud Willmann, Frey ja Luce kui jutustajad ja laulikud meie rahwale armsaks. Neist kõneleme tõisel kohal lähemalt. Ka wõime uskuda et Keila praost Ditto Reinhold v. Holz rahwa keskel ise nii rahwalik on olnud, nagu ta seda juba oma kirjades on. Tema poolt ilmustiwad a. 1817 „Luggemisešed Gestima tallorahwa mõistusje ja süddame juhhatamisšeks.“ „Loos ja laulus püüab siin tähtis mees rahwast harida, teda priiuse õigele tarwitusele kaswatada, mida a. 1816 kuulutati. Arweliuse „häda ja abi-raamat“ oli 10,000 eksemplaris trükitud ja lautati ilma hinnata wälja. Kuulus Baltlane, laulik A. v. Kogebue oli selle eest hoolet kannud. Väiemad ringid heidawad seega Gesti hariduse sõbraks. Kodumaa õnnelikumad pojad hakkawad tundma, kuis nad oma waesemaile wendadele wõlglajad on.

Seks ilmub weel nii mõni õpetlik raamat, mis tungima tarwituse täidab. Juba umbes a. 1750 oli juur põllumees ja Gesti rahwa sõber, Torma õpetaja Joh. Georg Eifen esimese kärneri raamatu kirjutanud. Paraku, on see senni maani kadunuks jäänud. Ka nende ridade kirjutaja hää lootus teda — Torma kirikumõisa wana wara kapist — uueste walge ette tuua, pole senni maani täide läinud. Siis andis kuulus wana mara forjaja ja kirjanik A. W. Gupel a. 1766 arstlise aja kirja „Lühikesse õppetuse se“ jne, mille auus tohter P. G. Wilde Saksa keeles kirjutanud, Gesti keeles wälja. Küll pole selle elupäewad pikad olnud. Mis pidi ära kurnatud orjakari niisugusega tegema? Aga wäsimata Gupel ei lasse ennast effitabada. Mõni aasta pääle selle ilmus weel ta „Arsti ramat“ a. 1771.

5. Nii on jää läinud, fewade käes. Kes tahaks seda salata? Aga, paraku, käib seft ka külm härm üle. Sapitilgadlangewad rohu sefta, mis meie rahwa haawu pidi parandama. Need tulewad mõistuse-usu hallikast. Sellega on oma isefugune lugu. Walgustuse aeg oma mõistuse-usuga oli enam ülemate seifuste, kui alama rahwa pääle mõjunud. Meie rahwa keel oli uue aja apostlitele liig toores ja harimata. Kuis ole-

Mõistuse-usu
tõrm priiuse
kirjanduse
waasta.

siwad tema lihtsatesse wormidesse uue aja suured mõtted mahtunud? Mõistuse-usu ajal oliwad omad kuiffõnad: Tugend, Vorsehung (woorus, jumalik ettevaatus), üffi sest kõneleb ta — kolmainu Jumala asemel! Kuis tuli neid mõtteid rahwa keeles seletada? Mis mõis rahwas sest mõista, kui neid pruugile mõeti? See küsimus tegi juba Sahlfeldile ja Sonntagile suurt muret, kui nad kirikusseaduse kallal töös oliwad.

Aga waimulikud isandad ei kardawad waewa. Nad hakkawad tööle, et ka neid tahtust ei ära mõita. Terwet kirikliku rahwakirjandust hakkawad nad ümber looma — mõistuse-usu liistu järele. Kindsralsuperdent Sonntag ise wõttis Väti lauluraamatu parandamisest osa, mis 1809 uues näus ilmus.

Gesti keele piirkonnas edenes asi weel jõudsaminegi. Juba a. 1796 andis Ambla õpetaja Anton Hendrik Lütke oma „Uue Laulo Ramato“ oma 320 lauluga wälja. Siin on, nagu raamatu eestkõne ütleb „kõik maha jäänud, mis wanas raamatus wäga liig nähti olema ja mis rahwale ey olnud tarmis.“ Selle asemele on hulk laulusid juure tulnud. Nende ükksitate jagude päälkirjadki on tähtsad. Need on näituseks: „Armastusest ise enese wasta“; „sittuse wasta“; „tööd peab tegema“; „leiba peab hoidma“ jne. Uus lauluraamat kõneleb seelähele igapäewasist asjust, mida meie lauluraamatust iial ei lähe otsima. Aga mis on siin siis selle juures maha jäänud? Kõik usu kuld, mille külles ripub — ristiniimese süda ja hing. Mõis sellega kogudus rahul olla? Sellele püüti teda kaswatada. Seks pakkus ka jälle praost Lütke oma kätt. Tema andis selle sihiga a. 1795 wälja oma „Dyppetuse-Ramato, mis nende heaks, kes Jummalat püüdwad selgemine tunda ja oiete tenida“ See oli lühike usuõpetus. Selle kõrwa astus weel 1797 „Uus katekismusse Ramat.“ Mõlemad pididwad mõistuse-usule, mida lauluraamat kuulutas, teed rahwa, nimelt noore rahwa südamesse rajama.

6. Ülhagarad oliwad niisama ka Tartukeelse Wõru praostkonna õpetajad. Oma kogudustele tahtsiwad nemad sedajama õnne pakkuda, mida Lütke põhjapoolsetele Geslastele kinkinud. Ka siin hakatakse uut lauluraamatut walmistama. Aastal 1788 on lauluraamat ilmunud, kus mõned wanad laulud maha jäänud, aga hää jagu uusi juure tulnud. Need on suuremalt jault tähtsa Mõõ õpetaja B. Sczibalsky sulest, kes suu ja sulega umbusu wasta kangeste seisist. 1) Aga usukindel raamat aastalt 1788 ei ei olnud pea enam waimulikude isandate

1) Si on Sczibalsky laulud järgmised praeguses lauluraamatus: № 101, 112, 115, 152, 224, 249.

meele järele. See jäetakse maha. 1) Tema asemele astus „Wastne Tartu ma keele Laulo Ramat“ aastalt 1802. Kuid koguduse südamesse jäiwad tunnistused paremast ajast elama. Wastuses tarwitati wana lauluraamatut ikka edasi. Niisama pani Kanapää praost Ph. v. Roth Sonntagile usuõpetuse nime all: „Katekismus kristlikust oppyussest“ a. 1816 ümber. Nimetame siin kohal sedagi weel, et kuulsa Rosenplänteri ajakirjas ka Sonntagile „maakatekismusse kawa“ püüti Tallinna murdesse ümber panna. Seda oli Saaremaa õpetaja N. H. Schmidt oma pääle wõtnud. Pääle selle oli meie kuulus keeletart Otto Wilhelm Masing nõuiks heitnud, et piibli loogi püha kotta mõistuse-asu altarit üles ehitada. Sest saame tõisel ajasooksul, meie kirikuloo raamat wilmse andes, weel rääkima.

7. Mitte üffi meie kirikus, ka kirjanduses oli seega imeline liikumine alanud. Siingi oli torn tõusnud wanemate usu ja tunnistuse wasta. Kuid kas see sellespärast langes? Ei iial! Koguduse üff oli wägewam, kui kirjatarjade kuulus teadus. Mõistuse-usu kõlleswad kõnekäänud ei wõinud rahwa südamesse tungida. Haganad ei wõinud rahwast toita, kes puhta leiwaga harjunud. Mõni jagu kogudusest oli ehk küll unistaja sarnane, kellele ühe uue aja mõistuse-usulise luuletaja sulesunnitust eite loeti, ja kes selle juures küsis: „Mis see nüüd on? On ikka nagu Jumala sõna, ja ei ole ka ommeti mitte!“ Aga wähe ärksamad waimud, kes almasiwad, mis kaalu pääl oli, pantwad uue aja kingitusele mehifelt wasta.

Mõnda ei leidnud usuwaene Tartukeelne lauluraamat sugugi koguduse meelehääb. Kui teba ka kirikus pruugiti, kodus ruttasiwad paljud ommeti laulu wara juure, mida nad wanematelt pärinud. Niisama trükitakse wana Tallinna keele lauluraamatut ikka ja ikka jälle uueste. Aastalt 1740 jääb tema muutmata. Ka nõnda on teba siis wahetpidamata uuemannit ajant pruugitud. Üffi mõned wähesed kogudused ehk on seda olnud, kes Ambla õpetaja Lütke lauluraamatu pruugile mõtisiwad, nagu näituseks Kolga-Jaani. Üfflikud karjased Hornungit ja Thor Helle jälgedes oliwad kaunist seemet külwanud; seda wälja kiskuda ei jõudnud ka mõistuse-usu agaram hool.

1) Ka kus seda kardeti, põgenesiwad Jumala sõna sõbrad Wendade kogudusest warju. See sai sel imelisel ajal pelgupaigaks, kus usukulda warjati, kui ka pelgulinna müürid kõik kindlasti kwiidest ei olnud. Nimelt ülemate seisuste liikmeid letame nüüd sagedaste Hernhuti leeris. Nemad teewad seda selsamal põhjusel, mis elatanud kindsralsuperdendi Benzi Wendade koguduse kattsjaks oli teinud. Siin saawad ta waitseb ringid tõeste õnnistuse asemeks.

1) Aasta arw 1780 praeguse lauluraamatu eestkõnes saab küll eliline olema.

Juttuse raamatud a. 1779.

8. Ja kus sel kurwal ajal weel karjastid oli, kes wanemate usust kiini pidastiwad, kade mõrra sai, seda mõime armata, nende kogudus neid talliks pidama. Ja ka seesugusid karjastid oli weel. Nad oliwad hüüdjad hääled, mis kõrbesse üffi jäänud. Seda ustatamjad oliwad nemad hüüdma sõnaga, mida nad kuulutatiwad, kirjabega, mida nad kirjutanud. Seesugusid tunnistusi leiame hulga nende karjaste poolt, kes a. 1779 Tallinna-keelse jutluse-raamatu wälja andsiwad. Seda nimetastime juba ülewal.

Agä ka Tartu pool ilmus seesamasugune tunnistus selsamal aastal. See on „Juttuse-Ramat.“ mille Nõo õpetaja Benjamin Sczibalsky a. 1779 ilma saatis. Sczibalsky on üleüldse tähtis tunnistaja sel kurwal ajal. Ka Saksakeeles on ta kui kirjamees uue aja umbusu wasta wälja astunud. Tema kirjutas siin ühe raamatu ¹⁾ piibli usu kaitsemiseks, mille kindralsuperdient Benz nii tähtsaks pidas, et ta ise talle eeskõne ette kirjutas. Uus tunnistus, kui lähedal ühemõttelised karjased üks tõisega sõpruses oliwad.

Benjamin Sczibalsky Tartu keelne „Juttuse ramat“ on pääle Wasse testamendi ja lauluraamatu tähtsam raamat, mis ses murdes ilmunud. Juba sellespärast peame seda nimetama. Agä selle tähtsuse saab see raamat kõige enam sellespärast, et ta põlewas, elawas usus auu anab risiti löõdud Kristusele, ja seda sel ajal, kui roojased käed aunkrooni tema pääst tabistiwad maha kiskuda. Tartu murdeline rahwas on isa Sczibalskyt selle eest tänada mõisunud. Seda mõime kindlaste tunnistada. Tema on seda raamatut ilikalliks pidanud. Ammu on tuulde tuiskanud, mis umbusu prohwetid külwanud. Sczibalsky jutlusi on kunni uuemanni ajani pruugitud. Inimeste ehatarkus on kui haganad, mida tuul laialt kannab. Agä ewangellum on rahwaste wägi.

Herrnhuti kirjandus.

9. Et ka Herrnhut kirjanduse wäljale astunud, oleme juba enne nimetanud. Ja ka tema on siin wäljal üllthagar olnud. Sündinud Gestlasecki, nagu Ignatius ja Raudial, saiwad oma seltsi teenistuses kirjameheks. Herrnhuti tähtsam kirjatõõ on küll Wendade koguduse lauluraamat. Tallinna murdes andis selle meie tuttaw Jakob Marrasch wälja, kes kodukoolmeister ja pääle selle hoolekandja Saaremaal oli, ja enam kui 50 aastat oma kogudust wäsimata hoolega teenis, kunni ta a. 1792 suri. See raamat kannab nime: „Waimolikkud laulud Jummalä, meie Dnistegija kituseks“, ja see ilmus a. 1791 Tallinnas. Sellele tuli a. 1823 tõine jagu weel juure. Selle päätoimetaja on J. G. Neumann, kes 1816 suri. Ka on siin Gestlase eneste laulusid sees.

Tartu murdelisi laulusid kogus Wendade seltsi „Wanemate konwerentssi“ liige Job. Christian Duandt, tutwa Urwaste õpetaja poeg, kes seda sama nime kandis. Meid andis nime all „Mõnne wastise Waimolikko laulo,“ Barbi linnas a. 1802 trükitud, H. A. Ergleben (†1809), Rambahja õpetaja, wälja. Sellele ilmus weel tõine jagu juure: „Mõnne kauni waimolikku laulo,“ a. 1819. Nende toimetaja, gon hoolekandja F. H. Förster Grafwereft. Pääli oli selle raamatu waadanud Waffelliina õpetaja G. G. Masling. Pääle selle oliwad juba enne neid laulusid, a. 1811 H. A. Erglebeni „Palwe, palwuse, eempalwe ning kuttuse laulo“ ilmunud.

Ka muud waimulikku raamatuid on siit poolt palju wälja antud. Tuletame nende hulgas üffi Meg. Raudiala kirju meelde. Nisfama loeti Herrnhutis ja wäljas pool Herrnhuti palju üht imelikku raamatut, mis 1817 ilmus. See on kuulsa Inglise Buntani „Kristiinnime teekond.“ „Toozi Märt“ oli selle nime all „Sige ristiinnime teedistne Ello käuk“ wälja annud. Pääle selle oli Herrnhutis palju kirjutatud kirjawara. Sees oliwad waimulikud legendad ehk muinasjutud, waqaduse eeskujud j. n. e. Meid on palju loetud ja palju usitud. Kõlqiti küpse pole see waimuroog mitte olnud. Ta tungis wäga lise usufoosuse pääle, mis maailmast põgeneb, agä maailma ei wõida. Meie rahwa täit elustust kirjanduse abil wõis siis siit poolt waewalt oodata. Herrnhut oli omas waimulikis tegewuses muudu püüdnud — Gestlasele Gestlaseks saada. Kirjanduses agä, paraku, unustab ta selle põhjuse mõtte täieste ära. Gestti rahwa loomus, nimelt selle keele ilu, on talle tundmata ilmaks jäänud. Ka päris Gestlased, nagu Raudial, kannawad siin Saffa iket. Mii tahab kõigi puuduste juures meie wana kiriklik laulu raamat ommeti enam Gestti oma olla, kui Herrnhuti raamat. Ka pole Herrnhuti keskel seesugust keele ja luule meistrit üles tõusnud, kui Job. Hornung, kes kiriku lauluraamatule tee rajas. Juba see tõstatab kiriku raamatut ta wälise kaju poolest Wendade omast pää jagu kõrgemale. Kuid ka esimese sissu ei karda wõrdlust. Paulupärlisid, nagu neid kiriku raamatuse hulgawiisi olemas, ei taha meie Wendade koguduse lauluraamatust leida. Ja mis nad säält siia üles wõtnud, neid laulusid on nad muutnud ja kärpinud. See ei ole lauludele ise kasuks olnud. Üleüldse puuduwad siin laulud usu rõõmuse ja usu wõiduse. Et taba siin ilmuda, et „risti usk rõõmus usk“ on, nagu Lutherus seda ka waimulikku laulu kohta isääralikku rõhuga nõuab.

1) Widerlegung der Scheingründe neuer theol. Meinungen. 1786.

III. Rahvakool minewal aastafajal tunni pärispõlwe kautamiseni.

§ 14. Rahvakool Eitwimaal.

1. Ei olnud Põhja sõda weel lõpnuud, kui ka rahwa harimise pääle jälle hakatakse mõtlema. Mis selle kasuks Rootsi ajal sündinud, sellest hakatakse edasi ehitama. Siingi jälle saab kirik esimeseks äratajaks. Kiriku harimise töö saab siingi keskpaigaks, kust kõik muu äratuse töö algab. Lutheruse wäike katekismus peab, nagu ennegi, mitte üksi kiriku- ja koguraamat, waid ka esi m e n e k o o l i r a a m a t o l e m a. „Preestrid maal peawad Eitwis igal nädalal ühel päewal talurahwale ja teenijatele katekismust ja ristiusu tähtsamad tükid õpetama.“¹⁾ Seda oli kuniinglik käsk juba 1691 nõudnud.²⁾ Niisama õeldakse kiriku seaduses aastalt 1708: „Linnades peab hommikujumalateenistuses umbes pool tundi katekismuse üle jutlust peetama ja iga kord isäralikud perekonnad kofku kutsutama ja nende käest katekismust küsitama. Ka peab maal katekismuse küsimine kellu 9 h. lõpnuud olema. Preestritel peab oma koguduse liikmete nimekiri olema, kus üles tähendatud, kui kangel nemad omas usateadmises on. Hoolsaste peawad nemad selle peale waatama, et lapsed, sulased ja ümmardajad luqema õpitwad ja oma silmaga näewad, mis Jumal omas pühas sõnas käsib.“ Selle katekismuse õpetamine ja küsimine pidi ses kinnitama, mis ristimise tunnistuses tõutatud. Sest ongi Ewangeliumi kiriku noorerahwa leeritamine oma põhja saanud. Kallis pruut, mida Waqalane Spener († 1705) nõudnud, saab ka meie maal Wene walitsuse alguse ajal igal pool wiisiks.³⁾ Noorerahwa õpetamine enne esimest armu lauda ise on muudugi walju wanem, nagu esimeses raamatus nägime. Niisid hakatakse teda ka õnnistama isäralise kirikliku tegewusega (konfirmerima — kätte pääle panemiseega). Kindlaks seaduseks saab see meie noorerahwa leeri ja õnnistamise kord weel hiljemal ajal, a. 1805. Niine-tame ka seda siin. R. G. Sonntag on siingi jälle teerajajaks.⁴⁾

1) Buddenbrocki seaduse kogu II. II. 165.

2) Säälfamas II. 1720.

3) Juba laulude koos „Monned laulud“ aastalt 1726 on üks kiriku palwe „laste leeri“ jauri (Nach der Kindeslehre) II. 150.

4) Mittheil. u. Nachrichten, köide X. a. 1864. II. 493. Sonntagi kirjutatud Jakob'i kiriku raamatuse algab leerilaste nimekiri a. 1792. Niisid pididwad ta täised järele astuma. „Liturgia kord“ a. 1805 ütleb: „Kõigis Ew. Lut. kogudustes meie riigis on noore rahwa õnnistamine kinnitada ehk pruugile wõtta.“ Kus see kallis tallitus siis ehk niidki weel pruugis ei olnud, siin pidi ta niisid wõetama.

2. See on kiriku enese kaswatuse töö. Selle kõrwa pidi ka pea päris rahvakool astuma. Juba 13. Detsembril 1711 nõudis keisri Peeter I. käsk, et koolid, mis Rootsi ajal alganud, jälle elusse pididwad astuma. Muudugi pidi kirik ise jällegi äratajaks olema. Ni mõeti juba enne Põhja sõja lõppu, a. 1713, suur kiriku katsumine ette, mis ka kihelkonna koolisid jälle elusse pidi kutsutama. Ja enne rahutegemist a. 1721 on neid juba olemas; aga wist küll enam paberi pääle, ja nime poolest. Maa on lihaete sõjast ära kurnatud, et rabu tööle ajet anda. Rahestümmest kihelkonnast kõneleb katsumise-protokoll aastalt 1713. Nende kohta toob ta ühest aiust koolist sõnumid. Ja siin on 3 last õppimas! Armud räägitud ise.

Aga nii ei mõi kirik kosuda. Katekismuse tundmist nõutakse temalt. Ka piibel on rahwa käes. Seda peab ta wõhemalt — lugema. Kes õpetawad aga talle selle suure kunsti kätte? Õpetajad ise saawad kurnatud rahwa koolimeistriks. Weel on jälgi waimustusest olemas, mida unustamata B. G. Forselius Niimi kirikusse walanud. Selle kohta on meile mõnda tunnistust käepärast. Nimelt annawad sest Sangaste wanad kiriku raamatid huwitawat aru. Siin elas ju weel Rootsi sõja ajal ja pääle selle see mees, kes rahvakooli isa Forselusega käsi käes käinud, Sangaste õpetaja Ghilian Hauschert, wäsimata karjame, keda meie J. Swenske, J. Günterhaafi ja teiste kõrwal kõige suurema auustusega peame nimetama. Kui ta siin a. 1685 ametisse saanud, kui wäsimata oli ta rahu ajal, kui wäsimata siis, kui hirmsa sõja tormid tulidwad! Nii oli ta a. 1691 118 päewa, aastal pääle selle 110 päewa oma kihelkonna külades loetuste pääl. Ta ei lausu üht ainnust sõnagi selle teatuse juures. See on tema meelest iseenesest mõista, et see nii pidi olema. Ja mis nõudis see alandlik mees kõige selle hiiglatööga? Ei muud kui — walgust rõhutatud rahwale. Selle puuduste ja hädaga on ta siida siinigi weel kofku kaswanud, kui raske sõja häda ta kogudusest ja kofast üle käinud ja kallis mees a. 1703 Moskwasse sõjawangi wiidi. Siin kutsutakse teda Moskwa Saksa õpetajaks. Aga auustawat kufset ei wõta ta wasta. Ta jääb Eitwimaa sõjawangide sekka, kes kangel kodumaa pääle mõtlewad, kandleb remmelgate külles — ja täidab nende keskel karjase kohust. Siis rõdmustas Jumal ustawat meest jälle wabadusega, aastal 1714. Ja sedamaid ruttas ta niisid jälle ära pillatud karja juure Sangastesse tagasi. Ja harjunud waimustusega hakkab ta 11 aastase wangipõlwe järel tõõst uueste kinni, mis raske ajal oli pidanud lõppema. Wanal wiisil hakkab ta jällegi loetusi pidama, rahwa ebausju wasta hirmu ja armuga wõitlema, kiriku raamatid suure hoolega kirjutama, hooletusesse jätud lapsi koolidesse koguma.

uus kool
algus Wene
aial.
Kauschert'ib.

Ghilian Rauschert asutas Sangaste keske koolmeistrite seminari ja ühe kihelkonna kooli. Kust suurema ja Tartu poolsed kirikud oma kõsrid ja koolmeistrid saanud, kuulutavad kollatanud lehed Sangaste kiriku wanas kiriku kirjade koos, kuhu wiisiste meie wana tutaw Wõnnu õpetaja Eduard Philipp Kärber need teated alalhoidmiseks muretsenud. Millal need koolid ise asutatud ja kui suurelt nad tööd teinud, jääb, paraku, nimetamata. Aga meie ei effi küll mitte, kui arwame: koolide rajamine on juba enne Põhja sõda sündinud. Ghilian Rauschert on jätkanud, kui uuustamata kooli mees, tema sõber B. G. Forselius a 1688 Lääne mere laenetes nii äkki külma hana oli leidnud, mis ta sellega alanud. Mis ta temaga külmama õppinud, küll wab tema edasi, kui ka kallid meister lahkunud. Aga küllwi on sõja hobud wabe ajal ära sõtkunud. Selle juure ruttab ustatw tööteatija niisidki jälle sedamaid, kui rabu wäewad tagasi tulnud. Rabwa walguustamine on niisidki kallid mehe südame asti. Sangaste wana kirikuraamat annab seks jälleki kindla tõenduse. Sääli nimetatakse meie aastalt 1717—253 koolilast nime pärast. See on üksi wähe enam kui seks aastat pääle selle, kui Rauschert wäljal, mida weri wõetanud ja millest tuli ja suits üle käinud, oma ameti tööd oli wõinud uueste algada. Wiisugune mehe tööd, mis laanest nii palju tallekesti kogunud? Seltsamal aastal, 7. Aprillil 1717 läks ustatw karjane hingama ja maeti Sangaste kiriku altari kõrwa maha.

Töök mis tema alanud, jätkas seshamas waimus ustatwa isa ustatw poeg Gottfried Friedrich Rauschert, 1717—1749. Kui aastal pääle tema surma Sangaste kirikut katseti, ilmus kõige ilma ees, mis ka see elutöö mõjunud. Suure liigutusega ja Jumalat tänades pidi kindralsuperdient tunnistama et Sangaste koguduse tundmised wäga rahuloldawad olnud.

Ja see ei wõinud ka täisfti olla. Oli siin ju willi kase anderikfa mehe õnnistatud elu töök, kes enam kui 60 aastat töök olud, kogudust kaswatades hirmu ja armuga. Nuus oli ju sääligi nende tahtmine, kus hirmu tarwitati. Nii maetasse näituseks Rootsi kiriku seaduse sunnil Jumala sõna võlgajad siin — nagu mujalgi — wäljaspool kirikuaeda pühendamata maasse. Nii teatatakse aastalt 1690: Sinna saanud maetud „Dtti naene Kai, et ta paluma õppimisele“, ka manitfufe pääle mitte ei tahtnud tulla.“ Seda sama sünnib a. 1731 ühe Kuitatfi talu wofajad, kes sõna ja sakramenti ei taba tarwitada, noomimisest hoolimata ja seda ka siis weel, ehk küll õpetaja „nii nädala wiite eest ühe koolmeistri talle majasse pannud.“ Seesuguse otsuse alla ei lange mitte äkki talupojad, waid ka töiste seisuste liikmed. Nii keelatakse a. 1728 ka Kuitatfi jumalafartmata postkommisjartle kristlik matus.

1) See on: lugemise ja katelismuse õppimisele.

Ka muud wäga tähtsat materjali saame weel Sangaste kirikuraamatutest wanema ja noorema Rauscherti elu ja aja seletuseks. Meie ruum ei luba seda siin kohal kõik tarwitada. Üksi nii palju peame kiinitama: kõigist neist wanadest ülestähendustest saame kindlama kiinituse: Ghilian Rauschert ja tema poeg Gottfried Friedrich oliwad täied mehed, ei mitte üksi suured tõelised kirikus ja koolis, ei — neil oli ka see karjase süda — kõige waefema ja wäetima wasta.

Küll leiame seda südant ka weel mujal, ka kodumaa raskemal aja-jooksul, ka mööda läinud aastafajal. Selolewate lehtede pääl oleme sest juba mõne näituse näinud. Kuid igal pool ei tahtnud seeme nii tar- gata, nagu Sangastes.

Nii oli kodawere õpetaja Mikolaus Ucke (1726—1769) ka tegem mees. Ka tema saab päris koolmeistriks, rändab seks külasse ja majast majasse. Tema õpetab nii oma noorele rahwale — lugemise kätte. Ka mujalgi, nimelt Pärnu pool, sünnib sedasama. Aga pimedus on liig paks. Nii ei wõi walguise kiired taht läbi tungida. Ühe mehe auusam töök ei wõi tuhandid ümber luua. Nii ei taba rahwas, mis meistikus saanud, kodawere kirikuski kallid mehe sõna kuulda. Jumala teenistuse ajal teeb ta müra ja käre, jookseb siise ja wälja, räägib õpetajale Uckele päris wastagi. Sääli katshoolas mees wiimast nõuu: tema teeb, mis Juglise kirikus ikka sünnib, lasseb kiriku ukseid kiini panna, et siise ja wälja ei jookstaks! See läheb mõni aeg. Sääli aga kuulusse kord kalakubumise ajal Peipsi poolt hüüdu: „Kaitkad tulewad!“ Õpetaja ei pane seda tähele, waid peab oma jutlust edasi. Aga nüüd saab rahwas rahutumaks. „Meie lööme kiriku ukseid puruks, kui wälja ei lasta,“ kuulusse määsawast hulgaft. Õpetaja pidi järele andma ja terve kogudus ruttas latikaid püüdma! Nii oli raske ustatwal mehel kirikuski korda ülewalt pidada tuima ja toore rahwa keskel. Weel wähem wõis ta hool kogu pääle mõjuda. Ka täit rahwakooli on hädaste tarwis, peab waene rahwas wähegi kristlikule walguisele saama. Kooli eest harkawad nüüd seisma õpetajad kõige jõuuga. Isa Forseliuse kaju seisab neil filma ees, kes kodumaa minewikku tundstwad. Balaw kooli armastus on neil südames, kes Halle linnas õppinud, kuulsa koolimehe Franke jälgade ees ta waimustust, waefid walguustada, hinge imenud. Kui soojem kooli sõber käib töiste eel kindral superdient Jakob Benjamin Fischer (1736—1744) ise, uuustamata Johann Fischeri poeg. Koolid peamad kord elusse astuma! Seks wõttis tema juba oma efimesel ameti-aastal suure kooli-kaisumise ette, a. 1736. Aga mida ta leidis? Koolmeistrid on enamiste wiletsad leiwa ja ajaraiskajad, kes muu ameti pääle kuhugi ei kõlba. Ülitwaene on nende waefekeste eneste teadmine. Wiltmel pool pole neil eluasetti. Kooli-aaliks on neil — õpetaja saun! Terwel

Liitvimaal pole enam kui 108 nime-kooli, kus mitte täis 1300 last koolis ei käinud. Ja mis oli see selle maa kohta, mis 780 ruutpeni-koormat suur?

Kõige esma't pidi koolmeistrid ise kasvatatama. Üksi nii võis asi pareneba. Aga kus pidi see sündima? Koolmeistrite seminari-des. Kuid kes pidi neid asutama? Riitli seisus oli seks liig waefeks jäänud. Kuu aega oli maapäewadel pruugiks kübaraid wälja panna, et armuandeid wasta wõtta riitli perekondade kasuks, kes kõige suurema puudusega wõitlewad. Nende pooit oli praegu waewalt seminaride asutamist loota. Pääle selle oli juba seminari nimel oma jagu wastasid. Kindrali proua v. Hallart oli Wolmari liigi seminari asutanud. Aga see ei leidnud ülesõidist hääks kinnist. Mitte kooli kasu, waid Herr-nutti eratarwused olla sääl esimeses reas seisnud¹⁾.

Obenemise
tastistused.

3) Nii ei tahtnud kooli-asi ei sammugi edasi nihkuda. Otsie ülemad seisused oliwad tema wasta liig külmad, nimelt küll ka selle pärast, et nende eneste kooliharibus puuduline oli. Ja kes wõtab aratamise-ameti enese pääle? Iffa jälle meie kirik on seda teinud, isedranis ta ülemad karjased. Kindralsuperdent Fischer (1736—1744) ja tema järel-tulija Zimmermann (1744—1770) on wästmata, et maapäewa pääl kooli eest kosta. Ka kindlad programmid panemad nemad ette, kuis kooli paremale järjele tõsta. Ja see wole asjata. Ka maapäew ärtab. Ka tema liikmete hulgas on juba mehi, kes kooli edendamist esimeseks isamaa kohuseks peawad. Tõiste eel astub, nagu ennegi nimetanud oleme, auuwäärt maanduunik Kampenhausen wälja, ja saab kõikidele kiilgawaks eestujuks Riia-Wolmari kreisis. Ta oli ise oma kreisi koolisid katsunud ja nõudis nüüd tungiwalt maapäewa käest koolide asutamist. „Kurb see juba on, et mõisa ülemad pärisorjade ihud oma teenistuseks tarwitawad, mida kurwem siis see, kui nad ka nende hinge lasewad hukka minna.“ Nii hüüdis oma seisuse wendadele see kallimeelne koolisõber. Põlewast armastusest kiriku wasta, ärdast südamest rahwa häda wasta on need sõnad sündinud. Ka meeste rinnas on siis feesu-gusid südameid tufsunud, kes pärispõlwe aja — isandad oliwad. Ka mitte üksi sõnaga, ka teuga käis Kampenhausen tõiste eel. Oma mõisa maade pääl pani tema koolid kätima. Ja need saatsiwad palju kasu.

Aga terve maa kohta ei mõjunud seegi. Häda juur oli süga-wamal. Kooli wägewam wastane oli rahwa seltslik elu-kord, õnnetu pärispõlw. Mõisawanemad kartsiwad, et nad kooli läbi hulga töölisti

1) Riisama olets weel uurimisel tõendada, kui palju Wolmari seminari ülesõidse kooli põlul tööd on teinud, kui palju ka muudu Herrnbuti töölistel nii rahwa-koolmeistrid tegewad oliwad. Zunnistust selle töö kohta pole mitte palju leida.

tautawad. WASTE wanemad ei tahtnud tödsõulisti lapsi käest ära anda, et neidki oma kasuks tarwitada, kui täied mehed mõijat teenitawad. Ülemad ja alamad on sellepolest ühes mõttes: mis muud kooli tarwis-kobusest õpetamisest on küllalt! Seda imelikku mõtet leiame minemal aastasajal ka meestegi juures, kes tõeste Gestrirahwa sõbrad on. Nõnda löi päris põlw meie kiriku ja kooli elule walusamaid haanuu. Tõen-dagu seda meile weel üks isääralik nättus meie kolumaa loost.

4. Kandidati Forseliuse kaswandikkude hulgas oli ka üks naor Rambofõstri talupoeg olnud, nimega Ignati Jaak, Kawandu külasi Kammerist Rambahja kihelkonnast pärit, mida küla sel ajal Palupära järele arwati, anderikas noor mees, kes a. 1686 ka Rootsis kuninga Karli XI. ees seisnud, et oma lugemise ja laulmise kunsti näidata. Kuningas oli ise temale ja ta kaasa-lisele, Patri Hansu poja Jürile, ühe kuld dukati kinkinud. Kui ta tagasi tulnud, oli ta koolmeistriks saanud ja ametit pidanud Rõngus, Otepääs ja Rambahjas. Siis jäi ta a. 1704 Rambahja köstriks ja pidas seda ametit ustawaste ja auufaste 30 aastat. Aga siis tuli auusa mehe pääle oota-mata tiufatus. Aastal 1727 nõudis Palupära omanik, kapten v. Rennen-kampf, elatanud wanast ja tema perekonda tagasi: tema olle pärisori! Sillakohus lükkab taebtufe tagasi. Aga seitse aastat pääle selle, a. 1734 paneb v. Rennenkampfi leff proua kohtud uueste kätima; ähwardab uueste hädaohuga elatanud Rambahja köstrit: tema ja kõik ta perekond olla tema pärisorjad! Albrecht Sutor, auuwäärt Rambahja praost, kostab mehifelt oma kaastööliste eest. 50 aastat ei olla sel Palupäraga midagi tege-mist olnud. 48 aastat olla tema kirikut ja kooli auufaste teeninud. Ka oma lapsed olla tema kõige paremine kaswatanud. Oli ju üks poeg protsessi ajal Tallinna doom-koolis, ¹⁾ üks oli Urwaste kirikumõisas õpetaja Quandti juures kobukoolis. Pääle selle oli nende ja muude laste juures ka Rambahja kirikumõisas nende harimise eest ustawat muret tantud. Õpetaja kaitse-kiri, mille juure meie weel kord (§ 13.) tagasi tuleme, on ülema kiriku eessõisija Abi Liitwi kindralkubernerile kirjutatud. Kohtu-otfus ei ole küll meie ajani ulatanud. Aga kuulutada wõime: inimlikud kohtud on Rambahja köstri inimese õigust kaitseinud. Hallpää on kooli ametis jurnud. Wai kuul 1741 on Rambahja kiriku raamatu järele „wann a Rõster Jaak Ignat“ hingama läinud. Aga kohtu aktid, mis talle ähwardanud, kõnelemad selget teelt meilegi weel. Suured, üli-luured oliwad taistused, millede all meie rahwakool pidi tööd tegema, kelle eest kirik wõitleb ja seda ka inimekte sõbrad riitli seisusest hakkawad toetama. Seda nättawad nii selgeste tolmunud lehed ain nu mõdda läinud ajast²⁾.

1) Sellest noorest mehest peame tõisel kohal weel üsdranis kõnelema.

2) Waata Rambahja köstri protsessi kohta: Dr. J. G. Banges Archiv für die Geschichte Liv-, Est- u. Curlands. IV. II. 105. Siirwilauub, 1899. Üksi pole täpensus Ignati Jaagu surma aja kohta wiimises raamatus õige.

Maapäev
1765. „Mõisa
koolide“ asu-
tamine.

4. Aastal 1762 oli keiserinna Katherina II. troonile tõusnud. Sellega tõuseb ka meie rahwakoolile uus koit. Selle eest muretses iseäranis krahv Georg Browne (Braun), keiserinna asemel Liivis, see tähtis mees, kelle nime meie veel tihti peame nimetama, kes a. 1762 Liivimaa kindralkuberneriks oli saanud ja siin seda ametit 30 aastat pidas. Kõrge ametniku mehemeel ja suur mõimus ei pidanud meie kirikule, koolile ja rahvale mitte kahjuks olema. Seda haruldasem, et krahv Brown ise katoliku usku oli! Seda oma suurt mõju mõis tähtis mees juba awalbada, kui maapäev a. 1765 kokku tuli, kus otsustati küsimused meie rahwa elu kohta ees olivad. Ka meie kooliküsimus pidi nüüd uuele järgule saama, suure sammuga edenema.

Kindralkuberner pani siin maapäevale 11 tähtsat ettepanekut ette. Kõige esimeses kostis tema rahwakooli eest. See oli seda õnnelikum, et ka rüütli seisus enam liig külm koolide vastu ei olnud. Siin astus juba Ülemkonsistoriumi president, maandumik paron Ungern-Sternberg, kindla kooli-plaaniga ette, mille kallal kindralsuperdend Zimmermann tööd oli teinud. Ka kindralkuberner ise kostis soojemal soovil kooli eest. See pidi kallile asjale suureks toeks olema. Nii saadi pea otsusele: „Iga mõis, mis 5 adramaad ehk rohkem suur, peab enesele ühe „mõisakooli“ asutama. Wähemad mõisad saaktu oma lapsed „kõstri-kooli.“ Kiriku õpetajal on iga 4 nädala taga koolisid katsuda. Kodulapsed peavad kowade kihawõtte ümber katsumisele tutema. Niisama peab ka ülemkirikueesfeisja koolide tegemise üle walwama. Ka Ülemkonsistoriumile peab aruanne iga poolaasta lõputa sisse saadetama.“ Walitsuse patent 18. Aprillist 1765 tegi selle otsuse seaduseks. See maksab nüüd kui Liivi kooliseadus.

Mjalooline otsus meie hariduse loos! Tänu kõigile, kes teda edendanud: kõrgele riigi ametnikule, kallimeelsele Liivi mõisnikule, kiriku wäsimata ülemkarjasele! Kooli sündust pole küll veel mitte. Kes tähtis, mõis oma lapsi ka veel kodus õpetada. Aga õpetama pidi tema neid. Lapsed pidiwad lugema ja Lutheruse katekismuse 5 päättükkli ära õppima. Koolmeistri, kes hästi lugeda mõistawad ja risti-usus tundlikud („wohl gegründet“) on, peawad oma ameti pidamise eest mõnda tafumist, nimelt tegu tehes fergitust leitma. Koolid kannawad „mõisakooli“ nime, et mõis nad asutab. Siiski on nad esimesed walakoolid Liivimaal. Aasta 1765 on nende ametlik asutuse aasta.

Kui koolid
käima hakkawad.

5. Kallis seeme oli seega mulla pinda pandud. Aga kas ta kobe tärtab? See oleks sündinud, kui rüütli-seisus ka muudes suurtes küsimustes, mis 1765. aasta maapäewa kihama paniwad, talurahwa kahjuks järele oleks annud. Aga, paraku, ei saadud sellepoolet mitte kaugemale. Siiski oli krahv Brown mees selle üle walwama, et kooliseadus, mis

tehtud, mitte üksi paberi pääle ei jääks. Koolid astusiwad, kui ka küll omas ajakohases noorus-eujus, ommeti elusse. Selle kohta andsiwad suured koolikatsumised a. 1785—1787 Liivi maa kohta selget aru. Küll olivad nende protokollide järele ka nüüd veel mitmel pool koolid päris hooletuses, ka koguniste ära kadunud, koolmeistrid mitmel kohal koiwatamad ametile, kes suitu kongides elutsiwad. Aga krahv Brown ei kauta ka nüüdki julgust. Patentis 20. Juulilt 1787) äratab ja elustab ta uueste kooli asja. Wõtku mõisawanemad nende laste kooli-minemist fergitada, kellele wanemad tõeste mitte leiwakotti kaasa anda ei jõual Seda nõuab tähtis mees muu seas. Nad wõtku seefugusid lapsi „kaastundmisest ja kristlikust halastusest“ kooli aidata! Kui keegi mõisawanem aga kooli wastajena peaks ilmuma, on tal 10 rubla, kui ta veel ferd efsib, 20 rubla kiriku-kasjasse maksta. Selle trahwi summa oli rüütli-kogu aasta enne ise omalt poolt määratud. Sellejama trahwi alla langeb aga ka mõisnik, kui ta oma päris-rahwa lapsi kiriklikule leeri-õpetusele ei lafe minna. Aga ka õpetajat karistatakse niisamuti, kui tema hooletuse läbi laps leeri-õpetusele on nõudmata jäänud. Tõeste, mehine mees, see krahv Brown omas tähtsas ametis. Tähtis on ka see uus nõudmine, et rüütli-seisus, nagu waimulik seisusti, kooli-edendamist oma loomulikult kohuseks peawad pidama.

6. Ka muudu ei ole äratawaist häälest kooli hääks puudu olnud. Iseäranis kiriku-katsumised, mida Liivi maal 1775 ja pääle selle ette wõeti, uuriwad kindlaste järele, kas 1765. aasta kooliseadus tõeks saanud. Kus see veel mitte ei ole, äratab ka kiriku walitsus koolide asutamisele. Õpetajad peawad pääle Wihkipäewa koolilaste nimekirjad wälja andma ja selle järele peab lapsi kooli nõutama. Ka kodus õpetatud lapsi peab õpetaja üle katsuma. Leiab tema, et õpetus puuduline olnud, siis peab niifugusid lapsi wastarääkimata tõisel sügisel kõstri-kooli pandama?).

Ka pääle selle on meil kirjatunnistusi kae pärast, mis meile minewase aastajaja kooli elust aru annawad. Klaasil, mille all nemad seisawad, on mitmesugune wärw; ei ole ka übel kohalgi wärw ühtlane. Kuulus Gestirahwa eeskostja, Väinse õpetaja J. v. Jannau, kirjutab aastal 1786): „Niia kindralkuberner krahv v. Browne on tõeste isaliku muret kannud, et Niia kubermangus koolisid asutada. . . . Ja ammu on seefugune kool igas mõisas olemas, keda õpetaja mõni ferd

- 1) Selle ärakiri oli meil N o kiriku arhiwist kae pärast.
- 2) Leri kiriku kat. prot. a. 1786
- 3) Omas raamatuis: „Geschichte der Sklaverei und Character des Bauern“

talwel katjub." Atla kubermangus nägin mina, et seda „politsei-korda“ (see on: kooliseadust aastalt 1765) waljuste tähele pandi. Ja selle mõjumine on wäga häa. Laps loeb ja ütleb selgeste üles, mis ta õppinud. Aga ta ei õpi seda mitte igaford külakoolis, waid wäga sagedaste ka wanemate juures.“ Stiiski ei ole Jannau oma aja kooliga weel sugugi rahul. Seda saame oma päätütki lõpu-seletuses nägema. Heledam on pilt, mille tuttaw Põltsamaa õpetaja N. W. Hupel meile ette maalib. Aastal 1736 oliwad Põltsamaa kihelkonnas 350 inimese pääle (kes pääle 10 aasta oliwad) üksi 15 lugenud, see on waenwalt 5 protsenti. Aga Hupeli tunnistuse järel lugesiwad a. 1774 täis 74 protsenti. Ka Nõo õpetaja Benjamin Sczibalsky teatab kiriku katsumise-protokollis aastalt 1775, et tema kihelkonnas wähemalt 50% lugeda ostasiwad. Stiiski ei olnud sellega rahwakool minewal aastafjal ammu weel õitsemas. Täendagu seda meile näitused meie Liivi üksitustest kodumaa jagudest.

üksitub näitused. Kooli Pärnu pool.

7. Pärnu poolt kuuleme selle kreisi wanema kooli loo kohta¹⁾: Wändras on õpetajad Martin Thiele ja Heinrich Teucher 1679—1700 iga aasta perest peresse sõitnud ja lapsi õpetanud. Pool osa inimesti olla lugeda mõistnud. 20 hinge, kes midagi ei tahtnud õppida, jätud armulanale mõtmata. Aastal 1730 on esimene koolmeister Gerhard Johann Ström ametisse astunud. See oli küll kiriku-koolmeister ehk kõster, kifame omalt poolt juure. 1709 aastast saadik on ka Kärü koolmeister lapsi õpetanud. Tõstamaal on 1777 kõster ja koolmeistrid ametis olnud. Kõstri juures on 30—40 last koolis käinud. Selsamal aastal on ka Loris Taali walla jauts mõisak kooli peetud. Aga aastal 1811 pole Loris, Jakubis, Hallistes, Wändras, Pärnus, Tõstamaal, Audrus ja Wihtlis kõige nende abi-kirikutega mitte ühtegi wallakooli enam, nagu koolikohus teatab. Aastal pääle selle ütleb Halliste õpetaja Berg omas kooli-aruandes: „Uue Karistes on lukufepa-naene koolmeistriks. Koolmeistrid mõistawad ainult lugeda, ei muud midagi. Lukufepa naene Uues-Karistes mõistab aga ka kirjutada!“

Wiljandi kihelkonnas.

8. Wiljandi kiriku katsumise protokollist aastal 1775 kuuleme oma kodumaa kõige wiljakama maa kohta²⁾: Wiljandi kihelkonnas ei ole aastal 1775 mitte ühtegi mõisa- ehk küla kooli. Koguduses oliwad talurahwast 8800 hinge, linna rahwast 428. Neist koguduste liikmetest mõistiwad lugeda 3790. Igas talus ei olnud weel mitte lugijaid inimesi. Ka siin nõutakse, et hooletumad lapsi tõisel sügisel kõstri-

kooli peab saadetama. Siin õpetatakse „lugema neid, kes ei oska, ja kes ostawad, wäsimata sebasama; kui nad ka katekismust õppinud, siis lähewad nad õpetaja; ette“ . . . Ka laulmisi õpetatakse kõstri-koolis. Aastalt 1798 kuuleme weel, et sel ajal Wiljandis ka üks nõnda nime-tatud „rahwa-kool“ on olnud, kus korektor Joh. Jakob Delgast õpetanud, kes pärast ka kiriku kantoriiks saanud. Muud teadused puuduwad selle kooli kohta. See oli wisikste alakool linna lastele. Aastal 1805 hakatakse ka kihelkonna-kooli asutamise pääle mõtlema. Aastal pääle selle tehasse see otsusets ja aastal 1820 on kool tõeste töös. See selgib ühest kaetrujest, mida koolmeistri wasta sisse-antud, kes kogudust oma eluga pahandanud. Siingi on siis ifka weel ehk enam offaid, kui õpil!

Tartu Wõru pool.

9. Tartu-Wõru kreisi kooli kohta annawad meile suure koolikatsumise protokollid a. 1786 selge pildi¹⁾. Aga kaunis ja kustu-taw pole see sugugi. Küla-kooli peetakse enamiste mõisa rehtes, kus see sagedaste alles pääle uue aasta wõib algada, kui wilja peksmine lõpnud; ka talu majades, talu saunades ja ka „korterimajades“, kui need wabad oliwad. Kui haruldast asja nimetatakse, kui talu maja kõrwas kammer kooli pidamise jauts on, ehk weel enam, kui päris koolimaja olemas, kellel iluasjadeks „aknad, ahi ja korsten“ on. Koolmeistril muud palka ei ole, kui et ta teuorjusest wabaks jääb ehk selle kergitust leiab. Laiuse kihelkonnas Rehtmetsas ja Waimastweres peab ta kooliajal woorilegi minema! Walla koolimaast on harwa kõnet. Mit kuuleme Raagri-mõisast Karulas, et koolmeistril pääle teu wabaduse ka weel waka alla maad on. Nõo kihelkonnas Kopkas on kool Kälitse kõrtsi rehes. Wastses Antsmõisas Urwastes on kool „endine saun, kus paremal pool weel kõrtsi peetakse!“ Aga ka neidki waldu on olemas, kellel kooli nimegi ei ole: lapsed wõida ju kodu õppida ehk kõstri-kooli minna!

Ka kõstri-kooli ruumid on mitmeti wiletsad! Üksi mõnel pool siidetakse neid, nagu Rõuges, Wõnnus ja Lormas. Nõos on pörand mädanenud. nii et lapsed tõil kiburaks saada. Põlwes peetakse kooli, ehk küll üks korsten sisse on langenud; aga tõine seisab weel, sellepärast pole wiga! Harglas on ta talu rehes, kõige wiletsam kool üle terve kreisi! Ka nimetatakse isearalise rõhuga, et Rõuge kihelkonna-koolmeister Jakob Dbram „waba mees“ olla. Mõtteb, mille põhjusel ülewane Kambja protses wõis tõusta, polnud siis weel koguniste kadunud!

Katsuja komisjion ja tema esimees ülenikiriku eestseisja paron Edmenwolde nõuawad parandust: kooli ruumid peab muretsetama; kus neid sugugi ei ole, peab uusi majasid ehitatama, wiis sülba pikad, nett

1) Waata: Õpetaja Käbleini: „Pärnu kreisi maakoolide ajalugu.“ Tartus 1887.
2) Järgmisi sõnumid oleme praostki herra A. Weströn-Dolli lahtetest üles-tähendustest saanud.

1) Nende algkirjad Wõru praostkonna arhiwist oliwad meil käe pära-st.
A. R i p p, kodumaa kiriku ja hariduse lugu.

jülda laiad, afnatega ja korfnaga. Märdi päewaks 1787 peab kõit walmis olema, muibu on 50 rubla trahwi maksta! Wiie rublaga trahwiti ka Lehtmetsa omanit Laiuses, kes koolmeistri kooli ajal woorile saanud; 10 rublaga Waimastwere oma, et ta otse suure katsumise ajal koolmeistri teule nõudnud. Aga kas see kõit mõjus?

Ra koolmeistrile kindlat palka maksma sunnitakse konwentisid. Nad lubawad enamiste maksta 6 wacka ruffid, 4 wacka otre, 4 leistikat joola. Üksi mõnel kohal on wiljamaks wähe suurem, nagu Karulas: 8 wacka ruffid, 6 otre. Selle eest on aga ka mujul pool odra maks weel wähem, üffi 2 wacka. Seda maksu tahab mõis koolmeistrile maksta, saab seda aga siis jälle walla käest sisse nõudma — wist küll teu orjust kõrgendades. Laiuses üffi tähendatakse, et ka mõis wilja maksust tahab osa wõtta.

Kooli- raamatuteft on ka protokolliis. juttu. Aga paraku, ei nimetata neid mitte. Ühest tähenduselt Kurfi protokolliis¹⁾ wõime üffi arwata, et lauluraamat ja katekismus isäranis sääl nimekirjas seiswab. Aga ka aabits pole wisiste puudunud. Seda teame õpetaja Jannau seletustest. Ra piibli lugu ei nimetata siin, ehk see küll juba 1774 ja 1777 ilmunud oli. See on Henscheli piibli lugu. Wisiste pole teda koolis tarwitatud. Oli ta ju selleks ka liig suur! Siiski, nii näib, on kogubuste juhatajad oma kooli-töö wiljaga üsna rahul. Laiuse õpetaja Jannau näitusets kirjab wäga oma koolmeistrile. Ra olla Laiuse wallas „Ellatwere Rai“ wäga osawaste õpetanud. Ra siin on siis üks naeste-rahwas kooli-ametis! — Sellega wõiksime juba lõpessummad minewase aastajaja kooli kohta kokku wõtta. Tehkem aga seda alles siis, kui ka Saare- ja Gestimaa koolipõldu oleme näinud.

§ 15. Rahwakool seljamal ajal Saare- ja Gestimaa. Lõpu- lõna minewase aastajaja rahwakooli kohta.

1. Saaremaal oli rahwakoolile esimene algus juba Rootsi ajal pandud, nagu esimeses raamatus nägime. Rootsi sõja ajalgi oli superdient Skragge kooli elul hoitda püüdnud. Sel teel astus superdient Mehöld, kes 1710—1737 ametit pidas, suure õnnistusega edasi. Ras- kel ajal on ta Saaremaa kirikut juhatanud, kõige suurema hoole ja ustawusega on ta seda teinud. Tema püüdis nimelt kooli läbi kirikut ehitada. Isäranis jääb tähtsaks, kui superdient a. 1730 nõuab: „Noor rahwas, kes esimest korda armulauale tuleb, peab

1) Sääl tähendab praost Seefeld: tema kihelkonnas ei olla kooli raamatuteft laste juures puudu; olla ju ta igas talus lauluraamat ja katekismus leiba.

enne kolm päewa igal nädalal kirikumõisa tulema, senni kui ta hästi ette walmistatud on.“ Selle järele on Saaremaalgi leerilaste loetamine ja õnnistamine kindlaks seaduseks saanud. Pühale õhtu-õõma ajale wõetakse waista, kes 5 päätufti mõistab. Kes weel mõisas päwi ei tee, neid peab weel isäralikult kooli pandama. Kus aga ühes külas wäga waene rahwas elab, sääl peawad rikkamad enne õppima, et ka waesemad nende käest wõiwad õpetust saada.

Aga waimulik seisus üffi ei jõudnud kooli kofuma panna. Selle- pärast palus a. 1730 superdient Mehler kõigi õpetajate nimel Saaremaa maapäewa, et ka tema aitaks rahwa-koolisid asutada ja seega rahwa usu- tundmist äratada. Küütki seisus tuli palwele lahkeste waista. Nimelt wõttis ta oma pääle selle eest muretseba, et kõit talurahwas kirikusse katsumisele läheb, ja et kõit lapsed kumnest aastast algades, kooli saadetakse. Kes koolile waista paneb, langeb rahwa-trahwi alla ehk pannakse kiriku-pakkul. Ja kool kannab tõeste wilja. Mustjalast tea- takse, et rahwas hääd meelega lugema õpib; õpetaja Wilken Raarmast kirjutab, et weel üffi „mõned talud on, kus keegi ei loe.“ Anseküla õpetaja Holmkwist wõib koguniste ütelda: „waewalt on miun kihelkonnas üks talu leida, kus lapsed mitte puhtaste ei loe.“ See on üliõõmus tun- nistus wäike maalese kohta, kuna seljamal ajal Wõltsamaal üffi 350 hingest üffi 15 lugewad. Wuidugi ei wõi see kaunis wist selle ühe aasta sees, 1730—1731-ni, walmis saanud olla. Wisiste peame ar- wama, et weel endisest Rootsi aegest koolist wanu juurt olemas oli. Ja see pole mitte wõimata. Sest esmalt oliwad need juured wisiste eluõuulised. Oli ju kuulsa koolimehe B. G. Forselluse mõju ka Saare- maale ulatanud. Wähemalt oli Waljala õpetaja Rüdiger temaga käsi käes käinud. Pääle selle ei jätnud Rootsi sõda siin mitte nii sügawaid werejälgi järele, kui õnnetumal suurel maal.

Misjama tõendawad kõit tunnistused, et Wene walitsuse alguse ajal Saaremaal waimulikud mehed ametis oliwad, kes suure hoole ja ustawusega karja hoidsiwad. See wili pidi wõrsjuma. Ja et ülewane Anseküla õpetaja tunnistus õige on, kiinitab meile weel üks tõine tõen- dus säälsest kiriku raamatust. Leerilaste kohta a. 1730—1744 on sääl üteldud: „Wõiwad kõit raamatust lugeda.“ Üffi kuus leerilast selle 15 aasta ees sei loe mitte. Ra meiegi ajal ei teeks sarnane tunnistus weel häbi!

Sellepärast pole mitte õige, kui Jul. Eckardt arwanud, et alles Herrnhutlased lugemise ja kirjutamise kunsti Saaremaa rahwale toonud. Kui palju need kooli on tõeste edendanud, pole teada. Jmsiks pole sest enam saanud, kui et nemad Jammaja kihelkonnas ühe „talurahwa

kooli" on asutanud ja et nad Rangi mõisas üht „kaswatus-asutust" asutada on tahtnud. 1)

2. Kool, mida õpetajad edendastwad, mõisa wanemad toetastwad, seisib nõnda kunni umbes 1740. aastani kaunil järjel. Sel ajal käis Saaremaast suur waimulik ärkamine üle, nagu nägime. Oleks see kõigiti terve olnud, siis oleks seft ka rahwakool pidanud kasu saama. Aga see ei olnud nii. Kooli asi läks pea koguniste tagurpidi. Selle kohta ei olnud mitte kirik süüdlane, waid üleüldise aja karedus. Värispõlv oli Saaremaalgi kibedamaks saanud kui iial enne. Ka Herrnhut, kelle liikmed enamiste kõik Saare mõisnikud oliwad, jäi siin mõjuta. Selle läbi pidi kallis rahwakooli asi suurt kahju saama. Kull katsub weel Saare rüütlikond ise kooli elustada, misiste äratuiste õhinal, mis mehise kindralkuberneri G. Browni poolt wälja läinud. Tema teeb 1783 otsuseks: „Terwel maal tuleb kula-koolisid asutada ja lapsi õpetada, kunni nad selgeste loewad ja oma katekismust mõistawad. Talupoeg, keda kirikueestseisja ja õpetaja koolmeistriks panevad, ei tohi sellele mitte wasta panna (1). Selle eest jäetakse talle 2 hobuse teupäewa maha. Neid päewi peawad need talupojad mõisale jälle ära tasuma, kelle lapsi tema õpetab." See otsus ise räägib selget keelt. Ta näitab ka nimelt, misfugune auu-amet koolmeistri amet sel ajal oli. Niisama nõutakse weel a. 1783: „Ka kihelkonnakoolisid tuleb asutada. Ja wähemalt ükskord kuus peab õpetaja koolisid katsuma, mille juures ta üksi ennast hoidku, et ta liialt ei linuta ja kingitust talupoegade käest wasta ei wõta!" See otsus sai kindralkuberneri poolt kinnitatud. Ei ole ta kirjule, ei koolile kasu toonud. Kooli asi pole nüüdki edasi, waid üksi tagurpidi läinud. Tähtsa Saarlase P. v. Bughöwdeni arwamine (Inland's 1840 № 20) on küll selle aja kohta liig roosi karwa. Kull kostis siis minewase aastasaja lõpul weel üks tähtis mees, kellele Saaremaa palju wõlgu on, abikuberner paron Kampenhausen kooli eest. Kull tõusis weel üks tõine anderikas mees üles, kes oma terme jõuu kooli kasuks tarwitas, kunlus Gesti kirjanik ja rahwa sõber L. v. Uce. Aastal 1804 sai tema kuresaare koolikonna inspektoriks. Linna koolide kohta nägi ta mõnda rõõmu. Ka maakoolisid püüdis tema tõsta. Mõisnikka püüdis ta kaastöödele äratada, talupoegi elawamaks teha. Käsi-töödegi pruugile wõtmist on ta juba soowinud, millest ka mujal rahwakoolidele palju kasu loodeti. Aga kooli-asi ei edene. Ta on kõige wiletsamas järjes. Aastal 1819 kautati ka inspektori amet ära, koolide ülewaatamine anti ülema-kirikueestseisjuse ameti kätte. Sellega jäi tulewikule palju teha, kui Saaremaa rahwakoolist jälle pidi juttu olema.

1) Waata: „Desel einst u. jetzt," II. 114.

3. Ka Gestima rahwa-hariduse juured ulatastwad, nagu Gestima kool minewa aastasaja esimesel poolil. ehitama. Juba, see mis Nho waestelaste kooli kohta nimetastime (§ 4, 8), on meile selle kohta tähtis. Aga ka väris rahwakooli hata-tasse Gesti maal pea nõudma. Juba 1724. aastast saadik on tõendusi ees, et kiriku õpetajad rahwa hariduse edendamist oma armsamaks kohuseks pidastwad. Nii tehti aastal 1729 endised Kooli aegsed kodused katsumised (visitationes domesticae) jälle seaduseks. Kõlabe kaua katvus õpetaja koguduse tundmist läbi, äratas seda ja püüdis parandada. Koolisid küll ei olnud, aga koduse õpetuse läbi püüti seda puudust tasuda.

Pääle koduse õpetuse püüdis leeri-õpetus tundmist täiendada. See on juba 17. aastasaja keskpaigal Gestimaal oma esimese aluse saanud ja on nimetatud aastasaja lõpul igal pruugil, kui ka õnnistamine ise ehk konfirmeerimine wähe hiljem siingi seaduseks saab 1). Nimelt pidimad siin kõstrid nõdremaid lapsi lugemises harjutama. Aastal 1730 arwati soowitamaks, kõstrile üht abi kõrwa panna, kes muud ameti tallitused toimetaks, nii et kõstrid üksi laste õpetamise jaoks jäästwad. Aastal 1751 küsiti: kas kula- ja kihelkonna-koolisid olemas on? Selle pääle wastati: „Kula-koolisid, see on: kus üks talurahwa laps tõise käest õpib, on küll peaaegu igas külas. Kus neid mitte ei ole, wõtab õpetaja ühe talupoja lapse, ehk kui wõimalik, ühe wana enese juure, õpetab seda ja lasab siis seda ses külas, kus ta elab, tõisi õpetada". Kihelkonna-koolisid ses imelikus wastuses ei nimetata. Neid siis ka ei ole. Ja kus selle nime all ka midagi oli, oli kool wilets küllalt. Talupojad on waesed ja ei jõua mitte lapsele kooli leiba kaasa anda. Mitmes kohas puuduwad aga ka — kooli-maja, koolmeistri palk ja ka koolmeistrid ise. Aga mõnes kohas on õmmeti „päris sündsad kooli-asutused" („feine Anstalten"), ütleb wana akt. Rahju üksi, et meie neist lähemat ei kuule. Aga juba eunegi aastal 1735 tuletati üht endist konfirmiti kasku meelde: keegi, kes luge da ei mõista, ei wõi armu-lauale saada! Niisama loetati ka pruutpaarisid enne, ja kes luge da ega õ pädükki ei mõistnud, saadeti tagasi. Pääle selle wõeti leerilapsed, kes luge da mõistmist, esimese leeri järele, kes mitte, alles tõise ehk kolmanda järele esimese; forda armulauale. Nii pidi meie kiriku leerikorra suurt tähtsus olema. Tema on mõjuwamaks hariduse äratajaks saanud.

4. Kui Liivi kindralkuberner Browne ja Liivi maapäew Liivi rahwa koolile esimeses põhja panuwad, nõutakse ka Gestima käest seesugust koolide asutamist! Aga asi ei taha edeneda. Kuib aastal 1784 hak-

Minewase aastasaja lõpul.

1) Waata: I. raamat II. 289. Provingia-bladi 1837 Nr. 38.

kaab ka kohaline wallitus ärkama ja enam koolide eest hoolt kandma. Müüb peab igal mõisal oma wallakool olema, kus lapsi talwel üks talupoeg õpetab, kel omast ristiusust hää tuundmine on" ¹⁾). Nowembri kuul 1788 mõib päälegi Gesti maa kuberner kindrakubernerile teatada: „Talurahwa koolid mõisate pääl, niisama hästi kui kōstri-koolid kirikute juures, on Teie enese krahwliku kõrguse wäsi-mata hoole läbi praegu hääs ja täieste sündsas korras (in einem guten, zu den Bedürfnissen hinlänglichem Stande“). Käibisti on nii palju talu-rahwa koolisid kui mõisaid on — mõne suurema mõisa juures weel enam kui üks — pääle selle on weel iga kiriku juures üks kōstri-kool rahwale, kus lapsi katutakse ja leeris selle pääle pühale õhtu sõbma-ajale walmistatakse.“ Hupel kiidab nimelt Liwi, aga ka Gesti maa kooli taewani. Mõnest Euroopa maa riigist olla meie ees. Kõllalt olla talurahwa lapsi 7—9 aasta wanaduses, kes hästi loewad, wähe neid, kes sugugi ei loe. Wäljamaa lastele olla see kui ime asi, et noor ja wana meie kirikutes laulu raamatust laulwat ja et koolides suureid laste parved selgeste lugewat.

See kiitus on liig uimastaw, äratas seepärast kahtlust. Nii peame küll kuulma, mis üks tõine selleaegne tunnistaja Gestimaa rahwa-koolist ütleb. See on Laiuse õpetaja Jannau. Tema tunnistab, kui ta Liwi kubermangu tema kooli-koorra pärast kiitnud, aastal 1786: „Nagu ma arwan näirub olewat, et tunne Gestimaa päris-rahwa kooliharimist. Siin ja sääl lettakse üksi mõned mõisa- ja küla-koolid, feba mõisa herrad ilma ülemate käsuta ajutanud. Mõned isandad näiwad sääl arwawat, et talupoeg on rumalaks sündinud.“ Wigala, Hallika ja Kaandle mõisajast mõine siin kohal omalt poolt auuga nimetada, kus wabameelsed herrad oma talupoegadele hääd soowiwad, pääle 1789 aasta ka talu-rahwa koolisid sisse seadsiwad. Mis peame aga muudu ütlima? Kas pole aruanne aastalt 1788 enam kantselei laual sündinud, kui pilt elust? Kumbal on õigus: kiitjal Hupelil, wõi laitjal Jannaul? Mõlemate tunnistuse järele käib Liwi maa oma koolidega Gestiist ette. Ka J. Ch. Petri tunnistab sedajama ²⁾). Liwimaal kooli tunneme kaunis hästi. Selle-pärast ei saa küll ka Gesti maa kooli-põld weel mitte nii haljas olema, kui ta esi-alul näitab. Seda aga ei wõi meie nõudagi. Iga aega peame meie tema enese mõedu-puuga mõetma. Ja üksi tänulikud tahame olla, kui üks aeg täitis, mis ta täita mõis. Maikab see ka minewase aasta-saja rahwakoolist? Teeme tema üle weel kokkuwõtlikult aru.

5. „Mõnda oli Liwimaal (Gestimaal küll weel mitte sel mõedul) ammuft ajast suur hulk talurahwa koolisid,“ kirjutab suur rahwa-sõber,

1) J. Ch. Petri, *Estland und die Esten*, III. II. 284.

2) Omas raamatus III, II. 168.

kindralsuperdient R. G. Sonntag a. 1821. Ametlikkude aruannete järele oli siis Liwimaal 583 talurahwa kooli. Hää arwufe. Dns aga kool, mis sääl peeti, kool meie aja nõudmiste järele? Ei weel ammu mitte! Ta on kool, enam nime, kui teu poolest. Sonntag ise nimetab minewase aastasaja rahwakooli suureks „silma pottuseks.“ Mis õigusega feba? Mis oli siis selle kooli olu ja tegumood?

Raamatuid trükiti juba hulga wiisi Gesti ja Läti keeles kooli ajast saadik. Gesti keeles on a. 1700—1800, 54 raamatut ja 70 ka-lendrit ilmunud ¹⁾. Neid pidi ka loetama. Ja feba lugemise kunsti kätte õpetada, feba pühkis kõige wanem rahwakool. Seks käiswad õpetajad ise ja nimelt kōstrid külasid möbda ümber, et lugema õpetada; emad õpetasiwad, nii palju, kui nad jõudsiwad, puudullisel, wiletsal kom-bel küllalt, kus enam pähä õpiti, kui tõeste raamatust loeti. See koolita-mine mõis mõnikord enam waimu uinutamine, kui waimu äratamine olla. Seefugune wilets lugemise õpetaja oli kõige esmalt minewase aastasaja külakool. Gestimaa pidas aastal 1730 ka feba juba rahwa-kooliks, kui üks laps tõise käest lugemist õppis. Selle aja kooli pääsiht oli — lugemist kätte saada. Ja selle siht juure on ka oma jagu saa-dud. Ja ka see on tähtis. Dns lugemine ka ju kui wõti, mis ukse kõigele muule haridusele awab.

6. Partuid koolimeistriid, kes kooli teadusest midagi teawad, ^{kooli-meistriid.} polnud kuiski olemas. Selleks mõis igamees saada, kui tal aga luge-miseft wähe aimu oli. Ka naisigi leiame koolimeistri ametist! Pääle selle ei pandud ofse mitte kõige auusamaid koolitaja ametisse. Soojal sõnal palub õpetaja J. v. Jannau mõisa wanemaid omas päris-orjuse loos: pangu nad ommeti üks auus ja tubli peremeeski koolimeistriks, kes kõigest tõdft ja orjuseft waba on, et ka koolimeistriid selle poolest kurbaste ja filtrite auurebelil seisaksiwad, feba teutegemiseiga mitte ei koormata! Aga nii kangel pole weel lugu aastal 1786. Koolimeistriks wõetakse üks wabadik ehk muu wigane ja wilets. Kellele tarwis armuleiba anda ja kes muu ameti pääle enam ei põlwanud, temast sai — külakoolmeister! Kui lastel siis himu polnud kooli minna — kas see ime?

7. Ka kooli ruumid ei meelitanud mitte enese keskele. ^{kooli ruumid ja muud abi-nõud.} Need ollwad endised saunad, rehed ja muud wiletsad suitsu-kongid, kus sooja ega walguft ei olnud. Uhes seefuguses endises saunas peeti weel ühtlasi kõrtfigil kuis mõis seefuguseft koolist suur waimu walguft koita?

Pääle selle puudusiwad kõik kooli-raamatud. Õpetaja Jannau nimetab nende hulgas üksi aabitse, katetikmuse ja laulu-raamatu. Wilmastki ei jõua talumees oma juure waesufe juures enesele muretefeba, nimelt Kätimaal, kus lauluraamat 1 rbl. 30—40 kop. makfab. Kuis

1) R. Jürgenst wäljaawamise järele omas raamatute nimetirjas.

wõiks waene mees seda oma tütrelegi kaaswaraks kaasa anda? „Sellepärast, teie isandad, kelle hinge pääl teie talu-rahwa õnnistus on, mõtelge selle pääle ja kaswatage oma päris-rahwa wara!“ ütles sel puhul see rahwa-sõber Jannau. Küll olla ka fablid ehk looma-juttusid wälja antud, aga neid ei mõista talumees, seletab ta edasi, seks on haridust tarwis. Tema ei saa aru, et loomajutud temale elu-õpetust tahawad anda. Tema soowib enesele omas lapsikus meeles aega tagasi, kus ta hobune temaga rääkis. Sellepärast antagu parem wälja-tõmbus Saalomoni õpetuse-fõnadest, Koguja raamatust ja Siitaki tarkuse raamatust wälja! Siis olla talurahwal raamat käes, mis kõige paremat morali ehk elu-õpetust talle pakkuda. Kui talle pääle selle ka weel üks seaduse raamat ühes kalendri sabastki peaks antama, siis oleks asi korras. Kallits Jannau! kui wähesed oliwad sinu soowid a. 1786? Ja kui raske oli neidki tähta! Alles soowija pojale pidi korda minema nende täide saatmist omalt poolt aidata. Aga tänu ka isale juba selle soojuse eest, millega tema oma soowisid awalbanud, rahwa kasuks, seda ta armastas!

Pääle selle oli õnetu pärispõlw terve maa ja rahwa rammutumaks teinud. Mõisaomanikkugi ei olnud tema rikkusele aidanud; liti talupoja käest oli ta tema wimise elu-jõuu ära riisinud. See ei jõudnud tõeste mitte oma lapsi kooli saata. Kus mõis nii palju käsi tarwitas, sääl ei mõinud ka kõige nooremad raamatuid peus pidada. Ka paremabki kooli ruumid pidwad tühjaks jääma. Nii kirjutatakse kooli-katsumise protokollis aastalt 1786 Rõuge kihelkonnast Haanja walla kohta: „Siin on ruumikas kooli-maja, akante, ahju ja korstnaga, mille wald on ehitatud,“ siiski on siin niipalju takistusi, et kõik kasu tahab ära kaduda. Mõisal pole wuid suugu ja suurem jagu talu-poegadest on nii waejeks jäänud, et nad lastele letwakotti anda ei jõua. Sellepärast on nad sunnitud olnud lapsi koolist jälle wälja wõtma, kus nad muudu oleks ära küllanud ja ära nälginud! See on pilt elust; mitte üksi Haanja kroonu walla kohta ei saa see dige olema. Ka Laiuse õpetaja Jannau: tunnistab meile sedafama: „Lapsed ei wõi suure waejuse pärast ei kooli saada, ega koolikattumisele tulla!“ „Ka õpetaja teeb, mis ta wõib,“ ütles Jannau, „aga kui tal ka apostli waimu-anded oleksiwad, praeguse kooli elu juures ei wõi ta kõigist haridust edendada. Sest koolid on rahwa aru järele talle karistuseks ja koormaks. Sunni waral läheb laps sinna ja weel enam wasta meelt on isale lapse kooli saatmine. Letwakott, mida tema kaasa veab andma, on tal raske anda; ja iga tegew käsi on temale kodus suur warandus, seda ta ära ei wõi anda, et mõis liia palju käsi tarwitab.“ Raske päris-põlw on nõnda ka rahwakooli suur wastane. Rõbutud rahwas veab seda meels ristiks. Nende tingimiste all ei wõi kool talle suurt kasu

mitte tuua. Sellepärast polegi imeks wana, kui wanemad ise, mõisa-wanemad ja ka hääd rahwa-sõbradki üksi kodu-kooli soowitawad.

9. Wimease aasta saja rahwa kool oli lugemise kool, kool lugemise kirjutamine. harjutamiseks üksi. Siiski polnud ka kirjutamine ja rekenda-mine kogumiste tundmata. Mõned üffikud oliwad nagu juhtumise-korral ka seda suurt saladust enesele omandanud. „Kakatagu ka kirjutamist ja rekendamist õpetama,“ nõuab õpetaja Jannau enne nimetatud raamatus. „Ka on ju noori mehi, kes seda mõisas õppinud,“ ütles ta weel. Aga nad unustawad jälle selle ära. Aga kui kõik isandad nõnda mõtleksiwad, nagu üks mõisapidaja minu kihelkonnas, siis hakkaks kirjutuse-kunst talurahwa keskel pea elama. Tema kurbas mõistab kaunis selgeste kirjutada. Omaks rõõmuks olen mina ka ühe kirja alamast kohtust näinud, kus talu-rahwa kaasistujad ise oliwad alla kirjutanud. Ma soowin tõeste, et protokollid sääl, kus talupojad kohtust osa wõtawad, ka nende keeles kirjutataks. See oleks samm pärispõlwe kadumisele!“ (A. 1783 oli riitlikk ülema-maawalitus Üüwi ja Geesti maal kaustatud, selle asemele, nagu pea näha saame, tutaw maawalituse seadus (Statthaltertschafts-Verfassung) astunud. Siin seati kroonu waldadesse ka talurahwa kohtud sisse. Nende pääle mõtlekki Jannau).

„Aga kes veab talu-poega rekendama ja kirjutama õpetama?“ küsib seesama kirjanik. „Rõstrib ja kiriku-koolmeistri, kes seaduslikult iga kiriku juures ametis on,“ on soowija enese wastus.

10. Seda nõuab ja soowib siis alles Laiuse õpetaja. Selle järele ei olnud kirjutamine ja rekendamine iseenesest mitte kõstri-oli programmis. Ja nõnda on ka lugu tõeste. Mis oli aga siis see kõstri-kool, nagu teda minewal aastajal peeti, oma loomu poolest?

Kiriku katsumise protokollid minewase aastajaga esimeselt poolt teewad nii palju tõeks: kõster pidi kui kiriku teener sel ajal, kui koolisid kusti ei olnud, külast külaste rändama ja lapsi lugemises, laulmises ja katkismuses õpetama. Ka oma kodus hakkas ta kusti rebealusel ehk saunas lapsi koolitama, kuhu aga üksi mõned wähesed kofku tuliwad. Siis ehitatiwad kihelkonnad kõstri enese maja juure mõne ruumikese, kus lapsi, kui ka waewalisel wiisil, wõis koolitada. Selle järele hakati ka siin ja sääl kõstri-maja kooliks ja teda ennast koolmeistriks nimetama. Nii on lugu nimelt Rätimaal ja Saaremaal. Aga suurt tähtsust ei olnud sel kombel kõstri-koolil weel ommeti mitte. — See muutus, kui aastal 1739 järgmine nõudmine seaduseks sai: 1) „lapsed, kes kodu õpitwad, peawad iga aasta kihamõtte ajal õpetaja ette katsele tulema. Kes kodus mitte hästi pole õppinud, seda sunnitakse kõstri kooli tulema. 2) kõiki leeri-ealisi lapsi peab armu-lauale kihelkonna-koolis ette walmistatama.“

Misewase
aastajaga
kõstri kooli.

Seega on minevase aastasaja kihelkonnakooli põhjus-tähendus ära tähendatud: tema on ühel pool trahwi-kooli-ai-kabele, teisel pool usuõpetuse ettewalmistuse-kooli kiriklikule leerile.

Aga mõõda kaub aga esimene ülesanne, trahwitawaid lapsi parandusele foguda ära, ja kiriku-kooli saab üffi pääkooli-laste ette-walmistamiseks, ütati siis, kui walla kooli kosuma hakkas. Kuid weel 1774—77 aasta kiriku katsumise protokollid tunnistawad, et kiriklikusse kihelkonna-kooli neid sunniti tulema, kes kodus õpetuses ehk walla-koolis mitte kaugele ei saanud¹⁾. Niisama wõis 8. Mail 1818 Viivi ülemkonfistorium kindral-kubernerile kinnitada: „Kihelkonna-koolisid on Viivi maal weel wäga wähe“²⁾. Mis nõnda weel nimetatasse, pole muud kui leeri-laste kooli-tuba. Et siin kooli pidada ei wõi, saab juba sest ilmsiks, et Wärdipäewast jõuluni ja Februariist ülestõusemise pühani „koolmeister“³⁾ ja õpetaja leeri-lapsi ette walmistawad.

Kõige oma kooli-töö juures jäiwad siis kõstrib õpetaja abilisets, kiriku teenriks. Ja ka selle juures oli neil küllalt tööd. Nõnda arwati weel tarwilisestki kõstri- ja koolmeistri ametit labutada. Ülema-kirikueestseisuse eeskiri aastalt 1774 nõudis seda. See oleks iseäranis suuremale kihelkondadele pidanud kasuks tulema, kus leerilaste arv wäga suur oli. Aga see lahutamine sai üffi mõnes üffikus kihelkonnas teuks ja pole säälgi jäädwaks jäänud. Üffi seda tõi ta kaasa, et üht ja sama kiriku teenrit ühel pool kõstriks, teisel pool koolmeistriks nimetati.

11. Kui weel juure wõtame, et minevase aastasaja kihelkonna-kooli üffi lugemist, katelikmust ja laulmist õpetab, siis tõendab ka see, et ta muud ei ole, kui usuõpetuse-kool ehk eettewalmistamise-kooli leerile. Pääle selle alanes ta weel trahwi kooliks neile, kes wiletjad õppijad olnud. Sellest kõigest on selge, et ta ammu seda ei olnud, mis meie aastasaja kihelkonna-kool on, rahwa-kooli ülem järk, mis anderikemaid rahwa poegi suurema haridusega rahwa selka saabab.

Üffi mõnest üffikust kihelkonna-koolist ehk wõis seda ütelda. Nii on te-da, et tuttam Kanapää õpetaja ja praost J. B. von Roth († 1818), kes esimese ajalehe Geesti keeles a. 1806 ajutas, (mis küll kobe jälle furi), suur laulu ja ka üleüldse rahwa sõber oli, ka kooli püüdis eendada.⁴⁾

1) Nii ütleb Nõo kait. protokoll aastal 1776 „Kihelkonna-kooli“ tulewat, kes koolis ehk kodus pole walmis saanud („nicht perfectioniert werden.“)

2) See on: koolisid, kus liht-kooli lapsi õpetatakse.

3) See on = kõster.

4) Mitte laiemas tähenduses on meie ajakirjanuse algus weel wanem. Waata selle kohta, mis Supelilt öeldub § 10, 9.

Tema ajutas selle aasta saja algusel Kanapäässe kihelkonna-kooli, mida palju kiideti. Sellega oli ka käsitöö-kooli ühendatud. Üleüldse unistati suurest tulust, mida käsitöökoolid meie rahwale pidiwad tooma. Neid soowis Luce Saaremaal, mitmed Lättimaa õpetajad ja ka praost Roth. Kaunis enenägu pole teuks ja rüud. Et lugemise ega käsitöö kooli wõinud rahwast õnnelikuks teha, kellel — wabadus puudus. Üks Carlies Merkel, kellega pea kokku saame, on nende nõudmistele kohta üffi naeratanud.

Niisama wähe jõuab walla-kooli mõtsakooli nime all oma suutsu kongides, kus armuleitwa kandidaatid, kes muu ameti pääle ei kõlba ja ka naefedki koolmeistri ametit peawad, kõiki walla lapsi kooli foguda. Mittmeti loodetakse kodusest õpetusest enam kasu, kui seefugusest koolist. Ja see pole ka sugugi ime.

Nii on siis ka minevase aastasaja rahwakool teinud, mis ta jõudis. Üstawad karjased on oma terve jõuu kokku wõtnud, et taktistusi kautada, mis sel koolil ees. Koolmeistriks on nad ise koolitanud. Nemad ise ja nende kõstrib on külast külaste ja talust talusse käinud ja lapsi õpetanud. See pole mõjuta jäänud. Tuima waimuga orjafari on toorusest toibunud. Suurem jaagu loeb, laulab, on oma usutundmisega poolest ärganud. Kirjutamise ja rehendamiseki kunst hakkab oma saladust kautama. Uimane orja hull on esimesed une paelad latki kiskunud. Ka rahwakool on teda äratanud — inimlikule tundmisele!

Siiski pole see kool ammu seda, mis meie nüüd rahwa-kooliks nimetame. Tema ei täida seda, mis meie nüüd rahwa-kooli käest nõuame. Selle on alles uuem aeg ja ajajooks elusse kutsunud, aeg pääle wrikk-laskmise. Minevase aastasaja rahwakool on itka weel alles paljas eettewalmistamine päris rahwa-koolile. Tema on nende eettewalmistamiste tõine järk, mis Rootsi ajal alanud.

12. Nõnda on määratumat waewa näinud kiriku karjased, et kooli elusse kutsuda. Waese rahwa suitsukongidesse on nad astunud, et rõhutuud walgusele kutsuda, kui surma warju maalt. Ülemat maa seisuft on nad kaastööle äratanud, et rahwast walgustada. See pole tagajärjeta jäänud. Ka rigni mõimus on rahwakooli toetanud. Ülemad ja alamaad on suure hariduse küsimuse kohta ärganud. Seda kõik tahame tänuga meeles pidada. Aga ka kodusmaa paremad posjad ei jõudnud enam, kui aeg lubas. Nii ei woola ommeti kõigest sest, mis minewal aastasajal rahwakooliks peeti, wärste elu õht läbi. Kool pole weel rahwa asi ise. Ta on pääle tungitud — wõeras kingitus. Rahwas et taba ise sest wähemat osa wõtta. Ta ei suuda seda, kui ta ka tahaks. Raske päris-põlw oli ta ära furnanud sibiini! Alles kui see langes, kõitiks parem aeg meie rahwale ja tema koolile. Kuid pääsemise tund ei olnud enam kaugele. Juba wilgub imewitruud, ajawad ibataewa punale!

Uus toit.

Juba on kirves ka pärispõlwe juurele pandud. Sellest puhkeb uus walguis ka meie rahwakoolile. Juba selle aastasaja algus hakkab seda tõutama. Kui a. 1802 Tartu ülikool elusse astus, pidi see ka rahwakooli asjaga enmast sõbrustama. Üks iseralik „kooli-kommissjon“ pidi elusse astuma. Selle woli all on ka näitufeks kooliraamutute lubamine. Prohweessorid ise taheti kooli katsufateks seada. Ülikool ja Liivi ülem-konfistorium pididwad oma mõtteid awaltama, kuis meie rahwa kool kiudla seaduse ja korra pidi saama. Nad on seda teinud a. 1811 ja 1815. Mis ülikool meie rahwakooli kasuks teinud, selle jälgi pole meie leida jõudnud. Aga nii palju on kindel: kallis asi on jälle liikuma saanud. Niisama pole tähtsas küsimuses Liivi ülemkonfistorium mitte maganud. Siin on rahwa ja kooli sõber R. G. Sonntag oma kohust tunnud. Tema asjatundmist pidi täbele pandama, kui a. 1819 Liivi talurahwa seadus ilmus. See seadus tõi meie ka kooliseaduse, mis meie päris rahwama kooli on elusse kutsunud. Kuid kõigest sellest, kuis see unustamata aasta kui koibukojast sündinud ja mis ta meile toonud, peame pikemalt kõnelema.

IV. Maafiskus — ehk: Pärispõlwe kadumine ja priiuse tulemine.

§ 16. Britiuse loit ühest Liivi kirikumõisast ja Liivi rüütli-lojast: õpetaja Eilen von Schwarzenberg ja paron Friedrich von Schoultz. Maapäew a. 1765.

Orjapõlwe
taab raste-
maks päris-
põlweks.

1. Juba Rootsi kuningad olidwad pärispõlwe kautamist nõuaks wõtnud, aga nad ei saanud sellega mitte toime, nagu mäletame. Ainult mõne üffiku seaduse läbi olidwad nad rahwa põlwe parandada jõudnud. Aga Põhja sõjaga oli priiuse kirr uueste kadunud pimedasse öösse. Meie maa oli wägewa Wene walitfufe warju alla saanud. Tsaaril Beertil I. ja tema järeltulijatel oli nüüd küllalt oma määratuma riigi kordaseadmisega tegemist. Meie kodumaa sifemiste küsimuste poole ei jõudnud nemad oma tähelepanemist pöörda. Nõnda mõiswad siin maa juhatuses tähtsad ja järjerikkad asjad sündida. Ammu, ammu ei olnud enam walitfukult seisus maapäewast osa wõtnud, nagu see ordo-ajal sündis. Ka linnad üksteise järele olidwad maapäewast kaugale jäänud. Nüüd tahab see õigus ka wiimsese linnale, rikkale Riiale, kaitsti minna. A. 1742 ei taheta tema saadikut enam maapäewale wasta wõtta. Ka oli aasta 1741 üffi rüütlikonnale õiguse annud, kroonumõisast rentida. Niisama nõuab ta seda õigust enesele, et üffi rüütlik — mitte fiks ka linnad ja kodanikud — mõisa omanikud wõiwad olla. Pääle selle oli Saaremaal a. 1741,

Gestmaal a. 1743, Riitwmaal a. 1747 rüütlike-matrikel ehk perekonna-kiri walmis saanud. See oli „kuldne raamat,“ mis need perekonnad ära määrab, keda täieõiguslihteks rüütlihteks tuli arwata. Küll pandi sellele mitmelt poolt wasta. Nende perekondade tätte, kes jäänud sisse kirjutatud, jäigi esimene otjus kodumaa asjus. Rüütli seisus uuel alusel jäi ainsaks seisuseks, kes meie maa üle walitfub, meie terwe maa eest kostab. Selle eestkostmise all oli ka talurahwas. See kõik ei wõinud tema lootust — priiuse pääle mitte suurendada. Päälegi walitfes Wenemaal, kelle alla meie kodumaa saanud, pärispõlwe igal pool. See wõis enne põhjaks saada, et uuel ajal oma muutustega pärispõlwe weel raskemaks sai.

Ja see on ka tõeste sündinud, otse minewase aastasaja esimesel poolel. Mitte üffi inimeste omakasju piüüdmine, palju enam meie terwe ajaloo raske ja õnnetu kord on selle kohta süüdlane. Rootsi aja mõisate ärawõtmise kannab siingi weel oma kurwastawat wilja. See oli suurema jau isandaid kerjajateks teinud. Siis oli Põhja sõda tulnud, terwe maa laastatud laaneks muutnud. Ka rüütlike wiimne warandus oli tuhahunnikuks saanud. Aga ometi pididwad nende läbi kõik maamaksud sisse tulema. See tahab üle nende jõuu kääla. Nemad weeritawad koormad talupoja pääle edasi. Tema ise saab seega nii raskeks, kui ta ilal pole olnud. Wõnelt poolt on arwatud, nagu oleks Liivi isandatel talupoja piinamisest iseralikku rõõmu olnud, nagu oleksiwad nad siin nii toored olnud, kui ei mujal kuskil. See arwamine tahab põhjata olla. Wähemalt puudub tal teaduslik tõendus. Aga seda ei saa keegi salata: talupoja käest nõuti ülipalju ja enam, kui ilal enne. Ja ta oli õigufeta kõige kohta, mis ta pääle pandi.

Otse sest aastast, kus meie rahwas oma ülema waimuliku wara, piibli raamatu tätte sai, on meil tõendus kae pärast, kuis ta ülema ajaliku waraga, priiusega, lugu oli. A. 1739 annab riigi walitfufe küsimuse pääle maanõunik paron G. H. Rosen seletuse pärisrahwa õigusest. Selle järele on: 1) talupoeg „elu ja tehaga“ pärisberrra oma. 2) Ka tema warandus pole mitte ta enese, waid on isanda. 3) Mõisa omanik wõib talupojale nii palju maksusid ja töõsid pääle panna, kui ta ise arwab. 4) Ka talupoega trahwid — seks on isandal määratata wõimus — kui see mitte surmaotfufus pole! 5) Niisama pole talupojal õigust kuskil rõhumise üle kaebada. Ka ei olla seda ju tarwis, mõisniku auus meel ja omakasju saada teda liialduse eest hoidma, seletab mõjuwa mehe märgukiri. Mis see kõik tähendab, on selge. Meie rahwa loos on ta kurwem lehekülj alganud. Ununud on endisjed inimlikud Rootsi aja seadused — wiimseni täheni! Endine orja-

põlv on armetumaks pärispõlveks muutunud. Orjasa on pärisorjaks saanud; kellest inimese õigus täieste võetud. Mõis aastasajad valmistanud, on nüüd valminud — talupoja õnnetuseks. Ühtki eestkostjat tal waejel ei ole, kes tema eest seisaks. Kaudse itke all ohtab ta seadufeta, õiguseta, warjuta. Nõnda lähewad weerand aastajada mõõda, kummi keiserinna Katharina II troonile tuli. Tema kõrwugi tungib talupoja häda.

Sääled kiriku poolt.

2. Aga kelle läbi? Kust poolt see tuli? Kes sat ootamata eestkostjaks rõhutatud rahwale? „Wene ajaloo koos“ oli a. 1764 teaduse akadeemia toimetusel waga elaw kirjeldus Liitwimaa pärisorjusest ilmunud¹⁾. See oli näidanud, missugust õnnetust pärisorjus toob; ta oli keelt rääkinud, mis seini maani kuulmata, ta oli otse nõudnud: see musta aja märk ja mälestus peab kaduma! Aga kes oli see mees, kes kurwal. raske ajal esimest korda seesugust keelt kõneles? Ja kust leerist kostis see kosutaw hääle — ohkawate orjade kasuks? Ta kostis meie Swang. Lutheruse kiriku keskest, wõime rõõmuga wastata. See mees, kes siin tundmata keelt kõneles, oli selle kiriku karjane, Lorma õpetaja Joh. Georg Eisen. Liiga wähe on selle mehe nime meie priiuse loos nimetatud, ojal ta üffi kahtlases walguses. Aga tal on siin ommeti kindel koht. Sellepärast teeme ennast selle mehega tuttawamaks. Enne aga weel paar üleüldist sõna.

Kuis meie rahwa käsi ka wälispidi käib, pole meie kiriku karjastele iial üks kord olnud. Ka pääle kirikuwürsti Rubbecki aastalt 1627 on hingekarjast olemas, kes sooja südamega rahwa läekäigust osa wõtawad. Tuletame selle kohta paar tuttawat nime siingi meelde. Saaremaa superdent Wehhold oli oma õpetajatega a. 1726 Saare rahwast liig orjuse eest kaitssta püüdnud. Nimelt oli ta rahwa eest mehifelt seisnud, et wähemalt pühapäew talle täis hingamise päew oleks. Ka wiinatatt oma kihwitiga ei tohtinud talle läheneda, kuna sel päewal kõi korstjad pidiwad kinni olema. Siis oli otseteel pärispõlwe küsimuses Ramba õpetaja Sutor wälja astunud. Kui tema wana kõstirit pärispõlwe ifte alla a. 1734 tagasi taheti sundida, seisst tema mehifelt oma auusa ja armsa kaastõõlise eest. Oma kaitsekirjas, mida ta ülema poole kohtualuse eest siise andis, seisst õpetaja tema ja ta perekonna — priiuse eest. Si ole tal sest küllalt, kui kirikufatsumise protokoll aastalt 1720 küll kõstirile, nii kaua kui ta kõstir on, priiuse kinnitab, aga ta lastele määrab, et need „nagu siin maal wiisiks, pärisfeks jäägu!“ Ta seletas jääl

1) Sammlung russ. Geschichte IX. I.: Cines Riv. Patriotens Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Livland über die Bauern eingeführt ist.

kaitsekirjas, kuis ta ifegi oma kõstir lapsi olla kaswatanud ja nooremaid weel saada kaswatama¹⁾. „Seft ma arwan seda õigeks.“ ütleb kallis mees wiimati, „et keegi kade ei oleks, waid et meie kaitfufime ka maa-rahwa seast Jumalale kõlblikka töõriistu tema teenistuseks walmistada. Ja kui nüüd juhtumise korral tema noor jugu oma seifuse parandab, siis ei ole see sugugi mitte seaduse wasta. Jumala sõna ütleb selle kohta 1. Kor. 7, 21: Kui sina wõid wabaks saada, siis tee seda enne mine.“ Sellega on Ramba õpetaja pärispõlwe enese wasta tunnistanud, otse sel ajal, kui ta warjud hakkawad nii mustaks minema, kui ei iial enne. Ta on teda awalikult hukka mõistnud. See on rõõmustaw ja kosutaw, kui wärske kaste palawal pöua ajal. Aga see on siiski alles üffi hääl, mis kaugele kosta ei wõtnud. Ommeti lafeb ta meid kindlaste aimata, et Sutor oma mõtetega üffi ei seifa. „Kanna oma ifet kannatusfega,“ nii kuulutab küll ka Herrnhuti aja kirik talupojale, kelle liige ju ka Sutor oli. Aga selle ifte kergitust on ta wiisiste soowinud. Inimlikud hääled on jäält nii soojalt rõhutatud rahwa hing tunginud, kui ei iial enne. Us ihu inimese wäärilise olemise järele on ses hinges ifegi kottmas, kui ka üllkartifult. Ja ka kirik ife, kes enne wabasid, kui orje oleks kaswatanud, on suure küsimuse kohta ärkamas. Ofte siis kui rüütliõigus uute tugebega ennast a. 1739 toetanud, ta „perekonna-kiri“ a. 1747 „kuldses raamatus“ ära märgitud, hakkab ta au kaswatama. Inimese õigust hakatafje nõudma ka — õiguseta talupojale.

3. Tõiste eel nõuab seda üks Liitwi hingekarjane, Lorma õpetaja Eisen von Schwarzenberg. Ja see hääl waifsest Liitwi kiriku-mõstast tungib kaugemale, kui selle piirid. Ta pidi ka tungima, sest kõige ilma ees hakkab Eisen pärisorjuse wasta wõitlema. Ja selle wõitluse wõtab ta põhjusemõttelikult ette, kindla plaani ja sihi järele. Seft mehest, tema tõõdest ja mõtetest siis wähe rohkem.

Johann Georg Eisen von Schwarzenberg on Saksamaal a. 1717 sündinud, kus ta tubli hariduse, ifearanis looduse teadustes sai. Aastal 1746 kufuti Eisen Lorma fogubuse õpetajaks, kus ta nimi pea tutwaks pidi saama. Imeline, liikuw ja kõikuw oli selle mehe elulugu. Ka mõnda kaebtust on ta wasta tõõtetud, nagu olla ta ilma-aegu külitfefa, päälitfkaudne ja auwahne õnnerüitel olnud. Meie filma ees seisku enam tema head, kui tema wead, mida tal kui inimesel eht on olnud. Pääle oma hingekarjase ameti on Eisen ennast palju praktilfa ja teaduste küsimustega waewanud. Ta pidi seda ka, et päewa-liffu leiba saada. Seft siisetulek ameti kohast oli waeawaline; selle

Õpetaja Eisen.

1) Sanges Archiv IV. II. 108.

tättejaamisega oli tal mõnda muret. Kas siis ime, kui ta ka seabuse abi selle juures otsis? Nii oli Eisenil oma mõisapidajatega mõnda tüli, kes talle kirikumaksu ei tahta maksta. Näituseks on a. 1768 protses Rääbise mõisa omaniku paron Fersen'iga seletada. Alttideft, mida Liivi rüütlifojas alal hoitakse, näeme, et Eisen kirikumaksu nõuab talude käest, nagu nad tema ajal olemas, iga peremehe käest oma külmet, kus eht üks talu ka mitmeks lahkinud eht uusi asujaid juure tulnud. Omanit seda ei luba, waid tahab üksi wana talu piiride järele ühe külmetu maksta. Ka ülemalt poolt kiinitatakse see seaduslikuks maksuks. Ühtlast noomitakse õpetajat Eisenit, et ta omas kaebuskirjas küllalt auu- kartust oma ülemate wasta ei olla üles näidanud! Eht käib sama- suguste küsimustega ka kiriku-regulatiwi asi kokku, millest kohe kuuleme.

Kodumaal sai Eiseni nimi isearanis jeeläbi tutwaks, et ta siin warjurõugeid hakkas panema ja seda kunsti ka töistele õpetama. Selle kasu oli pea wastawaidlemata selge. Isearanis nähti seda aastal 1769. Wistest sajast lapsest, kellele rõuged pandud, ei surinud üks ainus. Wõidu mäsfas hirmus töbi halastamata. Nüüd kutsuti Eisenit Lormast mujalegi oma kunsti õpetama. Rõõmuga wõeti rahwasõbraline mees isearanis talurahwa poolt wasta. Ja ka temale õpetas Eisen rõugepanemist, et kõigiti waese rahwa elu forda kergitada. Ka Beeterburisje pidi tähtis mees minema, et jäänfetes haigemajasdes rõugepanemist õpetada. Juba üht plaanigi pidi ta walmistama, kuis termel Wenemaal rõugepanemist siise seada. Seegi näitab mehe lugupidamist, kui ka asi ise teuks pole saanud.

Wawalt oli Eisen Lorma õpetajaks saanud, kui ta ennast ka muidu rahwa eluga ja tema tarwitustega tutwaks tegi. Põllumeheks oli tema kui loodud. Sellepärast on tema ka põllu teadust uurinud ja edendanud. Aastal 1760 andis Eisen ka ühe aiabariimise-raamatu Gesti keeles wälja, nagu juba teame. Ka ühe isearalise tombe aiawilja kuitwa- tada, oli Eisen üles leidnud. Seda peeti nii tähtsaks, et üks Saksa würst ja Poola kuningas aumedaljesid tema nime päälle walada lafifwad. Ka Beeterkuris oli Eisen suure auu sees. Mitu forda pidi ta jään kuude wiifi wiibima. Nii aastal 1761, 1764—1766 ja päälle selle.

Aga ta lähemal kodumaal oli Eisenil mõnda wastast. Wistpärast, sest saame kohe aru saama. Nii kaewati aastal 1774 tema päälle kõige walfumolt: ta olla kiriku maksude pärast Tartu kreisi õpetajaid kohtu- wanemate wasta üles kihutanud! Ka olla tema — nagu oleks see surma süü — ühte kassat afutada püüdnud — wististe küll õpetajate fiftetuleku parandamifeks! Kuis oli seda ka küll tarwis! Sest hiljuti

1) kindral-tubermangu walitsuse kirja järele 16. Januarist 1775, mis meil Wõru praostkonna-archiwist ees oli.

on uus kiriku maksude regulatiw käima pandud¹⁾, ja selle järele on õpetajate fiftetulek, wiifi ja rahamaks, wähenbatud. Nagu näib, on maapäew seda soowinud²⁾. See ilmub ühest ringkirjast (jäänfamas archiwis), mille Lorma õpetaja töiste õpetajatele ses asjas wälja saata- nud. Ka on Eisen ise asjaarjajaks walitud, et jälle endine seabus mak- ma saaks.

Õpetaja Eisen lütkab omas ringkirjas kõit kaebused tagasi. Ta olla üksi teinud, mis seabus lubab. Ka ülemaid olla ta auustada taht- nud. Seejuguste tingimiste all ei tahtnudki elatanud Lorma õpetaja enam ametit pidada. Selle pani tema 6. Septu-kuu p. 1775 maha (mitte 1774!). Nii pole Dr. Bertrami arwamine mitte põhjendatud, Eisen olla ameti maha pannud, et forb tema rõugepanemine õnnetuft fännitanud. (Wagien. 1868, lk. 108). Õpetaja Eisen lahkus ametift päälle selle, kui katsumise protokollidest selgetks saanud, et Saksa ja Gesti kogudus talle kõige parema tunnistuse ta õpetuse ja ameti pidamife kohta annud ja Gesti kogudus katsumisel hääs korras leitud olewat! Nii kiinitab Tartu raeherra F. R. Gadebusch, kes Eiseniga ühel ajal elas ja tema eluloo on üles kirjutanud (Zivl. Jahrbücher I. 1777). Selle tähtsa mehe sõna mõjub midagi. See käib ka nende kirjameeste wasta, kes meie rahwa sõpra üksi kahtlases walguses kujutawad. Päälle ameti maha pane- mise heitis Eisen põllumeheks ja suri a. 1779 Wostwa ligidal.

4. Selle kõigea ei ole meie Eiseni kõige tähtsamat elu tööd^{Eisen päris- põlme wõi- fena.} weel täielik seletanud. Lorma õpetaja sai eestkõrjaks ka meie rahwale, Haruldane mees hakkas pärispõlme wasta wõitlema. Wististe juba ta efinemiste ametiaastate sees oli see talle selgetks saanud, kui fuur õnne- tus pärispõlw on. Selle wasta töstis ta näüd awalikult häält. Aga ta fuulutaks kurtidele fõrwabele. Keegi kodumaal ei tahtnud teda mõista. Üksi hulga waenlast, tõiwad rahwasõbralisele õpetajale tema soowid.

Aga koguni mõjuta ei jäänud need mitte. Aastal 1760 pani kindral parou Böwen õpetaja Eiseni mõttet suurwürstile Beeter Teodo- rowitschile ette. Lorma õpetaja kutsuti nüüd, kui see auujärje päälle tuli, ise Beeterburisje, oma mõtteid laiemalt seletama Beetri III. warane fuur-pani küll kõit jälle seisma, ega õpetaja Eisen tegi waltsel wiifi tööd etasi. Tema walmistas termel plaani, mille järele pärisõrjust ära kautawad. Aastal 1767 seadis ta selle kohta suurema kirja-tööd kokku. See pole, paraku,

1) Jäänfamas, kindral-tuberneeri kirja järele 16. Oktobrist 1774.

2) Õpetaja Eisen kirjutas: „Selge on, et kirikusseadus mitte nõnda meie wasta, ei ole, nagu seda itta maapäew olla tahab. Sest mehi on olemas, kes arwawad, et ei tea, mis ime wasta meil on, ja kes fuurt kasu arwawad kaotaw, kui nad aetis waseks teewad. (Nim. ringkirjas).“

mitte ilmunud. Ilma ette astus üksi tema wähem kirjatöö, mis a. 1764 pärispõlwe ärakantamist nõudis, ja mida ülewal juba nimetajime.

Uga ka seegi töö on tähtis küllalt. Ja seda on ta mispoolest? Pärissorjus hoiab ihu ja hinge poolest rahwa õnnetumas wangis. Seda näitab Torma õpetaja ülliselgelt. Tema alandab orja loomade sarnaselt. Tema kustutab kõik paremad tundmused inimese südamest. Pärissorjus ei too orja omanikulugi kasu. Orjaja rahwas peab wabaks kodanikuks, maa-asuja maaomanikuks saama! Mitte äkki ja korraga, waid ajajooksul peab see sündima!

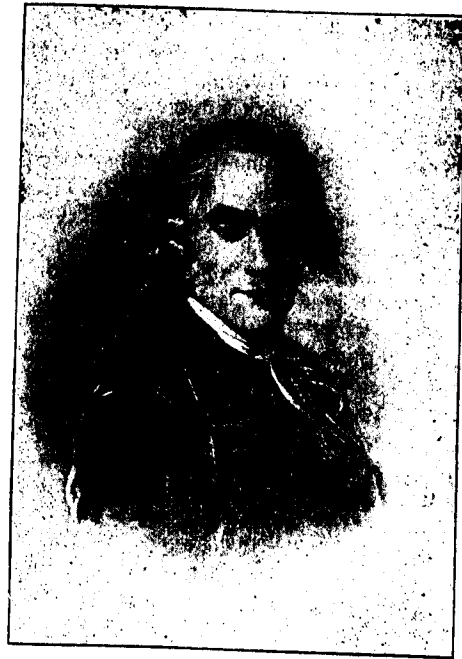
Kui ta jutlust nüüdki ei kuulda, otsib Eifen süüd enese juures, et ta plaan küllalt künpe ei ole — ja ta uurib seda uueste ja ikka jälle uueste läbi. „Ja ta on kindel,“ ütleb ta eluloo kirjutaja, kuulus Tartu raeherra J. Gadebusch, kes ise wiisiste ka tema mõtteid jagab, „et nad üksford teuks saawad, kui ta ka ise seda ei peaks ära nägema, et ta ju muud ei nõua, kui Jumala auu ja miljonite inimeste kasu.“ Wees, kes nii palju waewa näeb, nii mõtleb ja räägib, ei wõi üksi tuuletallaja olla.

Eifeni töö pidi jälgi olema, et üks tähtis mees ennast selle poole tunnistanud. See oli Peeterburi prohwersor Müller, keda üks Saksa laulik „inimese sõbraks ja looduse preestriks“ nimetab, ja kes, kuna teaduse himu teda Siberi lumewäljadele wiinud, jäält Wene ajaloo kirjaniikuks kutsuti. Tema kirjatööd ilmusiwad teaduste akadeemia kirjade hulgas. Nende seffa oli nüüd prohwersor Müller ka Torma õpetaja kaebtuskirja pärispõlwe wasta üles wõtnud. Üksi omalt poolt oli ta weel mušta wärwi pildile juure lisanud, et kurba asja weel kurnemas kujus näidata. Selle lisa on õpetaja Eifen omalt poolt tagasi lükanud. (Uus tõendus, et tema muud ei nõua, kui tött!) Siin, kuulsa mehe kirjade hulgas, astus Torma õpetaja töö kõige ilma ette, jõudis ka wiisiste keiserinna Katharina II. silma. Päälegi wõib olla, et pärastine keiserinna juba Peetri III. ajal Eifeni mõtetega ennast tutvustanud. Nii ei wõi ülitähtis küsimus enam unustusesse jääda. Ühes waikses Liwi kirjumõisas, kus ühel liht koguduse karjasel ärras süda on oma rahwa häda pärast, on ta alanud, kunni keisri troonini on ta tunginud, kõige haritud ilma tähele panemist tõmbab ta enese poole. Piltasesse pime-dasse hakkab paistma — priiuse kullane koit. Tänu sellele inimese sõbrale, kes ta küünalt püüab põlema panna!

Baron
Schoulz.

5. Priikslastmise küsimus on nõnda päewkorral. Kuis seda ära wastata, selle pääle andis üks Lätimaa mõisnik kindla wastuse, ka juba a. 1764. Ascheradeni ja Römershowi pärissherra paron Karl Friedrich von Schoulz andis sel ajal oma rahwale ühe talurahwa seaduse. Selle sees oli kindlaste ära määratud, mis talupojal orjajata ja maksta oli. Seadus oli trükitud ja igale peremehele kätte an-

tud. Sellega on Liwi õpetajamaja kõrwas üks Liwi riütlikoda rõhutute eestkostjaks saanud. See seadus on kuulus Ascheradeni ja Römershowi talurahwa seadus, mille üks unustamata inimese sõber omast wabast südamest kokku seadnud ja kohe maksuma pannud, ilma et ta selle-gagi oleks sõna rääkinud, kuna ta ka küll neid järgi aimas, mis see kaasa pidi tooma. Uus rajasammas orjawa talurahwa loos! Uued kiired tungiwad siit orja sõsse, mis kole ja pime. Pääle wakuraamatu,

Maanõunnik Paron Fr. v. Schoulz-Ascheradeni.

Stipidi järele Liwi riütlikojas Niias.

mille Karl XI. 1688 kininud, on see esimene katse, talupojale seadust anda, teadagi seaduse warju alla seada. Siin pole need mitte üksi waga-d soowid, nagu nad Torma kirjumõisast ilma tungisiwad. Nõud-mised tulewad mehe poolt, kel ise seaduse andmises õigus ühes rääkida, kes ise maa ülema seisuse liige. Kõlm jää katab weel mitmeti selle

seisuse südan talurahwa kohta. Kuis on see Ascheradeni ja Römerschowi herral nii soojaks saanud?

Eluloo järele, mida see kallis mees ise üles tähendanud¹⁾, on ta sündinud oma wanemate mõisas a. 1720. Need andsiwad teda Peeterburis, hiljuti asutatud kadettide korpusesse kasvatada. Aga see kasvatamine sündis väga viletsal ja puudulisel kombel. Ka kui noor ohwiter elas paron Schoulk weel kaunis ettevaatamata ja tervemeelselt. Wene sõjateenistusest wälja astudes otsts ta wäljamaal õime, aga pea oleks ta jään täiese hukka läinud, kui ta sõbrad teda mitte kodumaale tagasi ei oleks aidanud. Siin wõttis endine sõjamees aastal 1745 oma wanemate mõisapidamise enese pääle ja astus abielusse. Ja alles siin hakkas noor paron oma silmaringi laiendama, palju lugema, iseäranis ka kodumaa ajalugu uurima. Uhtlasi püüdis ta kui põllumees kaugemale saada, ustatama hooli, kindla mehetöö läbi.

Seks lastis tema nootsumaalt ühe maamõetja tulla ja omad mõisad uueste üles mõeta. See sündis a. 1747. Ka neid kohusid hakkas tema rewideerima, mis tema talupoegadel mõisa wasta täita. Siin wõis kallis mees, kel palju waimu andeid oli, mis üksi jenni maani dieti ei olnud tarwitatud, neid tegewaks teha. Selle juures pidi ta märkama, misjugu õnnetuist pärispõlw kaasa toob, kuis ta terwet liiwimaad kammitsas peab. Uhtlasi ei wõinud haruldase mehe pääle mõjuta jääda, mis õhtumaa pool uniõtati — „ühesjugu seft inimese diguseft!“ See oli ju jutlus, mida ka Torma kirikumõisast pidama hakatud, mis terwe liiwi liikuma pannud. Peeterburiski oliwad need mõtted elawa harutuse all, kui Peter III. auujärjele astus.

Säär oli nüüd ka paron Schoulk ametlikult tegemist. Seft wähe ajal oli liiwis ära tuntud, kui tähtis ja anderikas mees tema on. Aastal 1761 oli tema seepärast maandunniüks nimetatud ja a. 1761—1764 on tema päälinnas, et liiwimaa eesdiguste eest seissta. Määratumat kulu ja palju waewa on paron Schoulk sellest kulutanud. Ja see polnud asjata. Et ka meie talurahwa kuisimõ Peeterburis elawa harutuse all, keiserinna Kathariina II. ka ise liiwimaale pidi tulema, asja oma silmaga nägema, siis pidi siingi paron Schoulk mõtetele, millede eest Torma õpetaja wõidelnud, lähemale astuma. See on sündinud, ehk Eesti koguduse hinge karjast ja Lätimaa paronit ükski sõpruse sside pole ühendanud, wiimine koguniiste a. 1762 ja 1763 selle kombe wasta ülemal pool pidi tunnis- tama²⁾, kuis Eisen — ja ka weel üks „nduunik“ Rink — sääl liiwi

1) Ära trükitud kirjas: „Mittheil. aus d. Gebiet der Gesch. Liv-, Est- u. Curlands“. Bd X. Heft I.

2) F. Schoulki enese eluloo järele. Waata: v. Bod., ivl. Beitrage 1869, Bd. II. Heft 6. St. 779.

asju ajas ja ajada püüdis. Seegi on arusaadaw. Mõlemate, Eesti õpetaja ja Läti mõisniku süda tussub soojaste kannatama rahwa wasta. Aga nende abinõud, kuis sihile jaada, polnud ühed. Torma õpetajal, kes wäljamaalt siise rännanud, polnud liiwi digused mitte nii südame asjaks, kui Lätimaa paronil. Kui liiwis ta mõtteid ei kuulda, pöörab ta ennaft Peeterburi poole. Säärseid suuri isandaib kutsub ta sõtta pärispõlwe wasta. Seda on paron Schoulk omas aruandes oma saadiku-tegemuse kohta aastalt 1761—1764 awalikult laintud. See laitus ongi õhust terwe Eiseni elutöö kohta tumestanud. Paron Schoulk aga on liiwimaaga ja tema digusega kokku kaswanud kunni wiimseni narmani. Seda digust kaitseb tema oma terwe jõuuga. Selle juures on ta kindel, et see digus weel nii awaraks wõib jaada, et ka talupoeg siin saab leidma — täielikku seaduse warju. Ta julgeb loota, et ta enese seisuse wennad kätt saamad andma, et rõhutuid tõsta alandamast häbist inimliku tundmise kõrgeeni. Ja kas see lootus kallist meest üksi ei auusta? Olgu selle juures siis wähe suur õpetaja Eiseni ja paron Friedrich Schoulki wahel, nende tähtsama elutöö sihid on ühed: liiwi talurahwa pärisõrjus peab kaduma! Kui küpse politika mees ja see ristiniimene tunneb wabameelne paron, et see „wõimata on, digust, mis inimesele antud, temalt wõtta ja teda jälle loomaks teha!“ Ja kui ta a. 1764 Peeterburist tagasi tuli, kinnitatud liiwi digused käes, oli riitlikseisuse tänu ta wasta määratu suur. Paron Schoulk oli mees, kelle mõju kaugale ulatas. Ja seda tahtis ta nüüd tarwitada — rõhutatud talurahwa kajaks. Terwe ilma imestuseks andis tema — oma talurahwale enne nimetatud seaduse.

6. See ongi kuulus „Ascheradeni ja Römerschowi talurahwa seadus.“ Kuid mis on selle siju? Pärisõrjus pole ka siin mitte ära kantatud, aga päriõrjand ei tohi 1) oma talupoega mitte mõisast lahutada, müüa ehk kinkida, kui talupoeg seda ise ei luba. 2) Talupoja omandus on ta oma; ta kohtki on tal kindel, kui ta oma maksud maksab. 3) Kohkem ei tohi talupojalt keegi nõuda, kui wakuraamatusse määratud. Küll wõib 4) mõisa isand talupoega karsitada aga 5) on tal digus maa-kohtus ülekohtu pärast kaebust tõsta. — Misjugu enese wähe riitlikseaduse wahel aastalt 1739 ja Ascheradeni herra eraseaduse wahel weerand aastasada pääle selle? Mõlemate seaduste kawa on üks. Säär langeb kibe sarr, siin pehme õli õnnetuma haawadesse. Säär on pärisõrjus, mida aastasajad ette walmistanud, oma karedamale kõrgusele saanud. Siin hakkab teda ta armuta kantist tagasi saatma — ühe ristiniimese meeleaujus. Oma talurahwale soowib ta seaduse warju. Ka tallegi annab ta inimese diguse kätte. Ka see sündis weel a. 1764. Unustamata inimeste sõber! Kuis pidi sinu eesmärk juhtühaks olema, kui a. 1765 liiwi maapäew kokku tuli?

Asch. ja Römerschowi talur. seadus.

Maapäew
a. 1766.

7. See maapäew on meile juba meie rahwakooli loost tuttav. Ka seda meest oleme jäänud nimetanud, kelle hääli siin midagi pidi mõjuma. See on Viimimaa kindralkuberner fräw Georg Brown (Braun). Et selle mehe nimi meie kodumaa ja ka meie priiuse loos palju kaalus, siis anname siin paar tähendust ka tema elu kohta.

Georg Brown on Jirimaa katoliku usu wanematest a. 1698 sündinud. Aastal 1730 astus ta Wene sõjawäesse, kus ta kõrgemateni auuastmeteni tõusis. Seitsemeaastases sõjas sai ta Borndorffis 1758 raske haawa. Ühe jau oma pääluu kaanestki oli ta kautanud. Eluaeg kandis ta selle asemel hõbsplaati. Aastal 1762 nimetas keiser Peeter III. teda Viivi kindralkuberneriks, kelleks ta oma surmani jäi. († 18 Sept. 1792). Keiserinna Katharina II pidas omast „Viivi maawalitsejast“ palju luugu. Nimelt oli see kõrgele naesterahwale suurt meelehääd sünnitanud, et Brown Viivis talle ustawust oli waiduda lastanud, enne kui seks isearaline kästgi tulnud. „Latanud Jirlane oli enam soldat, kui tark riigimees,“ ütles J. Eckardt, see „maawalitseja“ jäi omale maale mõeraks.“ Siiski on ta, nagu nägime, meie kooli eest kohtunud, meie kirikutki äratanud, kui karjased uinustwab. Ka meie kiriku kasi eest on ta 1765. aasta maapäewal seisnud.

G. Brown.

8. Aga weel enam. Wärgukirja 11 punktis oli siin keiserinna asemel maapäewale ette pannud. Selle kolmas punkt kõneleb talurahwa korraft. Keiserinna nimel, kes ise hiljuti Viivi maast läbi reisinud ja rahwa hädaohtu oma silmaga olla näinud, astub tähtis mees siin maapäewa ette raskete kaebtustega. Talupoeg olla kui lind õksal, ka tema oma teenitud waranduse nõudwat isand enesele, tema maksud olla määrata ja tõuseb iga päewaga; ilma kohtuta lasta ta isand teda halastamata nuhelda, ka kõige wähemate efirmiste eest; kõige inetum olla aga inimeste müümine, kus ka naesed meestest lahutatawat! Pärispõlw peab täieste muutuma! Seda nõuab keiserinna asemel.

Meid kaebtust ei jõua keegi tagasi lükata, aga ka parandust tuua ei taha keegi. Säär astub siis kallimeelne paron Schouly-Mscheradenist ise üles. Waimustatud kõnes nõudis tema pärispõlwe kautamist. Tema nättas, kuis see pagana-aja kombe on ja kuis kristlikus ilmas sel kõige wähemat õigust ei ole. Päälegi saada, nii tähendas kallis mees, ülemalt poolt priius rahwale antama, kui rüütlikogu seda omalt poolt ei soowi. Olgu sellepärast kiri, mis „Wene ajaloo koos“ ilmunud, wiitsets manitsufe hääleks, enne kui kõik hiljaks on jäänud!

Määratu oli torm, mis selle kõne wasta tõusis. Meest, kellele Viivi nii palju tänu wõlgu, tahetud rüütlikogu aknast wälja wifata, kuulutab muiwane rahwajutt. Weel seljamaal päewal pidi paron Schouly oma maanõunikku ametist lahutama. Pääle selle maapäewa

ei ole sel haruldasel mehel Viivi asjade kohta enam ütlemit. Tema talurahwa seaduse raamatudki koguti kokku ja häwitati ära, et nad kuski ilmaaegsid lootusi ei ärataks!

Nii palju oli selle maapäewa poolt talupojale loodetud. Ühtki teeritust pole see ta ajalokule elule toonud. Ta jääb, nagu ennegi, isanda päriseks, tema omaks, piirita tema woli alla. Ei wafuramatutki talle ei anta, mis juba Rootsiajal 1688 tema koormate arwu oli määratud. Üksi luba anti talupojale sllakohtus kaewata, kui talle ülekohut tehtud. Aga kahe ja kolmekordne karistus oli tal oodata, witsad, kiriku-põst ja kindluse töd, kui kaetus ilmaagseks arwati. Ja millel ei oleks seda ilmaaegseks peetud?! Seda kaetuse õigust on talupoeg waewalt tarwitunud.

Üht asja oli see maapäew ommeti näidanud: ka talupoja järele, kes senni maani õigufeta olnud, hakkab riigiseadus küsima! Tõisets näeme rüütlikoo enese keestelt esimest korda mehi ülestõuswat, kes nõuawad: pangu ta wabatahtlikult õigufed maha, mis ristiusu ja tõisfe haridusega kokku ei sünni! Viivi rüütlikond jääb 1765 weel täieste oma wana õiguste juure, siiski tuntakse igal pool: uhke ehitus, millele pikk ajalugu liitnud kiwi kiwi pääle, on esimesed praud saanud ja hakkab kõikumama!

Mis paron Friedrich von Schouly nõudnud, ei ole tema selleaegsed seisusewennad mõistnud. Enne kui selle kohta nende film selgis, on ta hauda läinud. Ta suri aastal 1782. Aga ta iseenele ärakasamine, meeleauufus ja see kindel lootus nende meeleauufuse pääle, kes sellejamaa kodumaa pojad, kui tema, auustab paron Schouly ta hana põhja. Ja see lootus pole kallist meest petnud. Mõttet, mis tema aegsetele wõeraks jäänud, on nende lapsed omaks teinud. Paron Schouly mõtted on aluspõhjaks jäänud, millele seda koda ehitati, kus Viivi talupoeg wõiks julgeste elada, kus teda ehitati meie päiwini. Meile aga olgu unustamata see inimeste sõber, kes kodumaa eest seisnud kui rüütel, aga kes ka kui ristiiuimene talupojale ta täit wabadust nõudnud, see „tähtsam mees, kes Viivi rüütlikoost 18. aastafajal on sündinud.“ Hawal, kus tema hingab, õitsku närisimata roosid!

§ 16. Järg. Wabameesed kirjamehed saawad rõhutute eestloftjaks. Garlieb Mertel lööb tormikella pärispõlwe wasta.

1. Nii oli 1765. aasta maapäew mööda läinud, ilma et ta otse- Maapäew
teel priiuse küsimust oleks sammu wäärt edendanud. Üksi siin ja saäl efirmesed 161.
astub erateel mõni walgustatud ja wabam waim kuulsa Mscheradeni led.
pärissherra sammudesse, nii proua Sophie von Mengden, kes oma mõisa

alamaile Vindenis ja Birsgallenis „talurahwa seaduse“ andis¹⁾. Aga selle vastu oli ka neid, kes otse kiusate oma inetumat õigust kõige armutumat kombel tarvitatiwad. A. 1765 oli talupoegade müümine awalikul turul ära keelatud. Aga salamahti aeti inetumat inimese kauplemist edasi, nimelt wabadikkudega. Sel ajal maksis näituseks „wallaline mees“ 30 rubla, kui ta midagi käsitööd mõistis, 100 rubla; üks tüdruk maksis 10, lapsed 4 rubla; mõnikord ka terve perekond 100 rubla. Nii on siis kurwastawa kauba hind meel hulga. hulga tagasi läinud endise aja kohta. (Waata: Esimene raamat § 33, 7). Selle järele on ka orja enese elu kurwemaks saanud, kui iial enne. Rootsi aja lõpul on onnemeti wafuraamat olemas, mis talupoja orjusi määrab. Ka kohtu juures kaebades mõis ta warju leida. Müüd aga ootakswad talupoega kaebtuse korral üksi — kiriku post ja kindluse tööd! Priiuse koitu ähwardab uueste kinni katta — pimedam pilw. Waapääwal ise ei tule talupoja käsimus enam kaua aega ettegi.

Writte/taa-
nub Gesti-
sed.

2. Must mure õõ katab jällegi rõhnutud rahwast. Ainult mõned üksikud on, kes selle ikke alt pääsewad, nimelt need õnnelikud, kellele inimlikud isandad priiuse kinkinud. Nagu ennegi, on see sagedaste truu teenistuse palgaks sündinud. Ja need priikslastud Gestiased on siis paremale järjele jõudnud. Ka sellest annawad wanad mälestused meile näitust.

Nii oli Rakweres üks maamõetja Frey, kes Gesti, jutustab J. Ch. Petri, kes kuulsa Merkeli järele Gesti rahwa eest oma kirjades kostis. Wara juba oli poisikese juures joonistamise ja maalimise annet märgatud. Omas mõisas oli ta mõndaagi säälshe koduõpetaja juures ära õppinud, nimelt ka kirjutamise kunsti. Et ta auus ja ustaw olnud, finkis herra talle wabaduse, laskis teda weel linnas õppida, ja temast sai osaw maamõetja. Niisama olla ka muudu mõisas teenijad mõisa koduõpetajate käest kirjutamist ja rehendamist õppinud. See kõik on rahwa sõbralikule kirjamehele tähendusüks: Gesti rahwas pole mitte andeta!

Weel mõne tõise hupitawama näituse sest ajast wõime omalt poolt juure lisada. Rambahja kõstri Ignati Jaagu elulugu tuleb meile siin uueste meelde. (W. § 14, 4). Inimeste seadus kirikufatsumise protokollis aastalt 1720 oli säääl määranud: „temaise olgu kui kõster prii, aga tema lapsed tulewad selle maa seaduse järele päriseks arwata!“ Tõistigi aga juhatas nende elu Jumala heldus inimeste abil, kelle südames kristlik wenna-armasus. Ka nende laste käest — 7 oli neid arwu poolest — ei pidanud keegi nende inimese õigust enam riisuma. Need saidwad kauni hariduse mitmes paigas. Õnnelik ja õnnistatud

oli nimelt kõige wanem Jaagu ja tema abikaasa Liiso poeg, Johann Ignati ehk Ignatius, nagu tema ennast hakkab nimetama, kes 25. Märtsil 1719 Rambahja kõstrimajas on sündinud ja 27. Märtsil ristitud, kuna muude seas ka rahwasõbraline praost Joh. Heintr. Grotjan tema ristitsa olnud. Seesama, kes ka Käsu Hansu nutulaulu Tartu kirikuraamatusse üles tähendanud. Tema õngu see poeg, keda Albrecht Sutor a. 1734 omas kaitsekirjas, millega ta isa eest seisab, kui õppijat Tallinna doom = koolis nimetab, kes sel ajal „Nooma kirjamehe Korneliuse luugemisega peaeagu läbi“ ja ka muudu „tubli pois“ oli. Wististe oli kallimeelne Sutor ise see mees, kes noort meest sinna ja weel kaugemale aidanud. Niisama on wõimalik, et Wendade koguduse liikmed, kellel Tallinnas suur mõju oli, ka omalt poolt aitakswad. Kanti ju nõnda ka ühe tõise Ignati Jaagu poja eest Wendade-sõbralise Urwaste õpetaja Quandti juures hoolt. Helbesüdamlikud karjased lootakswad seega, kui nad Rambahja kõstri poegadele hariduse tee awakswad, ühtlasi meie kirikut ehitada ja ka meie rahwale hääd teha. Ja see lootus pole neid petnud. Wähemalt Ignati Jaagu wanema poja kohta teame seda. Sest see poeg, Johann Ignatius, sai, 28 aastat wana, Märtsi kuul 1747 Kullama abiõpetajaks, ja kutsuti weel seltsamal aastal Märjamaa õpetajaks, kus ta a. 1764 praostki abiks ja a. 1768 praostiks nimetati. Aastal 1774 on ta hingama läinud.

See Johann Ignatius on siis tõine õpetaja Gesti soost, vääle Jüri õpetaja Hans Kubni¹⁾, kes aastal 1549 suri. Tema sai tähtsa perekonna õnnistatud isaks, kes Gesti maale weel mitu õpetajat on kinkinud. Nii olivad õpetajaks tema pojad Joh. Friedrich Ignatius Wigalas 1781—1824; David Friedrich Hageris 1791—1833; esimese poeg Georg Friedrich Keinas 1818—1865; wiimise poeg Ludwig Johann Karuses 1830—1834. Ka tõutas sellesama David Friedrichi poeg Otto Ignatius kunsti põllul kui maalija tähtsaks saada. Kuid, paraku, riisus warane surm selle kalli elu, a. 1824. See perekond, kes meie kodumaale ja tema kirikule nii mõne ustawa tööliste, kelle elutöö õnnistatud olnud, on kinkinud, elab weel täna päew²⁾. Ka Ignati Jaagu sündimise paigas, Rambahjas, nimetame ka seda siin, elab tema liha ja veri — ja nimigi — meie rahwa keskel edasi. Nimelt Wana-Kuustes kannawad weel praegu mitmed perekonnad „Janatzi“ nime.

Kuid õnnetaht, mis Johann Ignatiusele ja tema perekonnale tõusnud, paistab ka weel mujalegi, weel ta enese elu waimil. Nii läks üks noor rätsepa sell, Gesti maalt pärit, rändama, nagu see endise aja käsitööstel kohuseks oli — ja sattus Daani maal sõjateenistusesse. Kopenhaageni linnas liigutas üks jutlus teda nii, et ta selle pidaja juure läks

1) Waata: Berhandl. d. gel. estnisch. Gesellsch. XVIII, II. XI.

1) Waata: Esimene raamat § 23, 7.

2) Selle wastome tähendus 1899. a. „Eirwilaudades“ on kahtsetaw esimene.

usu asjade üle seletust saama. Õpetaja andis talle nõuu edasi õppida ja usuteadust tudeerida. Seda teigi noor mees, nii pea kui ta sõfateenistusest pääsis. 20. Juunil 1756 sai hoolas mees Wtjala õpetajaks, kus ta jutlused wägewaste mõjustiwad. See haruldane mees on Daniel Stamm. Tema on Koala mõisa all Hageri kihelkonnas wanemaist. Kes wabaks lastud, sündinud. Selle järele on ta siis Gestlane. Tema suri 17. Juunil 1768. Ta kui praost Pander leinajutlust tema puusärki juures pidas. oli kirikus nii suur nutmine ja hulumine, et ta omas kõnes sagebaste widi peatama ja kojudust waluma, oma tundmuse wähe tagasi hoيدا. Weel 30—40 aastat kõnelesiwad kojuduse liikmed liigutusega haruldast hingekarjast. Daniel Stamm on kolmas õpetaja Gesti soost, kellest meie seda kindlasti teame. Tema järel oleksiwad siis ülewased Joh. Kanatiuse järeltuljad nimetada, üks neist Wtjalas isegi, Joh. Friedrich, aastast 1781—1824. — Hans Ruhn, esimene Gesti soost õpetaja, on selle järele juba hää arwu järelastujaid leidnud.

Need on siiski ainult üksikud tähed, mis meie rahwa orja õõssepaistawad. Wuidu on rahwa elukord üksi raskemaks saanud. Orjusel pole piiri, koormal, mida kanda pole, mõetu. Kui raskemat karistust kardawad nooremad mehed — Wenemaale müümist. Kuski pole kergitust! Talurahwa küsimuses waitiwad nüüd maapäewad tiieste.

3. See waitimine kuulutab aga tormi, mis pärispõlwe wasta tulemas. Ja pääle tormi widi päike tõusma. See torm tuli ühelt poolt, mis wähe ajal tähtsaks wõimuseks saanud. Seda on mõistuse-usu aja kirjamehed.

Mõistuse-usu aeg pole, nagu nägime, talupoja südamesse mitte tunginud; talupojalt tema usku riisuda pole ta mitte suutnud; aga tema wälise elu kohta on sel ajal nii suur mõju olnud. kui ei ühelgi muul. Selle aja mõtted leidsiwad nimelt wastakõla haritud kodaniku seisuses. Senni maani oli kirik, nii hästi õige-usuline kui herrnhutline, enam talupoegade, kui isandate wasta rääkinud; tema oli nõudnud: kandku nemad oma koormat kannatades! Mõistuse-usu aeg pöörab ennast isandate poole; tema nõuab neilt inimese õigust rõhutud, õigusea rahwale. Ja kui isandad seda jutlust ei kuule, siis pöörwad hüüdjad ennast terwe haritud ilma poole. Ja selle aja häälekandjad on sel õnnelisel seisukohal, et neil säält poolt toetajaid on, kes kuidaigi wiisi herrade mõju all ei seisa. See toetus tuleb nelle kodaniku seisuse poolt. Selles mõtteringis seisis ka juba Lorma õpetaja Eisen von Schwarzenberg, mis meie siin weel tahame nimetada.

4. Küll jäi siis nõnda talurahwa küsimus maapäewa pääl terweks inimese eaks seisma. Aga seda enam liigub tema meie kodumaa sõprade südames. Mõtteid, mida aasta 1765 äratanud, hakatakse lahu-

tama ja seletama. Suur kirjandusline tule sõda päris-orjuse pärast on alganud. Üks kirjamees tõise järele astub üles, kes talle raskeid haawu annab. Nende hulgas leiame jällegi Piivimaa õpetajaib.

August Wilhelm Hupel, Põltsamaa õpetaja, kes 1819 suri, seisab siin esimeses reas. See tuttaw kirja- ja julemees, kes ülipalju meie kodumaa kohta kirjutanud, on ka Gesti-rahwa kohta mõndagi üles tähendanud. Aastal 1766 andis tema oma arsti teaduse ajakirja wälja, ja aastal 1750 oma Gesti keele õpetuse, mida meie juba tunneme; ja ka meie talurahwa elu kohta on ta mõndagi kirjutanud, nimelt omas raamatus: „Topographische Nachrichten“ II., mis a. 1777 ilmus. Küll ei julge Hupel ses toonis kirjutada, lasti nii täie nimega nimetada, nagu õpetaja Eisen; aga raskeks kaebuseks pärispõlwe wasta saab temagi kirjeldus. Tema nõuab, et ükskord seegi täidetaqui, mis 1765 lubatud: maksu kindel seadus selle kohta, mis talupojal orjata; antagu talupojale ka tõeste õigust, kui ta seda nõuab! Weel olla see talle wõimata, õigust leida. Waljud karistused, mis teda ootamad, kui ta oma kaebust ei jõua tõendada, panna kohtu ukse talle kinni! Tähtis tõendus, et 1765. aasta otjused üksi paberi pääle jäänud.

Hupeli raamatus: „Topographische Nachrichten“ III. wõtub aastal 1782 ka üks Piivimaa nõuunik sõna. Wana ja uus aeg wõitlewad selle mehe rinnas. Priikslaskmine ei wõida „nüüd weel mitte sündida.“ Aga ükskord siis ommeti! loeme siin riidabe wabel. Seda aimas üks maanõunik paron Schoulzi surma-aastal. Auuwäart inimese-sõber, sinu elu pole ilmaaegu olnud! Ja seesugused hääled saawad nüüd ikka kangemaks. Nad tulewad, nagu juba enne tähendamine, nimelt ärkawa mõistuse-usu leerist. Ka õpetaja Hupel ise oli nende hulgas.

5. Weel kõwemalt, kui Hupel, tõstis oma häält Väinse õpetaja Heinrich Johann von Jannau, keda juba mõni kord oleme nime-tanud. Pääle Lorma õpetaja Eiseni sai tema tähtsamaks Gestrirahwa eestkõstjaks. Heinrich Johann v. Jannau on Holstre mõisas, Väiktu kihelkonnas 1753 sündinud, sai 1779 Väinse õpetajaks ja suri kui konsta-toriumi nõunik aastal 1821. Tema on ühe Piivimaa ajaloo, aga ka ühe päris orjuse ajaloo¹⁾ kirjutanud. Wilmame ilmus aastal 1786. Küll on ka Jannau päris oma aja laps. Ka tema on walgustuse ja mõistuse-usu mõtetes kinni. Ka tema ajalooline seisukoht saab wasta-rääkimist leidma. Aga pärispõlwe wasta on ta mehiselt häält tõstnud. Ta nõuab seadust ja õigust ka sellele, keda senni maani rõhuti. Talu poja orjused seisku waturraamatusse üles tähendatud, nõuab Jannau, mis

1) Geschichte der Sklaverey und Character der Bauern in Rief- und Estland.

igas talus leida. Põppegu talude ärabäritamine, mida karjamõisateks muudetakse! Antagu talupojale haridust, olgu ka tema omandus puutumata ja ka tema iseloom jääb paremaks! Küll valutab ka auuväärt Laiuse õpetaja süda, kui ta oma aja talupoja tooruse ja waimu pimeduse wääle mõtleb. Aga ta peab teda wabandama. Keegi pole weel talupojale tõsist haridust wakkunud. Tema esivanemate wanad kombes on talle kallid, et ta mitte ei jõua mõelda, tema ebaust jääb talle pühaks, et ta tõeste mitte paremat ei tea. Tema ust oli üksi sõnatulmine pärisõhanda wasta. Talupoja wead pole siis tõeste mitte talle külge sündinud; nad on päris põlwe läbi sünnitatud, kinnitab Januau iseäraliku rõhuga. Loomu poolest on ka temal auusust, auutundmist ja mõistust.

6. Laiuse õpetaja raamat äratas palju liikumist. Aga ka wasta-rääkimine ei jäänud tulemata. Siiski oli see kõik a'les weel eesmärg, mis päris sõda ette kuulutas. Selle süttas põlema, walusama sõjatule pärispõlwe wasta, kuulus kirjamees Garlieb Merkel. Temast paar sõna pikemalt.

Garlieb Merkel.

Garlieb Helwig Merkel on 21. Oktobril 1769 Loddijärwe kirikumõisas Lätimaal sündinud, kus tema isa kiriku õpetaja oli. Isal oli aga puuduline terwis ja ka muidu palju tüli omas ametis, mis pärast ta, aasta pääle Garliebi sündimise, ameti käest ära pidi andma. Pealgi kirikumõisas leidis siis noor Garlieb enesele uue elu aseme, kus ta isa tema kaswatamise oma pääle wõttis. Ja selle juures oli

tal palju rõõmu, sest anderikas poisike õppis ülikergeste. Aga juba a. 1782 suri isa. Ja Garlieb Merkel jäi oma kae wääle. Ta hakkas nüüd oma kadunud isa raamatufogu uurima ja õppis oma jõuuga Prantsuse ja Inglise keele ära. Nende kirjanikka lugeda teji talle kõige suuremat rõõmu. Küll oli noormees wähe ajal ka wähe Riias koolis, aga suurema jau omast haridusest nõudis ta enesele iseõppimise teel. Et seda laienbada, pidi ta muiduugi studeerima. Seks oli aga abinõuuisid tarwis. Et neid muretseada, heitis noor Merkel kodukoolimeistriks. Esialt oli ta seda ühes kirikumõisas, siis ühe mõisniku juures. Kooli ametit pidades õppis ta ise hoolsaste edasi, uuris nimelt Prantsuse mõttetarku. Aga ka rahwa elu pani tema wäga elawaaste tähele. Tema Prantsuse teaduse-meistrid jutustasiwad talle palju: priiusest, wennastusest, inimese õnnest! Merkel waatas enese ümber. Sellest kõigest ei näinud ta aimugi. Ta nägi üksi rõbutud orja-farja, kelle häda taewa poole kisendas. See käis nooremehes südamest läbi. Tema wõttis nõuaks rõhutute eest wälja astuda — oma suiega! Nõnda ilmus üks raamat tõise järele pärisõrjuse wasta. Kõige tähtsam neist on esimene suurem Merkeli kirjatöö: „Lätlased, iseäranis Liwimaal, filosoofia aastasaja lõpul,“ mis a. 1797 ilmus.

7. See raamat mõjus kui tornikell, mis terve maa, nimelt rüütliõhuse, kelle wasta ta käis, kohkuma pani. Raamat kannab Lätlaste nime, et Merkel neid enam tunneb, kui Gestlast. Aga tema kirjutaja kostab jälil niisama hästi ka Gestlaste eest. — Raamat on würtlele Kepniinile pühendatud, kes Liwi maawalitseja oli. Saagu tema, nii palub kirjanik, sadatuhandete õnnatumate eestkostjaks, kelle käest inimese õigus on riisunud ja kes ärarääkimata häda obus õhkawad, suure keiserinna järje ees! „Üks ainus sõna suuremata keiserinna suust ja nemad on wabad!“ Siis tulewad kahetja pilti, mis näitawad, mis sugused Lätlased — ja ka Gestlased — omas wabaduses olnud, kuis nende elu oli täis õnne ja rahu ja rõõmu. Ka nemad wõiksidwad Euroopa rahwaste keskel hiilgata, ka neil wõiksidwad omad mõttetargad nagu Kant, Herder ja Wieland olla. Aga selle kõik on nende käest riisunud — preestri hõelus ja rüütli ahnus! Üksi seesuguse silmaga waatab õpetaja poeg Merkel meie ajaloo pääle! Ta näeb siin üksi kolledat õõd ja päewawalget ei sugugi. Ja see on parteilik ja ükspoolne. Glawate wärwidega kirjeldab ta nimelt, kui sügawaste Lätlased ja Gestlased ka oma kombe-elu poolest langenud: auusõn on kadunud, toorus, ebaust ja rumalus peab neid hirmsamas wängis. Wiina joomine on nii hirmsaks saanud, et emad oma lastega wiinatlaasi jagawad. Rahwuse tundmusest pole enam kuski. Igaüks, kes aga wõib tõise seisuse sõkse pääseada, peab seda suuremaks teutuseks, kui teda Lätlasteks nimeta-

Merkeli
Lätlaste.

takse. Sarnane pole Vätlane ja Gestlane mitte olnud. Tema on selleks saanud pärispõlwe rõhumiise all. Seba kinnitab ka Merkel jälle. Mis sennimaani talupoja kergituseks sündinud, pole talle vähemat kergitust toonud. Kui parandust ei tule, saab see teida meeletumisele sundima. Aga kust poolt võib see parandus tulla? küsib kirjanik. Mõisa wanemal ise saaks pärispõlwe kautamine üffi kasu tooma. Aga seda nemad ei tunne. Ka walitjusel saab weel kuu asjadega tegemist olema. Sellepärast, teie auusamad Euroopa rahwaste keskel, tõstke häält nende waesemate kasuks, kelle käest inimese õigus on riisutud! tõstke seda nii kõrgele ja nii kaugele, kuni seda kuulda! Selle palwega, pöördub selle aja haritud ilma poole, lõpeb imeline raamat. Uhe on raamatu algus, uhe ja ahwardaw on tema lõpp. Sulega, mis tule ja weemli sisse kastetud, on üffikud näitused kirja pandud ja nende järele üleüldine pilt wälja maalitud.

Merkel ja
Kirik.

8. Üks lisa-päättükk kõneleb Liiwimaa õpetajatest. Ka nende wasta tõstab kirjanik raskeid kaebusi. Et ka nemad mõisapidajad, siis ei olla nemad sugugi paremad, ku muud mõisa omanikud. Üsna põhjata pole need kaebused mitte. Ja need on wisiste ka kirjandise aratunud. Selle eest on kindralsuperdient Sonntag'i Merkelit tänanud. Kui näituseks ka kirikumõisates wina põletati, siis on see wisiste liig. Ja weel inetum on, kui ka kirikumõisa maade päält, nagu Hupeli kirjades teame, talupoegi müüdi! Gestmaal on see sündinud ja taluse kirik on seda oma õiguselks pidanud¹⁾. See nõudis waljumat hukkamõistmist. Aga ka ses punktis on Merkel liiale läinud. Üffikud juhtumised on ta üleüldiseks teinud. Ja see on jälle ülekohtune ja üffi-põlne. Ka ei olnud tema mees, kes kiriku missoni üle erapooletumalt mõis kõnelda. Pääle selle nägi tema meie kirikut, kus see kõige kurwemal järjel seis: Bagalaste ja mõistuse-usu järgite üffipoolsus seiswad siin sõjas üks teise wasta ja wõit oli wiimise kätte jäämas! Kull teeb see Merkelile otse rõõmu. Käsiwad ju tema enese usu-mõtte ewangelilistest piibli usust kaugele! Ka on selle kohta tema uurimine liig puuduline: ta unustab ära, et Ewangeliumi usu õpetajad estimesed olid, kes pärispõlwe wasta tunnistanud, et ta suure jau omast materjalist õpetajate Hupeli ja Jannau käest laenanud. Juba õpetaja Giffeni kirjatõdes seiswad need samad põhjused pärispõlwe wasta, mida Merkelgi ette toob. Üffi mõtteid pole ta isegi siin awaldanud. Üffi walusama wärmiga ta seda teinud. Imeliseks aga jääb, et Merkel õpetajast Giffenist midagi ei tea; teida vähemalt mitte ei nimeta. Ka muudu ei saa erapooletu uurija G. Merkeli ajaloolise seisukohaga kõigiti rahul olema.

1) Waata: Topogr. Nachr. II. II. 111; ja jäälamas: Zweiter Nachtrag zum I. Bande, II. 266.

9. Siiski oli selle raamatu mõju ülfuur. Pärispõlwe oli kui wandeks olnud meie terwele maale. Selle wasta hakati siin termi kella lööma, nii waljuste, et see terwest Euroopast üle käis. Endine Liimi kodukoolmeister oli korraga mehiks saanud, kelle nime terne haritud ilm nimetas. Mis ta kirjutanud, hakati uurima. Merkeli rajamata waimustus, tema kartmata ja hoolimata keel, tema imeline kõne osawus ja luule lend, mis siin ühe suure asja teenistusesse astus, tegi teida Vätlaste ja Gestlaste eestwõitlejaks, nagu seda enne ega pärast enam ei ole üles astunud. Ka pääle „Vätlaste“ ilmus weel raamat raamatu järele, kus G. Merkel pärisõrjuse kautamist nõudis, kus nool nooli kõrwal endise rüütliõiguse wasta käis. Si wõi jalata: need noolid oliwad kihwtised. Aga raske, kurwal ajal mõiswad üffi seesugused mõjuda. Ja nad on mõjunud. Merkel on näidanud: rõhutud talupoeg on tõeste ilma õiguseta, ülekohtu kätte ja omawoli alla ära müüdü. Ja see ei olnud ka juba. Merkeli hääl sai aratuse-põsunaks, mis kodumaa unest üles pöutas. Kõige paremad kodumaa waimud hakkawad seda kurba materjali uurima, mille G. Merkel walge ette toonud. Ja mõnigi neist tuleb ja pabub talle pärispõlwe küsimuses wenna-kätt. Nii Liiwimaa kindralsuperdient R. G. Sonntag ja pärastine kuulus maanõunik R. J. L. Samson. Mõlematega saame oma priiuse loos weel kofku.

Merkeli
mõju.

§ 17. Järg. Friedrich von Sievers ja talurahwa seadus aastal: 1804. Kura- ja Gestimaa rahwas saab priiis.

1. Wähe ajal oli kodumaal mõndagi sündinud, mis mitte järjeta et jäänud. Aastal 1783 oli endine maawalitsus ja kohtu kord ära kautatud. Walitjuse wiis, nagu see ühes Wenemaa kubermangus, Nowgorodis, Wiimlase Joh. Jak. v. Sieversi plaani järele katfeks pidi sisse seatama, tehti tõistes kubermangudes, ja ka Liimi ja Gestimaal seaduseks. Wanade kohtute asemel astusiwad mitmet pidi uued. Linna magistraadid seati uute „kubermangu-magistraatide“ alla. Maa-marfchal seisid täieste kindralkuberneeri ehk „maawalitseja“ mõju all. Sel-lepärast nimetataksegi uut walitjuse wiisi „maawalitjuse-korraks“ (Stadt-halterschafts-Regierung). Endine Balti seadus, sellega ka endine rüütli au ja rüütli wõimus, oli siin korraga üle õd kofku langenud. Suured hulgad hoiskawad sellele rõõmuga wasta — Liimi kõige kurwemal ajal. Witte üffi üks seisus ei seisnud sel ajal siin teise wasta, waid ka partei seisid partei wasta rüütli ja ka kodaniku seisuses. Igaüks waatas ainult oma

Maawalit-
suse muutus.

kasu pääle. Ka Jannan ja Merkel tõstavad uut korda taewani, mis nüüd tuli. Merkel arwab, et see talupoegadele palju kergitust on toonud. Aga ajaloo aktid räägivad selle wasta.

Talupoja
määrus.

2. Küll seati nüüd ka alamad kohtud sisse, kel talupoja seisusest kaasisitjad olivad. Aga see sündis üksi kroonu waldades. Kui kaugele ulatas pääle selle seefuguse kaasisitruja mõju? Dri ütles siingi kõige pääle „jah," mis isand nõudis. Dte nüüd, 1783. aasta järele, tõujeb üks talupoja mäjs toise järele. Iseäransis pääraha pärast, mida nõudma hakati, tuleb segadusi. Mõisnikud wõtawad rahamaksu enese pääle ja nõuawad selle eest orjusi. See leiab wastapanemist. Sõjawäge kutsutakse abiks. Sellele wasta pannes saiwad näituseks Rappinas 5 meest surma, mitmed haawatud.¹⁾ Pääle selle leekis mäsamise tuli mitme mõisa pääl Tartu ja Wõru kreisis uueste: Ahjas, Kriimannis, Wana- ja Uues Antsmõijas. Iseäransis kardetaw oli liikumine Walgutas. 125 soldatit ei jõudnud siin teda waiqistada. Wiimsid tähendusli leiname kindralsuperdendi Ch. D. Benzi karjase-kirjast õpetajatele, mille ta 20. Augustil 1784 kirjutanud.²⁾ Südamlikus osawõtmises palub Wiivi ülemparjane oma käsualusid jutluse ja hingetarjase töö läbi kõik teha, et waeled talupojad ennast mitte ei laseks kihutajate läbi eksitada. Võõgu karjased ka ise, tähendab ta umelt, wasta rinda ja uurigu järele, kas nende enese külmus ja leigus kurbade sündmuste juures süüdlane ei ole?

Ka nõnda nimetatud esimene „Pühajärwe sõda"³⁾ oli pea pääle sellejama aja, kus kohtumees Ruusa Peeter, keda kihutajaks arwati, raske karistuse alla langes ja pea selle pääle suri. Niisama nõudis ka Suures mõisas Htio maal kardetaw liikumine orjuse wähendamisest. Mõislik ülekoolamine, mida selleaegne Tallinna maa kuberneer juhataas, feelas siin suurema õnnetuise ära.

Dr. v. Sievers.

3. Mii pole maawalitusse aeg midagi teha jõudnud, et talurahwa küsimust kosta. See oli põlewamaks saanud, kui ital enne. Talurahwa koormad olivad päew päewaga üksi tõusnud. Nende häda kirjendas troonini. Sääli waatasiwad kõikide silmad ühe mehe poole, kes trooni ligi seisis, aga ka oma kodusmaad ja tema rahwast südamest armastas. See mees oli kubermangu-marschal obrist Friedrich von Sievers, kes a. 1792 ametisse oli astunud. Ka oli tema ümber juba kunnis sõprade ring ennast kogunud, kes Ascheradeni paron Schoulgi mõtteid

1) G. Merkel, Rättlaseb. 2. trükk II. 248.

2) Wõru praostkonna arhiwist.

3) Aastal 1797 — lastikirjariise kirjelbuse järele, mida P. E. üles tähendanud. Et Diepää kiriku raamatu järele Ruusa Peeter Keerotist 16. Webruaril 1800 surinud, siis on see mäjs küll hiljem, wisjiste 1799 olnud.

jagawad. Krabw L. N. Mellin, v. Dayer, v. Eksparre, v. Transehe, v. Buddenbrock ja v. Bistoblfors on nende nimes, kes talurahwale kergitust soowisiwad. Nõnda astus maapäew a. 1795 kokku.

R. G. Sonntag
maapäew
1795.

4. Need nimetatud mehed kõik soowisiwad, et tähtsa asja juures ka Wiivi kiril ühes räägiks. Ja ka see on sündinud. Ulemõpetaja Karl Gottlob Sonntag pidas haige kindralsuperdendi asemel maapäewa awamise-kõne, 3.

Maandunnik Dr. v. Sievers-Ranhenist.

Rarmorikuju järele Wiivi rüütlitojas Riias.

Jõuluku päewal 1795. Mehises walmustatud jutluses nõudis tema otsekohe talurahwa priikslastmist. „Et siin weel palju teha on, seda ütlewad hääd ja auwad teie eneste seas waljuste.“ tähendas kallis mees, „seba tunneb iga üks isegi, kes selle suure hariduse wahje pääle waatab, mis isandat orjast lahutada, seba hõlmas sulle, Wiivimaa rüütliisugu, terve haritud Euroopa mantlises.“ Mit kaua kui talupoja inimlik ja kodanlik elu mitte

varema järje pääle ei saa, nii kaua jääb kõik, mis kumbe paranduseks peab sündima, paljaks tahtmiseks." „Argu üteltu keegi: Päärisorjabel pole paremaid tundmusi!" tähendas kõneleja wabele, „hulk näitust hiiuawad meile: neil on neid! Ja meie wõiksime küsida: mille läbi kautastwad nemad omad auusamad inimese tundmused?" — Ja rõhutud rahwa eest ikka soojemaks saades tuleb ta palwega, mis südamest tuleb, et südamesse tungida: „Teie kõikide poole, teie, selle kubermangu eestkostjad, hiiuawad tuhanded, kes selle maa esimeste wõitjate mõega all oma were sees ujusiwad — sadatuhanded, kes rõhkem kui kuus sada aastat nende ifke all õhkasiwad — õnnetumad, kes kui wanuwad warjud wiletjuse pilti enese külles kannawad — kõik need hiiuawad palwes teie poole: Teie, selle isad meile isandateks saiwad, saage, oh saage, kuts teie nii häa meelega ennast kuulete nimelatamat, kelleks teie nii hästi meile wõite saada — isadeks!" Nii hiiubis Liwi kiriku nimel tähtis mees, kes oma rahwa hukatust ei taha näha. Niisama rääkis selsamal aastal Tallinna ülemõvetaja Woier Gestimaa maapäewa awamise jutluses. Tõeste, ka meie kirikul on meie rahwa tõsised tarwitused südame pääl seisnud. Ka tähtsamatel ajajookudel on ta nende eest nimelt wälja astunud!

Wõitlemise
aastab
1795—1802.

5. R. G. Sonntagi jutlus mõjus wägewaste. Maapäew lastis selle oma kulu pääle ära trükkida ja kinkis ydajale kuldtoosi. Siiski ei saa 1795 a. maapäewal ise priiuse asi sammugi edasi. Sievers'i ringkonnal on weel palju wastastid. Kuid julgust tema ei kanta. Teda rõdmustab keiserlik usaldus, ka pääle Katharina II. ja Paul I. surma. Teda toetab tema wabameelsete sõprade kaastöö. Nõnda wõitleb ta kahelja aastat priiuse eest! Siis oli aastal 1801 unustamata keiser Aleksander I. troonile astunud. Nüüd sai kalliste meeste wõitlemine uut kinnitust. Eest keisri enese ligival oli ringkond mehi, krahw W. P. Kotschubei, krahw B. A. Stroganow ja tõised, kes wabamate mõtete, ka talurahwa priiislasemise eest, seisiwad. Selle ringkonna ligi saiwad ka Balti mõisnikud sihti. Ka keisrile ise tohtisiwad nemad oma soovisid awaldada. Kui keisri saadik ilmus siis ka J. v. Sievers maapäewale, mis 17. Kuuulakuu päewal 1803 koku tuli. Kaske wõitlemine ootas teda siin. Aga nagu tormi jookul wõitis tema ühe otsuse tõffe järele, mis ülitähtsaks talurahwa elu kohta pidi saama. Otsused waatas weel üks „talurahwa asjade komitee" läbi. Selle liikmed oliwad 4 kõrget riigi-ametnikku ja 2 Liwi mõisnikku: Reinhold von Anrep ja Gustaw von Buddenbrock. Nõnda ilmusiwad 1803. aasta maapäewa otsuste põhjusel „Seadused Warahwa parrast antud, kes Liwlandi Gubermenti wallitsusse allellawad." Selle seaduse oli keiser Aleksander I. 20. Webruaril 1804 kinnitanud. See on esi-

mene Liwi talurahwa seadus, aastast 1804. Mis kallimeelne inimese sõber Fr. v. Schouly enam kui ühe inimese ea eest terwest südamest ihaldanud, on siin teuks saanud. Ka talupoeg on seaduse warju alla saanud.

6. Selle seaduse enese põhjusmõtted on järgmised: Talupoega ei tohi ta maast lahutada, ei teda enam ilma maata müüa, ei kinkida, wabeta eht kohast wälja ajada. Tema on maa külge seutud, mille pääl tema asub. Temal on selle kohta ka oma õigus; kuid ta peab selle eest kas orjama, eht renti maksma. Seda orjust on üksi nii palju, kui maa wäärt on. Ja mis orjata, on kindlaste wafuraamatus ära määratud. Meeneje eest pole talupojal aga midagi orjata, waid üksi maa eest. Seda ja ka muud wara wõib tema enesele ka täieste omanduseks muretseda ja sellega teha, mis ta tahab. Pääle selle walitseb talupoeg ise enesele omad kohtumõistjad, kes talle ilma kohtu kuluta õigust mõistawad. Mõisnikule jääb üksi weel „kodu-ka ristuse" õigus kunni 15 witsja hoobini ja 2 päewa arestini. Talupoeg ei seisa seega siis enam pärisomaniku isewoli all. Suur samm edasi priiuse teel! Tähtis kingitus, mida aasta 1804 meile toonud! Selle eest on meil nimelt tänada kallimeelset inimeste sõpra Friedrich von Sievers'i Raugeni mõhast Läti maal. Tema on edasi ehitanud, mis unustamata Fr. v. Schouly rajanud. Raua aega, 12 aastat oli see kallis mees oma mõtete eest wõidelnud, kunni ta wõitis.

Talurahwa
seadus a.
1804.

Aga weel oli talupoeg ori. Tema oli maa külge seutud, kus ta sündinud. Ühes sellega wõis ta ära müüdnud saada. Küll oli ka wõitleja wiimse pärispõlwe paranduse wasta, kuulus R. J. L. Samson juba üles astumas, aga enne kui meie sellest kõneleme, paneme lühidalt tähele, mis Gesti ja Kuramaal wähe ajal sündis.

Gratalurab-
wa õigused
Gestimaal.

7. Digused talupoegade üle, mida Taani kuningad Gesti maa mõisnikkudele annud, oliwad palju waljumad, kui farnased digused Liwi maal. Mis siin enam omawoli waral emandatud, seda oli Gestimaal seadus riüütitele lubanud, kinnitab ülemal nimetatud R. J. L. Samson omas tähtsas pärisorjuse loos!). Seda suurema rõdmuga wõime nime-tada: ka Gestimaal astub kaunis wara mehi üles, kes talupoegadele fergitust sooviwad. Wabaduse õhud, mis õhtumaal puhuwad, ühesugusid inimese digusi kõikidele kuulutawad, on ka Gestimaa riüütlikodadesse tunginud. Haamri hoobid, mida J. v. Schouly Liwis pärispõlwe luukoja wasta pöritanud, on ka siia kohtunud. Aastal 1789 annab nii Wigala parson Berend Johann v. Urküll oma talurahwale, selsamal ajal ka endine Pärnu sillakohtunik Ebbe Ludwig von Toll oma talupoegadele G s s e m ä e ja P a j a k u m ö i s a s, Keila kihelkonnas, ühe seaduse-

1) Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostsee-provinzen etc. von R. J. L. Samson v. Himmelstjern. 1887.

raamat. „Lokki õiguse“ nime all oli wiimne kaua tuttav. A. 1791 teeb paron Otto Friedrich von Stadelberg Wigala seaduse oma Halliku ja Kawaküla mõisates maksuaks — Järwa maal. Ja 1801 annab Wirumaal Raubla mõisa omanik oma talurahvale seefamafuguse seaduse. Wigala seadus on neist kõige wanem ja on tõlstele mitmes tähtis eestujaks olnud. Ka nende seaduste järele ei wõi talupoega maapinnast lahutada. Aga kõik ta kohused on wakuraamatus määratud. Tal on oma omandus täie päranduse õigusega. Ka üks wallakohus astub tegewusse, kelle liikmed talupojad on. Ka kooli sundus tehakse seaduseks — Wigalas, Halliku wallas ja Raublas. Eapst peab kooli saadetama, mille mõisa sisse seadnud. —

Need on katsed erateel talupoega inimese õigusele aidata. Kawa pole need eraseadused maksta wõinud. Aga liigutatud jüdamega loeme nende nõudmist. Nad näitawad melle jällegi: meie kodumaal on ka isandaid olnud, kel ärras süda oli oma rahwaga! Nad on teinud, mis nad jõudsiwad, et õnnetuma orja rasket põlwe tergitada. Tänu neile nende hawa põhja!) Mis siin erateel püüti, seda sihti on ka üleüldine seaduse andmine silmas pidanud. Maamarshal Jakob von Berg iseäranis on kõik teinud, et talupojad täie priiuse kätte saaksiwad.

8. Ka kõige kõrgemalt pool on siia ärastust tulnud. Nagu A. J. S. Samson tähendab, oli keiserinna Katheriina II. oma walitsuse lõpul Tallinna maa mõisnikka waljuste noominud, et talupoeg ilma õiguseeta nende woli all olla. Selle pääte on maapäew 1795 parandust lubanud. Aga teuks saab see alles hiljemine, kui keiser Aleksander I. troonile tõusnud. Kaks kallist meest astuwad siis oma soowidega järje ette, kuis talupojale priiust anda. Need on Peter u. Löwis ja paron Karl Stadelberg. Nii tuli maapäew 1802 kokku ja wäsimata maamarshalli v. Bergi nõudmisel tehti otsus: talupojad on oma omandus, mis puutumata jäägu; tal on päranduse õigus, talle antagu wallakohus, kelle liikmed talupojad ise on. Keiserile Aleksandriale I. tegi see otsus suurt rõõmu, ja ta kinnitas selle sedamaid. Nii ilmus Gestimaa talurahwa seadus a. 1802. Seda nimetatasse enamiste nimega „Jagaks,“ seaduse esimeste sõnade järele.

9. Etiski oli see alles seaduse eestõõ. Nimelt oliwad siin kats pädasja ära unustatud: maksude suurus oli määramata, mõisniku kodu- karistuse õigus oli weel liibe küllalt. Nende puuduste parandamiseks otis maapäew aastalt 1803 nõuu. Maamarshalli v. Rosenhali juhatusel astus nüüd üks komisssion kokku, mis wakuraamatut kokku seadis. Siin oliwad kõik orjused kindlaste määratud, mis talupojad

1) Kõik need neli seadust on ilmunud Sp. Eesti jeltse toimetustena, tõide XVII. Waata ka Balti tuultri 1890 XXVII, 2. lk. 149.

kanda. Ka terve seaduse raamat kuues päätükis seati kokku. Need otsused ja selle seaduse kinnitas Aleksander I. 27. Augustil 1804. See on „Gestimaa Tallorahwa kõhõ seaduse“ raamat aastalt 1804.

10. Sellega on ka Gestimaa talupoeg kindla seaduse warju all. Aga sellegi järele oli talupoeg weel ori. Walus sõlm oli weel katti raiuda. Ja ka selle kallale astusiwad tõsised isamaapojad kodumaal. Sellele äratas wäälgei unustamata inimestesõber keiseri troonil ise, Aleksander I. Sõja kära mis teba kodu pinnalt küll kaugele. Eäältki edendas tema keiseri sõna ja isa-soow priiuse asja. Mitmed käsud saatis ta wäljamaaltki siia, et kallid asi wiitwitust ei leiaks. Ka riütti koos ise oli priiuse sõprade arm hulga wiisi kaswanud. Neid toetas nüüd nimelt Oldenburgi päris-prints, kes Gestimaa-walitsejaks oli nimetatud. Ka talurahwa küsimus oli tema hoole alla antud. Ja nüüd wõis walmida mis Gestimaa paremad pojad ammu oodanud. Gestimaa riütlifogud tegi juba 1811 otsuseks: Gestimaa talurahwas saagu priiks! Eääl tõi wabeajal tõusnud Pransuse sõda wiitwitust, aga mitte muud suuremat kahju. Selle jaoks nimetatud komisssion hakkas uut talurahwa seadust walmistama. A. 1812 saab selle liikmeks ka rahwasõbraline kirjanik, Keila õpetaja Otto Reinhold v. Holz. Nii lähedalt wõtab siingi Gestimaa kirik priiuse küsimusest osa. Siis kinnitas 23. Mai kuu päewal 1816 keiser Aleksander I. priiuse kuulutuse. Unustamata päew juba seegi meie terwele kodumaale. 8. Januaril 1817 kuulutati priiuse Tallinnas. Juba ka a. 1816 ilmusiwad „Gestimaa Tallorahwa seadmisest,“ ajakohane Gestimaa seaduse raamat. Selle, nagu tema eelkäijadki aastalt 1802 ja 1804, oli D. A. v. Holz ümber pannud. Ka oli Paide õpetaja D. G. Glanström, keda sel ajal suureks keeletargaks peeti, talle nõuuga abiks olnud.

Tänu unustamata Aleksandriale! Tänu auusameeleliiktele kodumaa poegadele, kes tundsiwad, mis ta rahule tarwis! Tänu Gestimaale, kes wiitwitust ette jõudnud. Mis sääl sündinud, ei wõinud ka siin mõjuda jääda. Seda enam pidi see sündima, et ka Kuramaa, mis a. 1795 Bene walitsuse warju alla saanud, Gestimaa sammudesse astus. 20. Januaril 1817 walus Wiitawi maapäew keiserilt luba talurahwast priiks lasta. Ja 25. Augustil 1817 kinnitas Aleksander I. Kuramaa talurahwa priiuse.

§ 18. Põpp. Wiitwimaa priiuse päewa tõus 26. Märtsil 1819. Maanõunnil A. J. L. v. Samson.

1. Näib et wõlnud ka Wiitwimaa enam wiitwitada. Wiitwimaa oli tema ju muudugi jäänud. Kus päike mujal heledaste paistis, et tohtinud õnnistatud Wiitwi enam pimeduses lomberdada. Ja et ta ärkats, selle kohta pole ka Wiitwi kirik jällegi wõlkinud.

1816.

Kuramaa priiustamine 1817.

Priiuse toim.

Seadus „Jagaks“ a. 1802.

Gestimaa talurahwa seadus a. 1804.

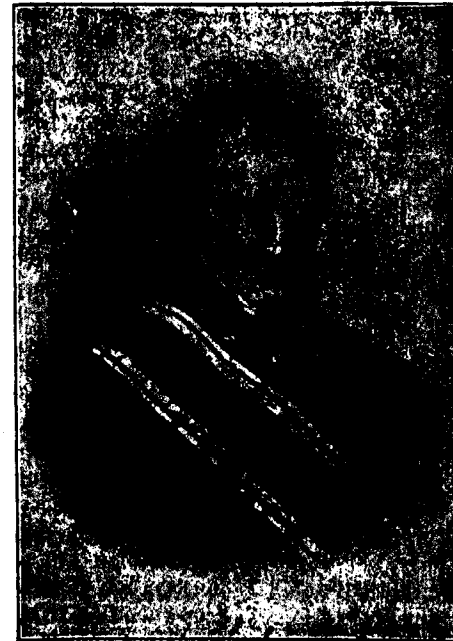
Weel elas rahwasõbraline Jannau. Mis ta juba enne Merkeli tunnistanud, seda pidi ta nüüd üksi suurema mõjuga nõudma. Ka tema naaber Sypel on weel ametis. Väale selle oli awalik et Liivi kindral-supendent R. G. Sonntag, keda ülemate ja alamate juures ühe aauiga auustati, priiuse eeskostja oli. Juba a. 1795 oli tema seda omaa maapäewa-jutluses teinud. Lõiste liht karjaste hääl ei tunginud küll nii kaugele. Aga ka nende hinge waimustasivad needsamad mõtted. Ka nemad tegiwad, mis nad jõudsiwad, rõhutute kergituseks. Lõendagu seda meile weel paar näitust.

Sagedaste müüsiwad ijanad oma orje Wenemaale, kus neid nekrutiteks anti. Selle wasta waidles mehiselt õpetaja Eifeni järeltulija, Lorma praost J. Asverus (+ 1818), seefama, kes ka oma kõstri poja, Otto Wilhelm Masungi, harimise eest hoolitses. Wõnelegi auusale noorele mehele andis tema kirjakese oma ametipitariga kaasa, kus pääl seisis: „Kõik kottud saawad palutud, selle ettenäitajat keelamata edasi lasta.“ Ja seefuuse õpetaja passiga tuli mõniigi Wenemaalt jälle koju tagasi. Ka waljust ihunuhkusest päästis auusa praostki eeskostmine mõnegi õnnetuma!) Miisama on tõendus olemas, et Manapä praost J. Ph. von Roth meie rahwa priiksaaamisi on soowinud ja selle eest seisnud.

„23. Aprillil 1808, Jüri päewal istutas minu abikaasa noore 8 aastase tamme meie Inglise aja ees ümber — mida mina seemnest olen kaswatanud. Wõtku rõõmsam ja õnnelikum järeltulew sugu ükskord tema saja-aastase krooni all, kui päewa palawus teda sääl maha istumisele kutsus, minu ja minu kalli naese väale tänades mõtelda. Siis saab ammu kõwa ite, mis meie wendi — Gestlasi — rõhnuud, murtud olema. Nad saawad jälle üks waba, iseiseisaw, ja õnneline rahwas olema. Quod Deus bene vertat (Mis Jumal hääle otsale pöörafu)!“ Mii loeme weelgi Wõnnu kiriku raamatust, kuhu meie wana tuttav Ed. Ph. Körber need sõnad kirjutanud. Kallis tunnistus seegi auusa mehe suust: Liivi kirik on palwes ja töös, et meie rahwale istutata — priiuse tamme.

2. Aga see võib üksi juurduda, kui Liivi maapäew teda oma kaitse alla wõtab, väikest lausa ta lehekroonile laste päista. Ka see hakkab sündima, enam kui enne. Lormikell, mida Garlieb Merkel helis- tanud, on mõjunud. Terwe ringfond mehi on koos, kes tema mõtetega täieste ühes nõuus on. Rewadised tuuled, käiwad Liivi rüütlikojast läbi. Meid õhutat suuremale, jõuule noor mõisnik R. J. L. v. Samson. Tema saab wabameelse erakonna toetajaks, kui aastal 1810 J. v. Sievers tegewusest lahkus. Selle tähtsa mehega peame nüüd tuttawamaks saama.

Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelfjern on 27. Juunil 1778 Urwaste mõisas sündinud, kelle omanik tema isa, maanduunik Karl Gustav, oli. Aastal 1795 läks tema Leipzigi linna õiguse-teadust õppima, kus weel 16 tõist Baltimaa noort mõisnikku studeeriswad. Enam kui see oli aga mõtte-teadus tema meele pärast, mida ta uskawaste uuris. Aasta pääle selle astus ka Garlieb Merkel Leipzigi üliõplaste hulka. Siis ilmus tema raamat „Äätlased.“ See mõjus wägewaste noore Samsoni pääle. Kui uus ewangelium

Maanduunik R. J. L. Samson von Himmelfjerna.

Siipildi järele Liivi rüütlikojas Riias.

tungis selle raamatu siu tema ja weel noore Karl Bröningki hinge. Wimme oli Hellenurmes pärit. Terwe sõprade ring sündis nüüd pea noorte üliõplaste keskel, et priiuse eest wõidelda. Nad tõustaswad püha- likult kõik teha, et Liivi talupoeg inimese õigused kätte saaks. Samson ise läks Merkeli jutule, pakkus talle wennaõh, ja tunnistas tema mõt-

teid ka omadeks. Kuni elu otsani on ta kuulsale kirjanikule sõbraks ja ka tänuks jäänud, kui tühanded ta wasta muba loopiswad. „Merkel on aratajaks saanud, kes mõnda noort meest kallimeelsele ja tululikele tööle on üles kutsunud. Need noored mehed on nüüd wanaks saanud, aga hääd auustades ei saa nemad ka nüüd oma auustamist ja tänu tagasi hoidma.“ Mõnda kinnitas Samson weel a. 1837, päris-orjusele sihtsubatufes, mille ta kirjutas.

Kodumaale tagasi tulles astus noor diguse-tundja rüütlikonna teenistusesse a. 1798, ja sai aastal 1802 rüütlikonna kirjutajaks. Aastal pööle selle astus tema meie kirkuga lähemasse ühendusesse, sest ta sai Piiri ülemkonfistoriumi asseessoriks. Ta oli tunnistajaks kuis selsamal aastal Peter Reinhold von Sievers Seintalist juba pärispõlwe kautamist nõudis. Üksi üks witenidit hääli oli siis selle poolt, neli witenidit wasta olud. Ka meie Samson hoidis sääl muudugi selle wähemuse poole. Kuid usaldusele, mida anderikka nooremehe pööle pandi, ei tee see kahju. Pea waltti teda Tartu maa kohtunikuks. Aastal 1812 sai ta sellel sama kreisi jaoks rüütlikonna kreisi-kaadnikuks. Selsamaks walis teda ka Pärnu kreisi, kus ta ka mõisaomanik oli. Nüüd oli Samsonil ametlikult maapolitikaga tegemist, nüüd wõis ta talurahwa hääks seda töeks teha, mis ta Leipzigi ülikoolis oli töutanud, teuga nende aratuste eest tänada, mida Merkeli kirjad talle annud.

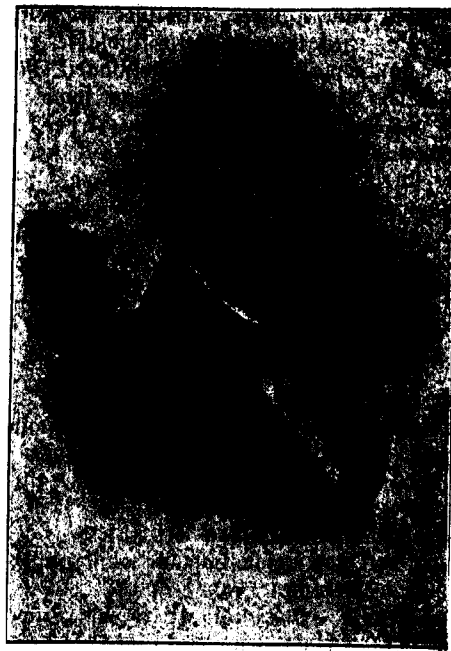
3. Ja Samson on seda ustawaste teinud, kui Piiri maapäewa liige, omas terwes järjerikkas elutöös. Aga mis olwad need mõtted, mis teda juhataiwad, need paleused, mis teda selle juures waimustanud?

Minewase aasta saja lõpul oli Schotlane Adam Smith oma kirjades maailma liikuma pannud, ühe ainisa sõnaga, sõnaga — prii u. s. Kõik sidemed wõiwad langema, mis inimest tema elus, mõtlemises ja toimetuses seiwad. Prii kontrakt üksi pidi maksma töö andja ja töö tegija wahel, prii leping ka maomaniku ja maarentija wahel. Inimene olgu prii, olgu ta kus ta on; aga ka maa olgu prii, andku ta omanik teda kellele tahes, epi nõudku ta tema eest, mis ta tahab. Nii maksku priide kodanikkude keskel üks õigus kõikidele!

See uus õpetus leidis ka Riivimaal waimustatud kuuljaid. Ka R. J. L. Samsoni leiame nende hulgas. Smithi mõtteid pühab tema elus maksmaks teha. Nende põhjal saab tähtis mees Piiri talurahwa eestkohtjaks. Samson on seletajaks, kui priituse pärast suur suleööda sündis.

Talurahwa priituse kääsimus pidi nõnda ka maapäewal ette tulema, kus maakohtunik Samson wabameelse erakonna juhataja oli. Tema tähtis nüüd seda aset, mida enne Kanzeni omanik F. v. Sievers oli tähtnud, kes 1811 Kuramaa hiiwil-kuberneriks ja siis senatoriks oli saanud. Kõll sai ka keiser Aleksandri I. usaldusemees krahw Wellin

talupoegade eestkohtjaks, siiski ei olnud Samsonil kerge läbi tungida. Eest wastasi oli palju. Ja nende hulgas oli ka mehi, kes mitte talurahwa kasu wasta ei seisnud, waid kel ka töeste asjalikka põhjusi oli. Luti ju kääbda: mis tähendab digus prii kontrakti teha ära kurnatud talupoja juures mõjuma mõisniku wasta? Eks ei pidanud ta kõigege rahul olema, mis rendi andja nõudis, kui ta ei tahtnud nälga surra?

Maapäewnik Karl parou Bruiningk — Wõrkusest.

Õstipüdi järele Riia doomimuseumis.

Ka ei olnud weel ära eodatud, kuni seadus aastalt 1804 hakkas wilja kandma? Pööle oli see ometi tähtsa diguse — pärimise diguse maa kohta, mille pööle talupoeg oli, talle lubanud. Et seda talle pööle, oli

nimelt pärastne maanõunik Karl Bruiningk¹⁾ kõik teinud, üks mees, kes juba noores põlvnes Merkeliit kui inimeste sõpra, oli auustanud. Seesugune mees pidi Samsoni wastane olema.

Wanapäem
1818.

4. Seesuguste tingimiste all tuli maapäem Juuni kuul 1818 kokku. Kindralsuperdent R. G. Sonntaq pidas jällegi maapäewa jutluse. Nüüd widi otsus langema mõtete üle, mille eest R. J. L. Samson wõidelnud. Nüüdki jäi tema nende juure. Sest ihuwabadust ja maa omandust ühe korraga talupojale kinkida — seda mõtet läbi wiia, pidas Samson liig kõrgeks, millel suured takistused ees olivad. Tema jäi sõna juure „priius“ — seisatama ja lootis kindlasti, et see ka kõik muud õnnistused saab kaasa tooma. Nii oli kreisisaadik R. J. L. Samson juba 1. Juunil 1818 otsuse alla annud oma soov: talurahwas, mis senni maani pärispõlvnes ohanud, saagu täieste priiks! Talupoeg, kes 1804 weel maa külge seuti, widi täieste wabaks saama. Aga ka maa pidi selle järele priiks saama kobustest, mis tema külles rippu-
nud ja mõisniku omanduseks jääma.

18. Juunil awati maapäem ise. Kõbe selle algusel saatis kindralkuberner, maakrahw Paulucci, maapäewale kirja sisse, kus ta kindla sõnaga ütewi talurahwa priikslastmiski nõudis. Gesti ja Kuramaa talurahwa seaduse põhjusel tulla talle seadus anda, et „maarahwast priiks riigikodanikuks“ tõsta.

Aga otsus pole weel kindel. Nimelt seletab Aug. v. Sievers, Ditsu herra: maa päranduse õigus ja waku raamatud, mida 1804. aasta seadus talupojale kinkinud, olla suur wara! Seda ei tohitawat nii pea temalt riisuda! Säär juktus baruldane, wotamata sündmus: 27. Juunil tuli kindralkuberner Paulucci, ise maapäewale ja pidas siin järjerikka kõne, kus ta keisri majesteedi nimel talurahwa täit priikslastmiski nõudis. Unustamata Aleksander! Sinu isasoow oli ülliselge. Tema käis sellega ühte, mis kodumaa paremad pojad kaua oodanud, mille eest ka R. J. L. Samson mehe wiiski wõidelnud.

Nüüd saadi otsusele 5. Juunil 1818 pani Püüwi maapäem keisri majesteedile walwe ette: talurahwast priiks lasta! Kõbe wõis ka komisssion kokku astuda, et uut talurahwa seadust kokku seada. Kinnitus tähtsajale palwele ja uuele seadusele tuli sedamaid. 26. Märtsil 1819 kirjutas unustamata keiser ise oma käega seaduse alla: „See olgu nõnda. A L T E R S A N D E R.“ Need neli sõna töiwad Gesti ja Läti rahwale suurema ajaliku wara — ihu priiuse. Kawa

1) Seda näeme Merkeli ja Bruiningli kirjawahestusest. Balt. Kon.-Schrift 1866. St. 402.

olivad nad selle järele õhanud. Jkka oli ta jälle orja õõsse ära kadunud. Nüüd oli ta käes.

5. Kolmekuninga päewal, 6. Januaril 1820, peeti Riias priiuse püha¹⁾. Kõik maa ja linna wanemad, ka priiks lastawate talupoegade saadikud, olivad Riia lossi kokku tulnud. Widu rongis mindi siis Jakob kirikusse. Kubermangu prokurööri ja tema asemikude läbi kuulutati jälle Saksa, Läti ja Gesti keeles talurahwa priiust. Kindralsuperdent Sonntaq rääkis kantslilt ka Gesti keeles manitsemaid sõnu. Kui markrahw Paulucci kirikust wälja astus, teretas rahwas teda waimustatud „hurra“ga. Selleaegne Riia leht seab teda Woodena Willemi kõrwa, „kes kõige esimene auufameelne wõitleja tõuswa pärisorjuse wastast olnud.“ Ohtu oli pidumäng linna teatris, millest ka talupoja saadikud rõõmu palgel osawõtnud. Mõisugune wähe näitemängu wahel caastalt 1205²⁾ ja nüüd! Esimene kuulutas pikka orja õõd, mis tulemas, wiimne päewa, mis ei kustu!

12. Märtsil, unustamata Aleksandri auujärjele astumise päewal, pühitseti maa kogudustes priiuse püha. Ka siin loeti priiuse kuulutus ja uue talurahwa seaduse tähtsamad punktid ette. Hingekarjased seletasid päewa tähtsust ja walusiwad ihu wabaduse waral ka waimu wabadust nõuda. Sajad tubanded olivad põlwili põrmus. Nemad tänasiwad Aleksandrit, kes orjaitte murdnud.

6. Tema hauale langewad meilegi tänu pisarad. Priius on ju taewa anne, mille tema meie wanemaile kinkinud. Ja see priiuse kuldpäike paisstab meilegi. Aga tänada tahame ka kõiki neid, kes kodumaal walmistanud, mis keisri troonil kinnitatud, kes siin rõhutute eestkostjaks saanud ja priiuse eest wõidelnud. Kaks kõrget riigi ametnikku: kindralkubernerid Brown ja Paulucci, kolm hingekarjast: Gisen, Jannau ja Sonntaq, kolm mõisnikku: paron R. J. Schouls, J. v. Sievers ja R. J. L. Samson astuwad siin isearanis meie hinge ette. Kuldkirjas on nende nimi meie ajalooesse kirjutatud, kõigi tõiste eel — seda ei taha meie unustada — übe õpetaja ja rüütli nimi. Tähtsal ajal olivad nad tähtsaks jubatcjakis jaanud, häätegiaks, mitte üksi rõhutud rahwale, kelle eest nad seiswad, waid tervele maale, keda nemad teeniswad — iseenast ära salates. Tõssiheid inimese sõpru tahame auustades mäletada nende hana põhja! Tänu pärga nende kalmul ei tohi ära närttsida!

7. 26. Märtsil k. p. 1819 tõi meile ka uue „Eihwlandi ma tallerahwa seaduse.“ Keiserlik ukaas, mis priiuse kinnitas, on ka

1) Waata lähemalt priiuse püha kohta W. Reiman: Kuidas priius meile tuli. E. Ühisp. Seltsi Album III.

2) Waata: Esimene raamat II. 35.

Priiuse püha.

Tänu pärga

Eihwlandi
talurahwa
seadus.

selle kiinitanud. Kommissiooni tähtsam liige, kes selle kogu seadnud, oli jälle kreissaadik Samson. Tema oli tegem toimetaja ja komisiooni sekretär. Viivi talurahwa seadus ta paremas jaus on siis N. J. L. Samsoni töö, kes ka vääle selle veel mõnda meie kodumaa kasuks pidi ära toimetama, ja kes pärast maanduunikuks tõsteti. Nimetame ka siin veel, et aastal 1830 keisri majasteet teda kõigeõrgemasse kantseleisisse kutsus, et Viivi eraseadust kogu seada. Uus talurahwa seadus ise anti selges rahwa keeles rahwa kätte. Tuttaw kirjamees Otto Wilhelm Masina pidi selle Tallinna keelde ümber. Ja Masina töö põhjusel valmistatiwad Põlwa õpetaja Oidep ja Tartu õpetaja Morig Tartukeelse tõlke. Mis 26. Märtsil 1819 meile kinnitud, seda kinnitas kindel seadus

Erabure
tähtsus.

8 Mis oli aga selle tähtsus? Mis oli see wara, mida aasta 1819 meile toonud? Talurahwa seadus aastalt 1804 oli talupoja maa külge lahutamata sidunud. Aasta 1819 tõi talle täie priiuse. Ta võis minna, kuhu ta tahab, elada, kus ta tahab. Vääle riigimaksu, mida iga riigi alam peab maksma, volnud tal kellelegi midagi muud tasuda kui seda, mis ta wabatahtlikult enese vääle võtnud. Wanda ja orja wabel ei maksa muud sundust, kui — prii kontrakt. Mitte üksi peremehel (nagu 1804), ka endisel sulasel peab võimalik olema maatarwitajaks saada. Orjaja walla asemele astub „talurahwa kogudus.“ Kõik selle liikmed pole enam õigufeta orjad; nad on riigikodanikud, keda kindel seadus kaitseb

Küll on uuel seadusel ka omad suured puudused olnud. Viivi kildetud prii kontrakt pole talupoega üleskohtu wasta kaitsta jõudnud. Pärastine aeg on nende puuduste all palju kannatanud. Meid on Samsoni süüts antud, on öeldud: tema ei olla mehikselt talurahwa eest seisnud! Tema olla õigufeta talupoja maa pruukimise kohta ilma aegu käest ära annud! Raebtus on ilmaaegne. Samson ei jõudnud enam läbi wita, kui ta wiis. Olesks ta enam nõudnud, olesks ka priiuse ise kütita-waks jäänud. Samson tegi, mis tema aeg ita lubas. Enam teha jäi tulewiku jaoks. Ja see wõlg tasuti tema järeltulijate läbi. Muid ühendati 1804. ja 1819. aasta mõtted: prii mees tal ka maaomanikuks. Ühe pubuga ei wõidnud see tulla. „Kõik elawa looduse asjad tahawad kaswada nagu tamm, kelle käest ju ükstei mõistlik inimene istutamise aastal tõrusid ei pea otsima,“ ütles üks tähtis Viivimaa poeg Samsoni 100 aastase sündimise päewa mälestuseks ¹⁾.

Mõnda tõi 26. Märtsi t. p. 1819 meile priiuse — suurema maapäälse wara. Alles tema saab wõtmeiks, mis kõik muud warakambriid meile awab. See päew saab Väti ja Gesti rahwa uuestesündimise pühaks. Seit päewast saadik pole siin mitte enam isand orja üle, waid inimene inimese kõrwas. Vigi kaks miljoni on inimese õigufe kätte saanud, mida katoliku kiriku mõdega-mission oli riisuma hakanud ja mida pärastine aeg, mis lõikas, mis tema külwanud, tõeste riisus — wiimseini juureni. Wabaks saanud inimesi wõib nüüd ka kirik taistamata ristiniimesteks kaswata. Priiuse kuulutamisel on seepärast suur tähtsus ka meie kodumaa kiriku kohta. Tema on pöörpäewaks meie tervele kodumaa elule.

9. Mõnda on sada aastat meie kodumaa uuemast kirikulooft meie ees silma ees mõdda lennanud. Meie oleme siin sõjakissa ja were auru näinud, hädaohuga, mis meie kodukohta tuha hunnikuks tegi, aga ka seda, kuis kuldsje kogu pinda uueste eluwõimulise seemne külwab — tõiste eel — kodumaa kirik oma uštawa karjasetõõga. Palju pimebust ja inimlikku nõtrust oleme pidanud nägema — nõtrust ka selle kiriku karjaste juures. Aga meie märkame ka seda, kuis siingi jaadakse — walgusele enam ja enam, uštawa wõitlemise teel. Selle eest tahame üksi tänulikud olla: mitte hädaleda selle üle, mis must ninewik meile toonud, waid tänada, et ta mõdda, tänada ka neid paremaid kodumaa poegi, kes teda mõdda ajada aidanud; tänada, et vääle hirmsa sõja raskest ajaloo koolis meie kodumaa toorusesse pole ära uppunud, waid et hariduse seeme uueste wõrsunud, nimelt ka kallid priiuse sündinud, kui kaste koidukojast. Jah, seeme, mis walu ja waewaga külwatud, ta on tärganud, kui ka tuuled ja tormid veel puhuwad. Ja veel enam: tärganud seeme wõrsub uue jõuga, kuna usk ärkab ja koguduse elu sgestipidi ja wäljaspidi kosub. Seda saab, kui Jumal aitab, kodumaa kiriku ja hariduse loo wiimne järk, meie aastajaja algusest meie päiwini, melle näitama.

1) Waata: Jegor v. Sievers, zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. VII. 1878.

Juhataja tähestiku järel.

Agenda, Salemani lehekülj 26
Ahrendt, Joh 13
Alho waestelaste kool 24.
Armukiri, Herrnhuti a. 1764 51.
Armukiri, Herrnhuti a. 1817 52.
Arvelius, G. A. 83.
Asverus, J. 134.
Baptistilased 39.
Böcker, J. 32.
Browne, G. 66.
Bruiningf, D. § 3.
Bruiningf, C. 137.
Buße 66.
Cruhs, admiral 36.
David, Christian 44.
Diafonus, Herrnhuti 56.
Diaspora-kogudused § 6.
Eisen, G. v. Schwarzenberg 83, 111-114.
Fischer, J. B. 42, 91.
Frey, maamõetja 120.
Glück, C. 12.
Göfeden, S (wanem) 32.
Gutsleff, Eberhard (noorem) 32, 42, 46.
Gutsleff, D. 29, 30, 33.
Gutsleff, Joh. 32.
Günterhaaf, J. 14.
v. Hallarti proua 44.
Hendel, J. Ch. 82.
Herrnhuti wend. kq. § 7, 8.
Herrnhut elus 70-72.
Herrnhuti kirjandus 86.
 leabulised 54.
Hörnung, Joh. § 5.
Hugenotilased 35, 41.
Jaani kirik Peeterb. 35.
Jannau, D. J. 95, 123.
Jesuittilased 35.

Ignati Jaak 93, 110.
 " **Jaagu järeitultjad** 120, 121.
Ignatiüs, Mich. 80, 81.
Ju'ulised, mõistuse usu 62.
Jutluse raamatud 82.
Kalvinlased 15, 39.
Kaštre lahing 8.
Katekismused 66, 82.
Kat 12, 22.
Käju Hans 78.
Kelch, Chr. § 4.
Kiriku katsumised 16, 43.
 " **kohtud** 68.
 " **konwendid** 68.
 " **seabus, kootsi** 61.
 " **seabuse kawad** 63, 65, 67.
Kirjutamine foolis 105.
Kool, Viitwimaal 88-98.
 " **Saaremaal** 98-100.
 " **Cestimaal** 101.
Kõhritoot 94, 97, 101, 105.
Kriimani 45, 48.
Ränge, Jat. 23.
Laulu raamat, a. 1721. 30.
 " **Tartu keelne** 84.
 " **Saksa keelne** 66.
 " **Wendade** 86, 87.
Leer 88, 99, 101.
Lenz, Indrasuperdent 58-60.
Lindl 38.
„Liturgia kord“ 65.
Luce, X. v. 100.
Lütke, A. G. 84.
Maawalitluse kord 127.
Magnus, herzog 34.
Marrasch, Jat. 50, 52, 86.
Merkel, Daniel 58, 74.

Merkel, Carlieb 107.
Reyhbold, J. 98, 110.
Rietwig, Chr. Fr. 44.
„Rõisa-kool“ 94.
Rünnich 36.
Rantes'i käst 35.
Rõrkujad 75.
Ryštäditi rahu 10.
Rärnu ülikool 42
Rärispõlwe raskenemine 109.
Rattul, R. 8, 9.
Ralwemais, Tartus 81.
Peeter III. 57.
Petri, J. Chr. 68, 77.
Quandt, J. Chr. 52, 87.
Raudial, A. 81, 87.
Rauschert, Chl. 14, 89.
 " **G. F.** 90.
Sahlfeld, G. F. 65.
Samson, R. J. L. § 18.
Sandömir 40.
Seminar, Wolmari 44.

Schoultz, Fr. v. 114-119.
Sczibalsky, J. B. 60, 84, 86, 96.
Sievers, Fr. v. 130
Siinobid 48.
Sonniag, R. G. 61, 62, § 10, II. 129,
 134.
Stamm, Dan. 122.
Sutor, A. 110, 121.
Swencke, Joh. 13.
Thor Welle, Anton § 5.
Taewaskäijad 75.
Tõnni wakad 74.
Ude Joh. 74.
 " **Rif.** 43, 91.
Virginus, Abr. 11.
Walguštuse aeg 57, 78.
Wendade kogudus, ewangeliline 51, 59.
 " **Baltimaal § 7, 8.**
Wilde, B. G. 77.
Wrede, D. Chr. 24, 30.
Zimmermann, A. 42, 48.
Zingendorf, Rif. 45, 46, 48.

Trükiwead ja parandused.

Lehekülg	10	1 rida	alt	Rootsi	loc:	Rootsi.
"	14	9	"	õpetajal	"	õpetajal
"	16	8	"	ülevalt linnakonistorium	"	linnakonistorium
"	20	21	"	tegema.	"	tegema,
"	40	16	"	alt jalle 11,	"	jalle 11
"	53	14	"	80 paganlist	"	24 paganlist
"	53	9	"	latafugufid	"	lamafuguf
"	88	12	"	ülevalt J. M. Dehu	"	J. M. Dehn
"	84	5	"	alt Herrhuti	"	Herrhuti
"	98	9	"	ülevalt mujal	"	mujal
"	99	14	"	"	"	raha trahwi
"	117	16	"	alt selle fifu	"	selle fifu
"	117	15	"	"	"	maast lahutada,
"	125	5	"	ülevalt noormeis	"	noor mees
"	127	15	"	alt aastal: 1804	"	aastalt 1804.